

Nai Vola Dusidusi ni Veituberi kei na Veiqaravi
ka Yavutaki ena Veimaliwai ni Veika Bula
kei na Vanua era Bula kina ena noda Viti

Copyright: © 2015 Wildlife Conservation Society

Reproduction of this publication for educational or other non-commercial purposes is authorized without prior written permission from the copyright holder provided that the source is fully acknowledged. Reproduction of this publication for resale or other commercial purposes is prohibited without prior written consent of the copyright owners.

Citation: WCS (2015) A facilitator's guide for ecosystem-based management planning in Fiji. Wildlife Conservation Society, Suva, Fiji.

Lead Author: Gerard Acton

Contributors: (in alphabetical order) Akanisi Caginitoba, Sirilo Dulunaqio, Stacy Jupiter, Kini Koto, Sangeeta Mangubhai

Cover images:

Main image: Aerial view of Totoya Island, Lau Province. Keith Ellenbogen.

Inset images: Stacy Jupiter

Available from:

Wildlife Conservation Society
11 Ma'afu Street, Suva, Fiji

Also available online at <http://www.wcsfiji.org/Resources/Guides.aspx>

**Wildlife
Conservation
Society**

Nai Vola Dusidusi ni Veituberi kei na Veiqaravi
**ka Yavutaki ena Veimaliwai ni Veika Bula
kei na Vanua era Bula kina ena noda Viti**

Na Yavu Ni Veiqaravi

E na yabaki 2005, e a tara na matai ni veivuke vakailavo na Wildlife Conservation Society me qarava kina na veiqaravi me baleta ni nodra veisemati ni Veimaliwai ni Veika Bula kei na Vanua era Bula (ecosystem-based management-EBM) kina kei na vica tale na tabana ni soqosoqo ni veiqaravi e taudaku ni matanitu kei na veitikotiko e Viti. E a se vou sara kina na vosa oqo na EBM. E na gauna tale ga qo, e ra se qai biuta vata ka vakadonuya kina e so na dauvakadideke ka ra da ni veivakatavulici e so na vakaraitaki ni veika e rawa ni na raici kina na veisau se na toso e sa qaravi tiko.

Na cava na I balebale ni EBM e Viti? Na kena qaravi na tuvatuva ka me baleta na lomanivanua se ulunivanua me yaco kina veicakau e sega ni vakasama vou I Viti, me vaka ni tiki ni noda bula vakaitikotiko na kena dau qaravi vakavanua na yaubula ni vanua kei na waitui. O ira na veivanua kei na veitikotiko e ra okati e na Locally Managed Marine Areas (LMMA) e sat u rawa tu na yavu ni nodra veiqaravi kei na gaunisala e so me ra raica ka walia na leqa ka tara na nodra I qoliqoli kei na kena yaubula, ka wili talega kina na revurevu ka vakavu mai na veika e yaco mai vanua. Na veitauriliga kei na cakacaka vata sa vakavuna na veivosakitaki ni tuvatuva na integrated coastal management (ICM) framework me raica na kena wali na veileqa e tara na veivakatorocaketaki e na matasawa kei na leqa e vakavu mai na benu e na matasawa na Coral Coast.

EBM e dua na veiqaravi me raica vata na i wali ni leqa ka vakavu mai na revurevu ni cakacaka ka vu vakatamata me na rawa ni maroroi kina na veika bula wavaliti keda e na kena I tuvaki e bulabula ka taucoko ka solia tiko na I solisoli kece ni veiqaravi kei na kedra maroroi na veika bula kei na veika wavaliti ira. E sega ni veisau na vakasama oqo main a LMMA, ICM se I integrated management processes. E raica vakatabakidua na I tuvaki ni veika bula, na veitavi e so e ra yaga kina ka ra vakarautaka, na nodra veimaliwai se na veiwekani vakai ira kei na veisemati, kei na ka e na yaco vei ira na veivanua ni veika bula e na kena vakacacani e dua na vanua ni veika bula.

A tekivutaki na veiqaravi ni WCS me baleta na veisemati ni vanua ni veika bula (EBM) e na veikoro e na tikina o Kubulau e na yasana o Bua e na kena biu vata e dua na I tuvatuva ni veiqaravi me semeti kina na lomanivanua ki na veicakau e na tikina, ka kena I matai e Viti. Na veivosakitaki ni tuvatuva kei na lalawa oqo e ra vakaitavi kina na lewenivanua e na kena laurai na nodra I yaubula kece ka okati kina na veikau kei na waitui e ra vinakata me taqomaki me baleta na veisiga ni mataka; na veileqa e tara na nodra I yaubula kei na veika e ra rawa ni cakava se ra vakaitavi kina na veitabana ni veiqaravi me rawa ni ravuti kina se vakalailai taki kina na veileqa oqo. E na Jiluai, 2009, e ra vakadonuya kina ka sa mai sainitaki talega kina o ira na Turaga ni Vanua o Kubulau na tuvatuva ni EBM plan, ka ra masulaka na vanua tabu na turaga I Talatala.

Na tabana ni veiqaravi oqo, na EBM model sa qai vakadewataki ka vakadamuri e na veitikina voleka I Kubulau ka vakavinakataki na I walewale kei na tuvatuva ni veiqaravi a vakayacori taumada e Kubulau. Oqo ni oti na kena rogoci na nanuma e so e vakaraitaki mai vei ira na lewenivanua me baleta na ka vinaka kei na malumalu e so e laurai rawa. E mai vakadinadinataki kina ni taura toka e dua na gauna balavu na veivosaki me ra vakaitavi kina na lewenivanua me rawa ni dua na veivakadonui. Ia e ka bibi talega na kena soli tiko na gauna me ra na rawa ni tarai cake kina na nodra raica na lewenivanua ni nodra na I tuvatuva ni veiqaravi oqo, ka na veivuke e na kena vakayacori kei na vakamuri ni tuvatuva ni veiqaravi.

Na I vakasala e na laurai e na vola dusidusi ni veiqaravi oqo e dusia tiko na veika e sa vulici oti mai na lomani vica na yabaki ni veiqaravi vei ira na veivanua kei na veitikotiko e Viti e na kena laurai na vakayacori ni EBM, veivakasalataki mai vei ira na von i soqosoqo ni veiqaravi taudaku ni matanitu kei na tabana ni matanitu, kei na ka e vulici mai e na vakatovototaki ni veiqaravi oqo. E volai na I vola dusidusi qo me rawarawa na vakayagataka ka rawarawa na kena vulici se kilai. Sa nuitaki ni o ni na vakayagataka na I vola dusidusi oqo o kemuni na I vakalesilesi vakamatani kei kemuni na lewenivanua o ni kauwai e na kena wali na leqa kei na ririko me baleta na I yaubula ka vakavu mai na veisau e tara na vanua wavaliti keda, na veika vakailavo e tara na noda vanu kei na veisau ni draki. Vei kemuni e vou vei kemuni na tabana ni veiqaravi ni taqomaki ni yaubula kei na veika bula wavaliti keda, na I vakasala e na I vola dusidusi oqo e na I tekivu vinaka. Vei kemuni o ni sa veiqaravi rawa tiko e na tabana oqo, e nuitaki ni na so na I walewale ni veiqaravi vou o ni na vulica mai na vola dusidusi oqo me na veivuke vei kemuni.

Stacy Jupiter, WCS Melanesia Director

Na I Ulutaga Veitaravi

1

2

3

Na I Vakamacala Taumada

pages 1-8

- 1.1 Na Veiqaravi E Liutaki Vakavanua
- 1.2 Na Veiqaravi Yavutaki e na vanua era Bula ka Veimailwai kina na Veika Bula
- 1.3 Na Veiqaravi ena Vanua Wasei Vaka I Yalayala
- 1.4 Na Noda Vuli mai ena Veika E sa Yaco oti
- 1.5 Na Veiqaravi E Rawa Vukici/ Veisautaki
- 1.6 Na Veiqaravi Vakaiwasewase

Na Vakara utaki ni I Tuvatuva Ni veiqaravi

pages 9-13

- 2.1 Vakadeitaki na dina ni Lewenivanua
- 2.2 Na Veika Me Qaravi Taumada
- 2.3 Na dikevi ni Veika sa Qaravi Rawa
- 2.4 Primary data collection

Na nodra Vakayagataki na Dauveitokoni

pages 14-21

- 3.1 Veitokoni ni Lewenivanua
- 3.2 Na Veitokoni ni mai Tuba

4

5

6

Na I Tuvatuva Ni Veiqaravi

pages 22-51

- 4.1 Na kena vakara utaki, tuvani kei na vakayacori ni vuli
- 4.2 Na Tauyavutaki ni Vuli Ni veivakararamataki kei na Veika eda kila
- 4.3 Tauyavutaki na lalawa ka vata
- 4.4 Na vakayagataki ni Nanuma ni Lewenivanua
- 4.5 Na Yavutaki ni Gaunisala ni Veiqaravi
- 4.6 Na Rai Lesu kei na I Tuvatuva Tarava
- 4.7 Vakaivolataki Na I Tuvatuva ni Veiqaravi

Na Veiliutaki

pages 53-56

- 5.1 Resource Management Committees

Na Muri kei Na Vaqaqacotaki ni I Tuvatuva ni Veiqaravi

pages 57-58

Na I Ulutaga Veitaravi

7

Na Vaakadonui
ni I Tuvatuva ni
Veiqaravi

page 59

8

Tarai Cake na
Kila ka E na
Vuli

page 60

9

Na Vakayacori
ni I Tuvatuva kei
na Kena Veisau

pages 61-63

9.1 Cakacakataki na I Tuvatuva ni
Veiqaravi

9.2 Yadravi ni I Tuvatuva ni Veiqaravi

9.3 Dikevi Na I Tuvatuva ni Veiqaravi

9.4 Tuvatuva E rawa Ni Vukici se
Veisautaki

10

Na Uto ni
I Tuvatuva
Ni Veiqaravi

page 64

11

Na I kuri
ni Vanua
e kumuni
mai kina na
I Tukutuku

page 65

12

I Kuri ni I
Tukutuku

pages 67-111

Na Vakavinavinaka

Na vakavinavinaka e gole tiko vei ira kece sara e ra veivuke e na kena volai ka biu vata na I Vola dusidusi ni veiqaravi oqo. E yavutaki mai na tabana ni veiqaravi mai Kubulau na "Kubulau Approach" ki na veiqaravi ni veisemati ni veika bula wavoliti keda kei na vanua e ra bula kina, ecosystem-based management planning, sa vakatetei yani e na vuku ni cakacaka vata kei na veiwekani vinaka sa mai bucini kei na valeni volavola ni Yasana o Bua, Bua Provincial Office, turaga veiliutaki kei na liuliu ni vanua kei ira kece sara na dauveiqaravi e na loma ni ciwa na tikina e na yasan o Bua. Na vakavinavinaka levu e gole tiko vei kemuni kece na lewenikoro kei na lewenivanua e na nomuni solia tu na nomuni gauna, wasea na veika o ni kila e na nomuni tokona ka tutaka tu na maroroi kei na kena vakayataki vakamatau na nomuni I yaubula. Na nomuni veitokoni kei na sasaga e na laurai kina me na vakatulewataki vakavinaka na vakayagataki ni nomuni I yaubula mai na tukutuku kei na kila sa tiko rawa e sa vakavinavinakataki sara vakalevu e na noda sasaga me laurai na I wali ni leqa e na tarai ira tu na noda veikoro vakaitaukei.

E ra veivuke talega mai e na I vola dusidusi ni veiqaravi oqo o ira na veitabana ni veiqaravi vakamatanitu ka wili kina na Departments of Environment, Fisheries, Forestry and Agriculture, the iTaukei Lands Trust Board, iTaukei Lands and Fisheries Commission and the iTaukei Affairs Board e na tabani veiqaravi na Conservation Unit.

E gole talega na vakavinavinaka vei ira na dauveiqaravi kei na lewe ni soqosoqo na Fiji Locally Managed Marine Area Network e na tauyavutaki kei na kena vakayacori na I tabana ni veiqaravi na community-led participatory appraisal and planning e Viti kei na vakarautaki ni tuvatuva ni veiqaravi e na veikorokoro se veivanua, yavusa kei na matanitu.

The kena tomani na cakacaka vata kei na vakarabailevutaki ni veiqaravi kei ira na dauveiqaravi tale e so e ka bibi e na kena na sotavi na noda sasaga.

Na kena I otioti, e na sega ni vakayacori rawa na cakacaka kei na volai ni vola dusidusi ni veiqaravi oqo ke sega na veivuke mai vei John D. and Catherine T. MacArthur Foundation, David and Lucile Packard Foundation and the Tiffany & Co. Foundation.

PHOTO: Stacy Jupiter

Na Vosa Bibi E So kei na Kedra I Balebale

Na veiqaravi rawa ni Vukici/Veisautaki

Oqo e dua nai tuvatuva ni veiqaravi e buli (tuvani) mai na kena vulici vakawasoma e dua na ka, se na noda "vuli tara". E okati eke na kena yadravi ka vakabibitaka na veika e vulici me rawa ni veisautaki kina e so na I tuvatuva ka ra sa davu oti tu, ka me vakatulewataki kina vaka vinaka na veiveisau e na dau tubu koso mai.

Na Nodra Veiwekani na veika Bula

Na veika bula duidui eso, kei na vanua duidui e ra bula kina (oka kina na uciwai, na baravi, veikau kei na nodra vakaveiwekani taki ira). Na veiwekani oqo e wili kina na nodra veimaliwai vakai ira ga, se vakavuvale vata, kei na nodra veimaliwai kei na veika bula duidui tale eso, vaka tale ga kina na draki ni nodra bula e na veisiga me rawa ni maroroi tiko kina na nodra I tikotiko se na vanua era bula voli kina.

Na Draki Veisau

Oqo e so na veiveisau e vakilai ni vukica na I rairai ni vanua ka rawa ni vakavu vakatabakidua se vakatikina mai na veika e da bulia se tuvatuva ka kina na tamata, mai na dua na gauna balavu. Sa laurai votu na revurevu ni veisau ni draki ena veiyanyanu e na wasa Pasifika, ka vakaraitaki oqo e na kena sa tubu cake na I vakarau ni waitui ena noda veibaravi (vatuka ni kena waicala na wai cevata), na coka ni dobuti, kei na dausiga ka dau tarai keda e na vuqa na gauna

Na Nodra Veisemati na Veika Bula kei na Vanua era Bula Kina

Na gaunisala ni nodra veisemati na veika bula kei na vanua era bula kina e na vakatautaki e na nodra veitosoyaki mai na dua na vanua, ki na dua tale. E vakatautaki tale ga e na balavu ni gauna e ra veitosoyaki voli kina. E dua na kena I vakaraitaki, oya na vei baravi, se na waitui. Na nodra veisemati na veika bula me vaka na luveni ika, na ika lelevu kei na kau ni waitui e na vakatau sara ga e na nodra veitosoyaki e loma ni wai, se ena vanua e kuitaki ira kina na wai. Na nodra toso e na dua na vanua, era na laki veisemati kina kei ira na vo ni veika bula tale eso.

Na Nodra Maroroi

Na vanua ni nodra bula veimaliwai na veika bula, okati kina na veimataqali kau, na manumanu, na manumanu somidi, kei na veika e tu vakavolivoliti ira. E laurai ni vakatautaki na nodra bula na veika bula oqo e na vinaka ni nodra veimaliwai kei na so tale.

Na veika bula kei na vanua e ra bula kina.

Na nodra taqomaki, se maroroi na veika bula, na vanua e ra tiko kina, kei na nodra I tovo ni bula e na veisiga e na vukea vakalevu na kena taqomaki na vanua, vaka kina na tamata ka ra dau vakanuini tu e na veika bula tu vakavolivoliti ira.

Na veiqaravi Yavutaki E na Veimaliwai ni Veika Bula kei na Vanua era bula kina.

Na veiqaravi oqo e da vakaitavi kina na lewe ni vanua kei ira na dauveitokoni e na kena vakayagataki se maroroi na veika bula kei na vanua era bula kina. E na rawa ni vakatakilai kina vei keda ni ko ira na veika bula oqo era gadreva na noda kauwai me rawati kina na bulabula kei na sautu ni vanua era bula voli kina.

Na veiqaravi e solia na veika bula kei na vanua era bula kina,

Na veika vinaka e rawata na tamata mai na veika bula kei na vanua era bula kina, me vaka na kena vua e dua na vuanikau, se na kena vakabulabulataki na qele main a vuca ni kau kei na manumanu e na sega ni okati me bibi kina noda bula vakailavo, ia, e da na raica ni yaga vakalevu na ka e rua oqo ena noda bula e na veisiga. Na kena vua na vuanikau, e na rawa ni vakani keda kei na bulabula ni qele, e na vakatubura vakatotolo na veika eda teivaka.

Na veika bula Tu Vakavolivoliti Keda

Na veika tu vakavolivoliti keda, e okati kina na veika e laurai, na draki, na veika bula eso, kei na veika e tara e na liga ka wapoliti keda tu. O ira na veika oqo e rawa ni vakavuna na bula vei keda na tamata, manumanu kei na veika bula tale eso. Ia, e na so na gauna, e na rawa talega ni vakacacana na noda bula ke sega ni qarauni na kedra vakayagataki.

Na yavutu Ni Veiqaravi

Na yavu ka vakadavori kina e dua na I tuvatuva ni Veiqaravi.

Na vakadidike	Na kena rawati e dua na ka kei na vakadikevi ni vei tukutuku e so era dau vakasokumuni mai, e gaunisala ni kena laurai na veika sa caka oti, se na veika e caka tiko. Na yaga ni kena vakadikevi nai tukutuku oya me na vukea na kena laurai na veika e na tuvani tarava mai.
Na Vanua ni Bula se I Tikotiko	Na vanua ka bula ka ra veimaliwai kinana veimataqali veika bula duidui.
Na Veiqaravi Cokovata	Oqo e dua nai tuvatuva ni veiqaravi ka umani ira vata kece mai na I tuvatuva lalai e so, ka me rawa ni laurai kina na nodra veisemati vakavoleka sara na veika bula, na veika sega ni cegu rawa kei na tamata.
Veitokonitaki Na Veiqaravi	Oqo e dua nai tuvatuva ni veiqaravi e buli me rawa ni ra cakacakavata kina eso na veitabana ka gadreva me ra tiki ni dua na veiqaravi. E rawa ni wili eke na veisoqosoqo vaka politiki, soqosoqo e na loma ni dua na I tikotiko, soqosoqo e na vanua ni cakacaka kei na so e ra veiliutaki vakavanua. E ra na soqoni vata mai me ra veitokonitaka vata na veiqaravi.
Na veiqaravi	Na iwalewale ni kena yadravi na veika e da cakava na tamata, ka yavutaki mai na tuvatuva cokovata ni lalawa ka, na kena cakacakataki kei na kena vakayacori.
I naki ni Veiqaravi	Na I naki levu ni veiqaravi oqo, sai koya me bucini eso na tatadra e na kena vakayagataki na veika bula, me rawati kina na vakavakayagataki e matau mai vei ira na lewe ni vanua. E yaga vakalevu na inaki ni veiqaravi oqo, ka rawa me na kauta mai na bula sautu vei keda ni kua, kei na veigauna sa bera mai.
Na Vatuka ni Veiqaravi	Oqo na veika e namaki me na rawati e na dua na loma gauna yalataki. E na vakatau talega na veika e na rawati oqo e na veika e tu me na vukea na veiqaravi me vaka na I lavo, tamata cakacaka kei na so tale. E okati na veika e rawati oqo me yavutu ni kena buli e so na gaunisala ni kena rawati na veiqaravi. E so na kena I vakarataki oya na noda namaka me rawati na sautu ni kakana, na kena rawati me da na gunava tiko na wai savasava, na kena rawati e so nai vurevure ni I lavo mai na vakayagataki vakamatau ni I qoliqoli kei na qele.
Na I Tuvatuva Ni veiqaravi	E vakarautaka na veilawatu ni veiqaravi me vukea na kena vakayacori nai tuvatuva veiganiti ni kena vakayagataki vakamatau nai yaubula ena dua na vanua. E rawa ni moici nai tuvatuva oqori me veisotavi keina veiveisau e taudonumaka na nodai vakarau ni bula keina veika era bula wapoliti keda. E rawa tale ga ni veisautaka nai tuvatuva nai tukutuku vovou ka dau vakasokumunimai na vakadidike.
Na Vanua Maroroi	Oqo e dua na tikini vanua e na baravi se wasawasa ka sa vakatabui vakadua me vakayacori kina e dua na ka me vaka na qoli, vakekeli vatu talei, vakasokumuni kei na vakatitobutaki ni vanua. Na vanua maroroi oqo e dau vakatokai tale ga me vanua tabu.
Na Vanua Taqomaki Cokovata	Oqo e dua na I kumukumu ni vanua taqomaki ka ra veisemati tu e na kui ni waitui, na veitosoyaki ni yaloka se na luveni veika bula, kei na nodra toki ko ira na veika bula kara sa matua cake ki na dua tale na vanua.
Na Kena Yadravi Na I Tuvatuva Ni veiqaravi	Na yadravi ni tuvatuva ni veiqaravi e vakayagataki kina na kena dau tauri vakawasoma e so na I vakarau ni vakatakilakila kei na na veiveisau ni gauna kei na rabailevu ni vanua. E dau vakayacori vakalevu na cakacaka oqo e na kena tauri na I sabolo, me rawarawa kina na kena kilai ka vakadewataki na veika e vakasokumuni mai.
Na I vurevure ni yau bula	Na I vurevure ni i yau kei na bula vei keda, me vaka na kau kei na wai, na qele bulabula, na manumanu kei na kau ni veikau, kei nai yau talei eso. E so na veika bula e rawa ni dau vakacokotaki tale, ni oti na kena vakayagataki. Ia, Eso na veika bula e ra dau vakayagataki ga vakadua, ka sega ni rawa ni ra na vakacokotaki, tale.
Nai Tuvatuva ni Veiqaravi ni kena Vakayagataki nai Yaubula	Oqo na cakacaka ni nodra vunauci na lewe ni vanua me ra dei ena vakasama ni mamaroroi, kei na kena vakamuri na I tuvatuva ni veiqaravi ni kena vakayagataki na I yau bula. Na inaki ni veiqaravi me baleta na yaubula e na rawa ni vakalailaitaka na duidui vei ira na dauvakayagataka, ka vakatubura na vuavuai ni veika bula, me taqomaki ka maroroi kina na bula ni lewenivanua kei ira na veikabula tale eso.

Na Vuavuai (Ni dua na I Qoliqoli)

Na vuavuai ni dua na I qoliqoli e veiwekani voleka sara kei na nodra sucu vaka talega kina na na nodra mate na veika bula, oqo me vaka na ika. Ni laurai na levu ni ika e tiko e na dua na vanua, e vakaraitaka ni levu era vakasucu, ka ra bula cake me yacova ni ra sa laki matua. E na laki vakatubura cake talega na I wiliwili ni ika era sa bula rawa toka e na loma ni waitui se na vanua era bula voli kina. Na gauna me ra na vakayagataki vakasivia kina na ika e na vanua oqo, e na sega soti ni vakilai, ka na rawarawa na kena vakaisosomitaki tale e na dua na gauna lekaleka.

Na vanua Maroroi/ Taqomaki

Oqo e dua na tiki ni vanua ka nakiti me taqomaki, me rawa ni maroroi kina na lyau bula. Na tagede ni kena taqomaki na lyau bula e na veivanua vakatabui oqo, e rabailevu ka rawa ni vakatabui sara ga na cakacaka volekata na vanua tabu vaka takega kina na kena vakatabui na qoli, musukau, kelikeli kei na veika e so e na rawa ni vakacacana na vanua oqo.

Na Vakacokotaki Ni Vanua kei na Veika Bula

E dua na I tuvatuva ni nodra soqoni vata mai ka boseka na veitabana duidui ni veiqaravi me ra mai veitalanoataka ka vakatulewataka vata na kena tuvani ka wasei vakaiwasewase na vanua duidui me vakayacori kina na veicakacaka vakatamata e vanua mamaca kei na waitui. E dua na I tuvatuva bibi ni tikini veiqaravi oqo na kena wasei na I wasewase duidui ni veiqaravi se na vanua e rawa ni vakayacori kina na veicakacaka duidui e so kei na veicakacaka e vakatabui me vakayacori e na veivanua e sa wasei tu oqori.

Tuvatuva ni Kena Wasewasei na Vanua

Oqo edua na I tuvatuva ni veiqaravi ka raica na kena wasewasei na vanua kei ira na lewena. Oqo e dua na I walewale ni wasewasei ni vanua ka na rawani vukei vakalevu na vakayagataki vakavinakani veivanua lala, kei na kena vakayagataki vakamata na I yau bula.

Na veika bula vuvale vata

Na veika bula ka okati me tautauvata na I vakarau ni nodra bula, na kedra I rairai, karawa ni ra bula vata ka vakawa ena dua na vanua.

(Ko ira na Dauniveitokoni)

Ko ira na dauniveitokoni e ra dau vakila na veika e tara na veika bula kei na vanua e ra bula kina. E ra wili eke na veitaba ni veiqaravi eso, veitaba ni matanitu, na lewenivanua, na turaga ni vanua, na daunivuku, na dauni veiqaravi e na kena maroroi na I yau bula kei ira na dau sara vanua. Na veiqaravi yavutaki e na nodra veimaliwai na veika bula kei na vanua era bula kina e kauwaitaka na bula ni lewenivanua, na noda bula vakailavo, ka vaka kina na noda bula vakaveiwekani se veimaliwai e na veisiga.

Na kila ka vakavanua me baleta na Veika bula kei na vanua e ra Bula Kina.

Na kilaka me baleta na veika bula, na vanua era bula kina, kei na ka wapoliti e tu vei ira na lewe ni vanua ka vu mai na veika e ra kila mai na veika e ra sotava oti mai e vica na I taba tamata kei na veika bula wapoliti ira (oqo me vaka na bula e na veibaravi, na qoli se na gauna me vakayacori kina na soko). Na kila oqo e na maroroi tu vakavola se talanoataka me I vakaitukutuku ni veigauna.

Na tatadra

Na gaunisala ni kena vakarabailevutaki e dua na inaki, e na kena veiwasetaki na nodra kila se na veika e ra nanuma me rawati kina na veika e ra vakanuinuitaka. Na tatadra e vakavurea mai na veisau, ka solia talega e dua na yalo ni vakanuinui ni na rawati na toso ki liu. E na veivuke vakalevu talega e na kena lalawataki e vuqa na veika vinaka ka nanumi ni na kauta mai na tiko vinaka kei na sautu.

Na Malumalumu.

Na malumalumu ni dua nai tikotiko, se dua na ka eda taukena e na vakarawarawataka na kena vakacacani ni yaco edua na leqa tubu koso. Na malumalumu oqo e dau vakavu mai na veileqa e so e tara na bula vakailavo, na bula ni veimaliwai vaka lewenivanua, na bula vakavanua, kei na bula vakapolitiki ka rawa ni laki tara talega na vakasama ni tamata. Na veika oqo e rawa ni vakilai ena kena sagai me tarai cake na bula ni tamata yadua, vaka kina na vanua era vakaitikotiko kina. E ka bibi me dau dikevi vinaka na veileqa eso ka vakavuna tiko na malumalumu e na dua na I tikotiko kei na veika eda taukena (me vaka na noda I yau bula), me na rawa ni vaqarai e so na kena I wali, ka me rawa ni maroroi kina na I tikotiko, na I yau bula kei na bula ni tamata yadua.

Na I Vakamacala Taumada

E dua nai vurevure ni bula levu, vei keda na tu e na veitaudaku ni koro lelevu, na veikorokoro, kei na veivanuynu, sai koya na noda I yau bula. Na I tuvatuva ni veiqaravi e tuvani vakamatau, e na rawa ni vukea na kena maroroi, ka vuavuai na veika bula eda taukena. E dau vakatokai na mamaroroi vaka oqo me “vakavakayagataki vakamatau” ka dua talega na gaunisala ni noda maroroya tu e so na ka me baleti ira na luveda se ko ira na noda kawa ni mataka.

Na I tuvatuva ni veiqaravi e tuvani vakamatau e na gaunisala ni noda vakayagataka vakamatau talega na noda I yau bula, ka na rawa ni vukei ira na lewe ni vanua mera:

- ◇ Vakasama vakavinaka ni bera na nodra vakataulewa
- ◇ Vakabitaka na mamaroroi, mai na vakavakayagataki
- ◇ Umana vata na veika e ra kila, kei na kila vaka vuku
- ◇ Veitalanoataka vakai ira na vanua e ra taukena
- ◇ Vakaitavitaki e so na veitabana ni matanitu, soqosoqo, se daunivakasala, me rawati kina na cakacaka vata
- ◇ Vaqacacotaka na nodra I tavi e na kena vakayacori, yadravi, muri ka vakaukauwataki na veika e so e sa tuvani.

Ni sega ni davo vinaka na I tuvatuva ni veiqaravi, e na rawa ni basika na vakasabusabu, ka na vakaleqai sara kina vakalevu na noda Iyau bula. E na dredre na nodra vuavuai, ka na taura e dua na gauna balavu me na qai tekivutaki tale na bula ni oti e dua na vakacaca me vaka na ualuvu, cagilaba, se dausiga.

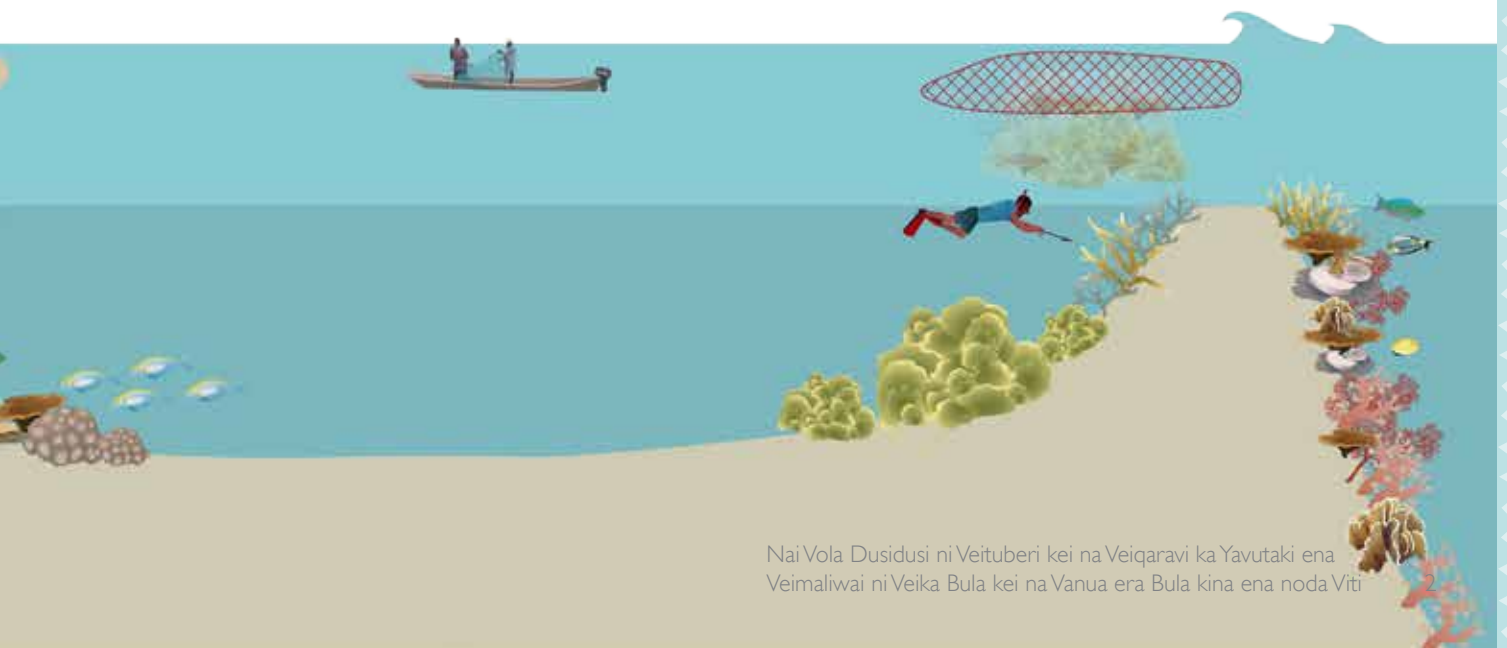
Na I tuvatuva ni veiqaravi oqo e vakatabakidua ena nodra vukei na lewe ni vanua me ra raica, wasea, ka tuvatuva ka mai na veika e ra kila, ka na rawa ni vukei ira talega e na kena liutaki na vakatulewataki ni kena vakayagataki ni nodra I yau bula.

Na I tuvatuva ni veiqaravi oqo e na vakayagataki vakalevu e na veitabana ni matanitu, ka vakatabakidua vei ira na veiqaravi e na valenivolavola ni yasana, na vakaillesiesi ka ra qarava na kena maroroi na I yau bula, na YMST, na vei soqosoqo e na taudaku ni matanitu, kei ira na lewe ni vanua raraba, ka tiko vei ira eso na kila vaka vuli se lalawa ka. Nai tuvatuva oqo e na vakatakila mai e so na tukutuku bibi ni vakavakayagataki vaka matau ka rawa ni vakayagataki talega e na kena qaravi na noda veiyanyanu, na tikina kei na vei tikotiko lalai eso. Na I tuvatuva oqo e na rawa ni laurai talega ena (Na I Kuri ni Tukutu I, box below)

Na usutu ni nodra vukei na tabana ni veiqaravi e ra gadreva me vakalevutaki na nodra vakaitavitavi na lewe ni vanua e na tuvatuva ni veiqaravi ka umani kina na nodra veimaliwaitaka na veika bula kei na vanua e ra bula kina:

- ◇ Segata me levu na vakatataro
- ◇ Vuli mai na noda malumalumu me vinaka kina na veiqaravi
- ◇ Namaka eso na veika matalia me yaco
- ◇ Vakayagataka na dredre me sala ni kena vakayacori na ka
- ◇ Segata na kilaka ni tamata yadua
- ◇ Buli veiwekani kei ira nai soqosoqo daucaka vuli
- ◇ Veitokoni kina veika e vulici (ena nomu wasea na macala ni veika ko veiqaravi kina vei ira era gadreva)

Na kena laurai me vaqaravi na cakacaka kece kei na tuvatuva ni veiqaravi e na I vola dusidusi oqo e sega ni dua n aka e rawa ni vulici mai na I vola. Na I kuti ni tukutuku kei na walewale ni veiqaravi e na rawa ni laurai mai na Noda Vakaitavi vata ena Vuli keina Veiqaravi, Na kena vakadeuci na veika ena veikoro keina Raiclesu na Veika e sa Qaravi Rawa. Na I vola oqori e dau vakadreti mo ni vakayagataka na dauni veiqaravi ena kena vulici na veiwalewale kei na gaunisala e so ni veiqaravi.

I.1 Na Veiqaravi e Liutaki Vakavanua

E dodonu me ra tiki bibi ni tuvatuva ni veiqaravi ko ira na lewe ni vanua, se lewe ni dua na I tikotiko, baleta ni o ira ga oqo era dau vakayagataka vakalevu sara nai yau bula se na veika bula tu vakavolivoliti keda. Na nodra vakaitavitaki e na cakacaka oqo, sa gaunisala vinaka ni kena qaravi na I tuvatuva ni veiqaravi. Na nodra vakaitavi e na lalawataki ni I tuvatuva ni veiqaravi sa gaunisala ni kena laurai na nodra veitokoni, se na nodra vakawalena e so na ka ka dodonu me vakabitaki. E vakabitaki na noda soli vakasama kece vakalewe ni vanua ena kena tuvalaki nai tuvatuva oqo. E gadrevi talega me dau rogoci na domodra na malumalumu me rawa ni da vakaitavi vakatautauvata e na tarai cake ni noda bula kei na noda I tikotiko.

Na I walewale ni veiqaravi oqo e tovolea me tosoya cake na I vakatagedegede ni nodra vakaitavitaki na lewenivanua me vaka e vakaritaki toka e na I yaloyalo ka toka oqori e ra (Raica na Yaloyalo I). Na I yaloyalo oqo

e vakaraitaka vakarabailevu na veiqaravi ka yavutaki mai vei iratou na Fiji Locally Managed Marine Area network (FLMMA) ka:

- ◇ gadrevi kina na nodra cakacaka vata na lewenivanua (Turaga, marama, cauravou kei na goneyalewa main a veikorokoro se veitkotiko duidui e so;
- ◇ vakaukauwataka na veiliutaki vinaka kei na cakacaka vakadodonu;
- ◇ ciqoma, vakamura ka gadreva me vakaukauwataka na na dodonu kei na veika vakavanua ni dua na I tikotiko/koro;
- ◇ Tokona na tarai cake ni kila ka vakavuli kei na cakacaka me rawa ni qaravi kina e so na veivakatorocaketaki ka sa lalawataki oti tu.

E levu na veivanua e Viti e ra sema vakavoleka sara kina veika bula tu vakavolivoliti ira, ka ra kila vinaka na nodra I tutu vakavakavanua se veiliutaki, na kena taukeni na qele kei na I qoliquoli kei na nodra dodonu. Oqo e dua nai solisoli vinaka ka na vukeya na kena vakayagataki vaka matau na I yau bula me rawati kina na bula sautu e na veisiga ni mataka. Kevaka e gadrevi me kilai na I solisoli oqo, e yaga me ra na kauwaitaka vakalevu na vakaillesilesi dauniveiqaravi na kila ka se vakabauta vakavanua kei na veika era vakamareqeta na lewe ni vanua me rawa kina vei ira me ra tiki talega ni kena wali na veileqa duidui e so.

Vakatagedegede ni Vakaitavi Kenai Vakaraitaki

Vaqaqacotaki ni Veitokoni

Vakaitavi ka taucoko	Era vakatulewa vata na lewe ni vanua kei ira nai soqosoqo era mai veiqaravi ka ra segata mera na dau cakacaka vata.
Vakatulewa vata	Era vakavulici ka ra tuberi na lewe ni vanua mera kila na veika mera cakava, ka vakataulewa vakadodonu.
Veivakasalataki (e vakarauta)	E sega ni levu na galala e soli vei ira na lewe ni vanua mera vakaitavi ena vakataulewa.
Vakasokumuni Tukutuku (lailai na kena tokoni)	E vakayacori na vakadidike vei ira na lewe ni vanua, ka raillesuvi ena dua tale na vanua na macala ni vakadidike.
Vakasalataki ni lewe ni vanua	Era vakasalataki na lewe ni vanua veika sa yaco se na sala me vakayacori kina edua na ka.

I Yaloyalo I. Na I Tagede ni nodra Vakaitavi na Lewenivanua

1.2 Na Veiqaravi Yavutaki ena vanua era bula ka Veimaliwai kina na Veika Bula

Na veiqaravi oqo e raica the veisemati ni vanua mamaca, na uciwai, na drano, na veibaravi, na veicakau kei na wasawasa. E ra tiki ni veivanua oqo na kau, manumanu kei na tamata, ka ra bula ka veitosoyaki voli kina. Na veisemati oqo e rui yaga vaka levu, ka dodonu me kauwataki ka maroroi. Na kena vakaleqai, se vakasabusabutaki e dua vei iratou na vanua ni bula ka koto oqori e cake, e na vakavuna na kena vakaleqai na veivanua ni bula tale eso. Na kena vakavotukanataki na veiqaravi oqo, e na yaga me da raica na kena qaravi na veivanua era bula kina na veika bula me tekivu mai ulunivanua ka yacova sara yani na veicakau. E na okati kece eke na vanua mamaca, uciwai, drano, na wasawasa kei na nodra veisemati (Raica na IYaloyalo 2 & 3)

IYaloyalo 2. Na veisemati ni vanuamamaca, uciwai, baravi kei na waitui bulabula

IYaloyalo 3. Na vakasabusabutaki ni nodra veisemati e vakavuna na kena vakarusai na veika bula kei na vanua era bula kina, ka sa vakalailaitaka nai vurevure ni bula vei keda na tamata.

Na nodra qaravi na veika bula kei na vanua era bula kina e umana vata na nodra rai na lewenivanua kei ira na dauveitokoni. E vakasokumuni mai na veivakasama duidui e so, me rawati kina na qaravi vakatautauvata ni bula vakavanua, bula vakailavo kei na kena maroroi na veika bula tu vakavolivoliti keda. Oqo e so na I vakamacala ni kedra umani vata na veivakasama eso me rawati kina na tiko vinaka kei na sautu ni vanua:

Na Vanua Bulabula, ka tuvaki vinaka e na veitaqomaki mai na kena vakilai vei keda na Revurevu ni Draki Veisau

Ni maroroi vakavinaka na vanua e ra bula kina na veika bula, e na gaunisala ni kena vakarawarawataki vei keda na I vurevure ni bula me vaka na kakana, na wai kei na cagi. Ni da maroroya na veidogo, na veicakau kei na veikau ena bati ni uciwai, e rawa ni da na vakalailaitaka kina na revurevu ni draki veisau ka dau tarai keda e na vuqa na gauna.

Na veiqaravi ni Veisemati mai Ulunivanua se lomanivanua ki Baravi se cakau

Na veimataqali manumanu kecega e duidui na vanua era bula kina. E so vei ira e ra dau veitosoyaki ka vakatautaki e na tagede ni bula era yacova. E dua na kena I vakaraitaki na ik sa. E so na ika era bula voli e na wasawasa levu, ka ra dau toso mai e na cakau, kina veidogo, ka yacova sara mai na uciwai. E sa na yaga kina vei keda me da na qarauna ka taqomaka na veivanua ni bula eso, me rawa ni ra taqomaki talega kina na veika bula era tiko kina.

E na gadrevi na vakavakayagataki kei na qaravi vakamatau ni yaubula vei ira na tiko ena loma ni vanua kei na veibaravi

E dodonu me dau qarauni na nodra veisemati na vanua era bula kina na veika bula, ka ni gauna e vakacacani kina e dua na vanua, e na tara na veivanua tale eso. E dua na kena I vakaraitaki, oya na kena dau vakamai se vakacacani na veivanua volekata na baravi, e rawa ni dau laki vakaleqa na cakau. Na veimaliwai ni vanua mamaca kei na baravi e tiki ni veiqaravi ka maroroi kina na veisemati mai na ulunivanua kina cakau.

Na bula raraba kei na tiko bulabula e vakatautaki ena bulabula kei na tuvaki ni vanua tu wavoliti keda.

Na I vurevure ni bula, na sautu ni kakana kei na tiko bulabula ni lewe ni vanua e vakatautaki ena noda rawa ni maroroya na vanua era bula kina na veika bula. Na noda rawa ni da tarova na vei leqa e so me vaka na kena vakacacani na wai ni gunu ena vukea vakalevu na noda tiko bulabula ka tarova na kena dewa na veimate dewa e so.

Na veiqaravi kei na vakatulewa e matau e na vakatautaki e na veiliutaki yavutaki vinaka kei na okati ni nodra nanuma na dau vetokoni kei na tabana kece sara ni veiqaravi.

Na nodra cakacaka vata na veitabana ni matanitu, se ko ira na dau veitokoni kei na lewe ni vanua e na rawa ni tuvani kina vakamatau na I tuvatuva ni veiqaravi. E na rawa talega ni na vukea na vakatulewataki ni veika me qaravi, tarai cake na bula ni kena dinati nai tavi me rawa ni wasei vakatautauvata kina na veika e da rawata mai na kena vakayagataki vaka matau ni veika eda taukena.

1.3 Na Veiqaravi E Na Veivanua e Wasei se Vakamatatataki Vaka I Yalayala

E na rawarawa na veiqaravi kevaka e wasei vakamatata na vanua me qaravi, ka ra kila vinaka tale tu ga ko ira na dau vakayagataka na I yau bula na I yalayala ni vanua me na qaravi. E dodonu me rau na veidonui tiko na I yalayala ni vanua me na qaravi kei na I yalayala ni vanua e taukeni mai vei ira na lewe ni vanua, me rawarawa kina na kena vakatulewataki.

Na veiqararavi vaka oqo, e vakatabakidua e na veivanua lelevu, ka rawa ni da raica kina na veisemati ni vanua era bula kina na veika bula. E na dredre kevaka e gadrevi me qaravi ga e dua na koro, baleta ni sega soti ni levu na vanua, vaka kina na nodra veisemati na veika bula. E dua na I vakaraitaki ni veiqaravi oqo, oya na kena dau gadrevi na wai ni gunu vei ira na tiko e na veibaravi. Na kena yacovi ira mai na wai ni gunu e na vakatautaki e na kena drodro vinaka mai uluniwai e cake. Oqo e veisemati kina na uluniwai kei na baravi.

Na i yalayala ni vanua e Viti e veiwekani voleka sara kei na kena taukeni na qele kei na i qoliqoli. Na i tovo vakavanua ni dua na tikina/vanua e na vukea vakalevu na bula ni cakacaka vata kei na veiliutaki.

Na I tuvatuva ni veiqaravi e dodonu talega me raica na vanua e ra bula kina na veika bula kei na yawa ni vanua e ra lakova me ra vaqara kakana se me laki vakasucu kina. E na gadrevi na nodra cakacaka vata na veikorokoro me rawa ni ra qarava vakavinaka kina na nodra I vurevure ni yau bula ka ra taura talega na veika e ra namaka tiko mai.

Na veijanuyanu lelevu e na vanua vinaka ni vakatovototaki kina na veiqaravi oqo, ka vakatau e na matata ni kena wasewasei, na I vurevure ni yau bula e tu kina kei na nodra gagadre na lewe ni vanua.

1.4 Na noda Vuli mai na Veika Sa yaco Oti

E levu na veikorokoro e Viti e ra sa vulica ka tokona vakalevu sara na I tuvatuva ni Veiqaravi ni kena maroroi na noda I yau bula. Na I tuvatuva ni veiqaravi oqo, e vakatabikidua sara ga e na veika sa mai qarava na I Soqosoqo ni WCS (Wildlife Conservation Society) kei na FLMMA (Fiji Locally Managed Marine Area). E na tovolei me na vakaraitaki yani na veika sa vulica oti na I soqosoqo vei ira tale na so, me ra na rawa ni maroroya ka vakayagataka.

E a mai sevutaki na I matai ni tuvatuva ka qarava na veisemati mai ulunivanua ki na cakau e na yabaki 2009. E a vakayacori oqo mai na tikina o Kubulau, ena yasana o Bua. E salamuria na I tuvatuva oqo e so na I walewale ni veitokoni me vaka na:

- ◇ cakacaka vata kei na veikorokoro
- ◇ kena umani vata na nodra kila na lewe ni vanua, kei na I tovo vakavanua;
- ◇ na nodra veitokani voleka na veitikitiko kei ira na dau veitokoni
- ◇ na kena rawati mai nai vurevure ni bula me vaka na I lavo ka rawati mai na sara vanua kei na kena wasei vakatautauvata na I yau (I lavo) vei ira na lewe ni vanua/koro

E rau mai vakadinadinataka na tikina veivolekati e rua, Wainunu kei Wailevu na cavuikalawa sa mai cakava na tikina o Kubulau, ka rau kerea kina na veivuke ena I tuvatuva ni veiqaravi ka sa ratou vakadavora tu e na 2012 kei na 2013. Sa toso tale tiko ga na kena qaravi na I tuvatuva ni veiqaravi vei iratou na vo ni ono na tikina e na yasana ko Bua.

Na FLMMMA Network, e dua na I soqosoqo e veitokani vata kei ira na veitabana ni matanitu, veikoronivuli torocake, na veisoqosoqo e na taudaku ni matanitu, kei ira na lewe ni vanua/koro/tikotiko, e na kena sagai me maroroi eso na ika me baleta na veisiga ni mataka. Na I soqosoqo oqo e wili kina ni sivia e 400 na koro/I tikotiko, ka ra sa vakayagataka tiko e so na I walewale ni veiqaravi, ka vakatabakidua na kena vaqacacotaki na qaravi ni veisemati ni veika bula mai na veilunivanua kina veicakau. E vakayacora na cakacaka oqo na FLMMMA me rawa ni veiwaseitaki kina na kila e dui tu vei ira na lewe ni soqosoqo, ka me vakatetei talega kina na cakacaka vakamatau kei na veitokoni. Na FLMMMA, e rawa talega ni vakamatatataka na kena vulici na gaunisala ni veiqaravi, oka kina na veika me na vakayacori, na veika me na kua ni vakayacori kei na vuna.¹

1 For more details see Govan, H., Aalbersberg, W., Tawake, A., and Parks, J. (2008) Locally Managed Marine Areas: A guide for practitioners. LMMMA Network

1.5 Na tuvatuva ni Veiqaravi e rawa ni Vukici/Veisautaki

Na I tuvatuva ni Veiqaravi e dodonu me dua na I vola ni cakacaka, ka na dau railesuvi, veisautaki vakawasoma me rawa ni laurai kina na veika e rawati mai na kena yadravi tiko na I tuvatuva oqo. E na rawa talega ni vakatakilai eke na veiqaravi e gadrevi vakatotolo kei na nodra cau na lewe ni vanua. (raica na I Yaloyalo 4: matau)

E sa mai vakayacori oti na vuli ni kena veisautaki na I tuvatuva (ka yavutaki e na vakadidike), e na tikina ko Kubulau. E a mai rai lesuvi na I tuvatuva e na 2011-2012, ka mai laveti cake tale kina na lava ni veiqaravi e na vanua maroroi e na kena tovolei tikoga me maroroi tiko na nodra vemaliwai na veika bula kei na vanua era bula kina, kei na nodra rawa ni vakamatautaki ira e na revurevu ni draki veisau ka sa tarai keda tiko.²

I Yaloyalo 4. Na I Tuvatuva Rawa ni Vukici.

2 http://www.wcsfiji.org/Portals/82/Kubulau_EBM_Plan_2012_FINAL.pdf

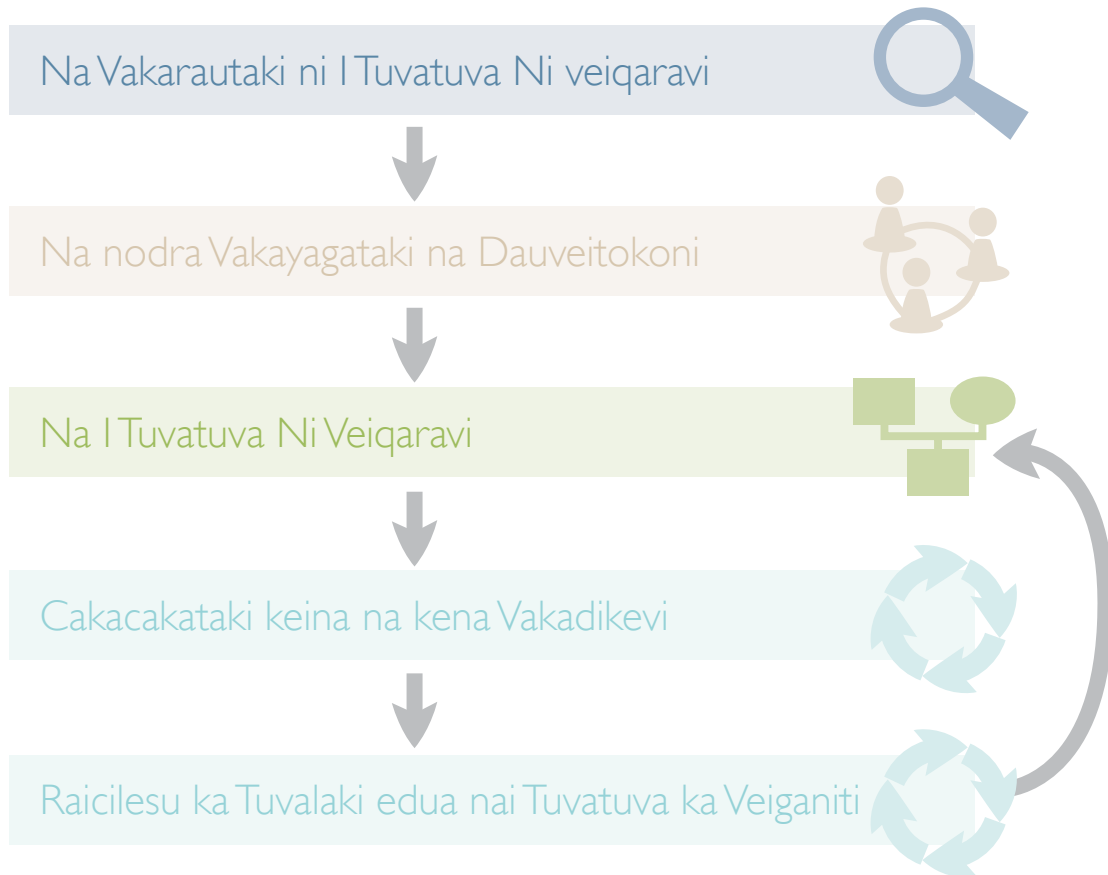
PHOTO: Stacy Jupiter

1.6 Na Veiqaravi Vaka I Wasewase

Na I vola dusidusi ogo e tuvani ena lima nai ulutaga ni tuvatuva ni Veiqaravi, ka ra tuvani vakaiwasewase lalai. Na kena laki qaravi na I karua ni wasewase, e na vakatau kina veika e da rawati yani e na kena I matai, ka veitaravitaki yani me yacova nai otioti ni wasewase.

IYaloyalo 5. Na veitaravi ni ulutaga kei na veika me muri e nai tuvatuva ni veiqaravi

2 Na Vakarauteki ni I Tuvatuva Ni Veiqaravi

Na veivakarautaki kei na lalawa taumada e rua na I kalawa e dodonu me taurivaki taumada, me laveti cake kina na kila ka, vaqaqacotaki na dina ni cakacaka kei na I tuvatuva ni veiqaravi.

2.1 Vakadeitaki na nodra Yalo Dina kei na nodra sasaga Na Lewe ni Vanua

Na gagadre ni kena tuvani e dua nai tuvatuva ni veiqaravi e dau lako taumada mai vei ira na lewe ni vanua, ka qai dau vakasavui yani na nodra kerekere vei ira na veitabana ni matanitu, veisoqosoqo e na taudaku ni matanitu, kei na so tale na dauniveitokoni, me rawa ni ra na vukei e na kena qaravi ka maroroi na nodra I yau bula. E dina ni ra dau vamatataki mai na lewe ni vanua mai vei ira eso na dauniveitokoni, e na dodonu ga me ra na solia na nodra gauna ko ira na lewe ni I tikotiko e na cicivaki ni veiqaravi oqo, ke vinakati me maroroi vakavinaka na nodra I yau bula. E dodonu talega me na laurai na I vakatagedegede ni nodra cakacaka e na yalo dina ka na dua toka na cakacaka dredre. Oqo e so na veitaro e so e na rawa ni veivuke e na cakacaka oqo:

- ◇ E gadrevi li me vakarabailevutaki na I tuvatuva ni veiqaravi?
- ◇ E vu mai vei na vakanananu oqo? E kerei mai vua e dua na vakaillesilesi se taba ni veiqaravi?
- ◇ E vakaibalebale beka na kerekere oqori? E ra sa duavata vata li ko ira na lewe ni tikotiko me ra liutaka na veiqaravi?

- ◇ E na rawa li ni vakayagataki na kila ka vakavanua me wali kina na vei leqa e so e tara tiko na I yau Bula?
- ◇ E na tiko beka e so na dauniveitokoni era na saqata na veivakatorocaketaki oqo?
- ◇ E tiko li e so na I vakamacala ni veiqaravi sa caka oti? Ke tiko, na cava soti sa bau caka rawa?
- ◇ E sa tu vakarau li na I soqosoqo era cakacaka vata me ra na solia e so na veivuke tudei?
- ◇ E na tiko beka na veivuke ni matanitu kei na yasana e na tikina oqo?
- ◇ Na cava na I tuvaki ni veiliutaki e na loma ni tikina?
- ◇ E tiko e so na duiyaloyalo e na loma ni tikotiko? (me vaka na taukeni ni yau bula, veiliutaki kei na lisitaki ni qele)

Na veitaro oqo e na vakarawarawataka na veiqaravi ka na vakadeitaka talega na kena rawati na veika e namaki. E na rawa talega ni na veivuke e na kena laurai na vuni kena sega ni rawati na veika e nanumi, ka na sega ni rawa ni na tomani kina na veiqaravi. E na solia talega e dua na gauna vei ira na dauveitokoni me ra dikeva tale vakavinaka na veika e so ka mai vakavuna na leqa.

2.2 Na Bose Me Qaravi Taumada

Na kena vakadeitaki na vakayagataki ni tuvatuva ni veiqaravi, e na salamuria e dua na bose me rawa ni vakamatailalaitaki kina na veika e da sa kila tiko me baleta na veiqaravi eda via vakayacora kei na I walewale me na taurivaki. E ra na lewena na matabose oqo e so na dauniveitokoni me vaka:

- ◇ Na vaka I lesilesi mai na vale ni volavola ni yasana
- ◇ Na timi ka veitokoni e na kena qaravi na I yau bula –YMST (Kevaka e gadrevi)
- ◇ Na soqosoqo e na taudaku ni matanitu, se I soqosoqo veiqaravi e na I tikotiko
- ◇ Na mata mai na veikorokoro/ liuliu ni vanua (gadrevi ko ira e ra na cakacakataka veisau ka cicivaka vinaka na tuvatuva ni veiqaravi)

PHOTO: Stacy Jupiter

PHOTO: Stacy Jupiter

2 Na Vakaraute ni I Tuvatuva Ni Veiqaravi

Oqo e so na ulutaga e rawa ni lewe ni vetalanoa me vakadeitaki kina na kena sa na vakayagataki na I tuvatuva ni veiqaravi.

1. Na Vanua Veisemati kei na kena I tuvaki

» Na kena vakamatatataki na vanua me qaravi se maroroi.

2. Na Veika Me na rawati kei na gaunisala me na muri.

» Me da raica na cava e ra na namaka taumada na dauniveitokoni

» Me na vakasamataki eso tale na ka ena rawati me vaka na vuli, na cakacaka vata kei na kena laveti cake na nodra vakarau ni cakacaka na lewenivanua

3. Na Yavutu Ni Veiqaravi

4. Na Cavu I kalawa

» E na vakamacalataka na kena wasewasei na gauna me na vakayacori kina na vei Itavi e so ka sa tuvani.

5. Cakacakataka na isau ni Tuvatuva ni Veiqaravi, ka laurai na I lavo e tiko rawa.

6. Na nodra I Tavi na Dauniveitokoni ena Veiqaravi oqo.

» Ena yaga me cakacakataka baleta ni na gadrevi me soli na I volavakadinadina e na nodra vakaitavitaki na isoqosoqo veitokani.

» Me na laurai na nodra cakacaka vata kei na nodra veimaliwai vinaka na I soqosoqo veitokani.

» Me vakasamataki na veika era na veivuke mai kina ko ira na is soqosoqo veitokani oqo. (Veivuke vaka I lavo kei na veivuke tale eso)

7. Na I Tukutuku Sa Vakasokumuni Oti.

» Me na laurai na veitukutuku e so sa vakasokumuni oti mai , ka me na vakaraitaki ki na I soqosoqo veitokani

Na boseka taumada ka mai vakayacori oqo, e na yaga me veitalanoataki ga kina na nodra rawa ni na soli vakasama mai vakalevu na lewe ni vuli me baleta nai I tuvatuva ni veiqaravi. Na veika e cauraki mai me na vakaivolataki, ka vakadonui mai vei ira na lewe ni vuli.

2.3 Na Vakadiveki taumada ni Veika e sa Qaravi Rawa oti.

Ena vukea na veituberi na matata ni nodra bula na lewe ni vanua, kei na vanua e ra tiko kina. Na matata ni tukutuku koya ena vukea na kena dabe donu tikoga na yavu ni veiqaravi, ka vakakina na kena laurai eso nai tatao ni toso. Na kena vakasokumi kei na vakadewataki ni I tukutuku, e okati me vaka edua na vakadidike. Na vakadidike koya ena dau veisau ka vakatauataki ena veika eda kila keina na ka era kila na veitabana eda cakacaka vata kay, ka na:

- ◇ vakatakila mai na vei I tavi e so era qarava na dauveitokoni;
- ◇ veivuke ena kena vakamatatataki na veiliutaki kei na so na ka me vabibitaki;
- ◇ vukea na noda ciqoma na gaunisala ni tarai cake ni veika eda kila;
- ◇ vukea na kena vakaturi e dua na takete ka me laurai talega kina na veiririko eso kei na gaunisala e rawa ni sotavi kina.

2.3.1 Na Rai lesuvi se talevi ni so na I tukutuku sa kumuni oti mai

Na rai lesuvi ni veitukutuku oqo e oka kina:

- ◇ Na I tukutuku ni veivakatorocaketaki ka yaco tiko oqo e na vei korokoro
- ◇ Na veiqaravi vakayacori e na loma ni I tikotiko se na lalawataki ni veivakatorocaketaki e nanumi me na caka e na loma ni yasana se loma ni koro.
- ◇ Na I walewale ni veiqaravi veiganiti me na taurivaki (Ena loma ni tikina se yasana)
- ◇ Na I tukutuku vakasokumuni mai na veitikotiko me baleti ira na lewe ni koro ka dau maroroi tu e na valeni volavola ni yasana. (Tauri mai e na I tukutuku nei Turaga ni Koro)
- ◇ Na veitukutuku tale e so ka vakasokumuni mai na so tale na vanua me vaka:
 - » Na vakadidike ni veika bula kei na vanua era bula kina
 - » Na vakadidike e caka e na I qoliqoli
 - » Na vakatutu ni veivakatorocaketaki
 - » Na I tukutuku ni vanua ka nanuma tiko me caka kina na musu kau kei na kelikeli.

PHOTO: Stacy Jupiter

2.4 Na Vakasokumuni ni I Tukutuku

Na kena rai lesuvi e so na I tukutuku ka ra a vakasokumuni mai, e gaunisala vinaka ni noda vakananumi e na veika e da sega ni kila. E na rawa ni veivuke talega kevaka e da vakuria na veika sa tu rawa e na noda laki vakasokumuna tale mai e so nai tukutuku. Na nodra vakaitavi na lewe ni vanua e na cakacaka oqo e na vukea na vakarabailevutaki ni veika me ra na kila, vaka kina na I vakarau ni nodra cakacaka.

E dua na gaunisala totolo ni noda rawai ira na lewe ni vanua me ra vakaitavi tale ga e na veiqaravi oya na noda vakasokumuna na I tukutuku ni nodra veivuvale. Na I soqosoqo ni WCS e a vakayacora e dua na vakadidike e na veikoro kei na veivuvale e na tikina ko Kubulau, Wainunu kei na tikina ko Wailevu ni bera ni caka na I tuvatuva ni veiqaravi. E a vakasokumuni rawa kina e so na I tukutuku me baleta na I vurevure ni I yau, kei na nodra vakararavi e na nodra I yau bula me rawa kina na tiko vinaka e na veisiga. Na veitukutuku oqo, e vakatakila talega na levu ni vakavakayagataki e ra sa mai cakava e na veigauna sa oti. E laurai rawa talega eke na mataqali ka bula ka totolo sara na toso sobu ni kena I wiliwili. E na yaga me na veitalanoataki kei iratou na vakaillesilesi ni valenivolavola ni yasana na tikina oqo, baleta ni ratou dau vakasokumuna ka maroroya tu na I tukutuku ni veikorokoro.

Na vakadidike e na rawa ni vakatotototaka na kena laurai na I tuvaki ni dua na vanua. E dua na vakadidike e a vakayacori mai na loma ni veikau maroroi mai Nakauvadra, e na yasana o Ra. Na vakadidike oqo e a vukea na kena kunei mai e so na I yau bula ka ra kune ga e na noda vanua, ka ririkotaki na nona na kawaboko, ka ra gadreva me ra na taqomaki se maroroi.³

Kevaka ni lailai na I tukutuku e vakasokumuni, e dodonu me da dau tu vakarau me da bulia eso na I tuvatuva mai vei vakasama sa tu rawa vei keda se mai vei ira na lewenivanua. E na qai rawa ni veisautaki na tikina oqo e na gauna sa vakasokumi mai kina na I tukutuku ka waraki tiko.

E ka vinaka na veitalanoa keina noda vakatarogi ira na veivuvale ena veika era rawata keina dredre era sotava me yavutaki kina na noda buli veiwekani kei ira ena veiqaravi eda gadreva meda vakayacora

3 <http://www.bioone.org/doi/book/10.1896/978-1-934151-38-9>

PHOTO: Stacy Jupiter

3 Na nodra Vakayagataki ka okati Na Dauveitokoni se na veitabana kece ni veiqaravi

3 Na nodra Vakayagataki ka okati Na Dauveitokoni se na veitabana kece ni veiqaravi

E ra wili me ra Dauveitokoni ko ira na lewenivanua, soqosoqo lalai, tikotiko, koro, kei na vei tabana tale eso, ka tiko na nodra gagadre e na veiqaravi e vakayacori tiko. Ko ira na dauveitokoni oqo e ra laurai mai na gauna e vakarautaki tiko kina na I tuvatuva ni veiqaravi. Na dauveitokoni e ra wili kina na :

- ◇ Turaga ni Vanua, Liuliu ni koro, qase ni koro, matabose ni turaga.
- ◇ Lewe ni vanua (Marama, Turaga, Cauravou, Goneyalewa, Veisoqosoqo e na loma ni tikotiko)
- ◇ Veitabana ka qarava na veikoro, tikina kei na yasana
- ◇ Veitabana ni matanitu (Tabana ka qarava na qoliqoli, veika bula tu vakavolivoliti keda, Qele, Saravanua)
- ◇ Soqosoqo Saumi mai Vanua Tani, Veisoqosoqo e na Loma ni tikotiko
- ◇ Dauqoli

*Era koto era na veitabana ni veiqaravi;
Na veitabana ni veiqaravi ena vakatautaki
kina veika e gadrevi me vakayacori; ka
rawa ni levu cake se lailai mai na kena
era vakaraitaki koto era.*

- ◇ Dauteitei
- ◇ Taukei ni Otela
- ◇ Univesiti kei na Dauvakadidike
- ◇ Soqosoqo Lotu kei veisoqosoqo tale e so

3 Na nodra Vakayagataki ka okati Na Dauveitokoni se na veitabana kece ni veiqaravi

3.1 Veitokoni kei na nodra okati na Lewenivanua

E dodonu me liutaki na veiqaravi mai ira na lewe ni vanua, baleta ni ko ira talega oqo e ra vakayagataka vakalevu na I yau bula. Na nodra vakaitavi e na cakacaka oqo, e dodonu me buli na I tuvatuva me ganita na veivanua duidui e so ni veiqaravi. Na I wasewase ka tarava oqo e tuvana e dua nai tuvatuva me ra vakaitavi kina ko ira na lewe ni vanua, ka sa dau vakayagataki oti e na veitikina e na yasana ko Bua.

3.1.1 Tauvayutaki Na Veitokoni mai vei ira na Liuliu ni Vanua.

Na bose vanua e dau vakamura ga na gaunisala vakavanua, ka kevaka e tiko e so mai taudaku ka ra sureti mai, e na sega ni dodonu me ra na vakatututaka yani e so na ka. E na yaga me kerei kevaka e rawa ni kau cake yani e na matabose e so na vakatutu, se me na vakayagataki e dua na mata ni dua na koro.

E dodonu me na dau vakamuri vakavinaka na lawa ni koro se I tikotiko ni bera ni da gole yani vaka cakacaka e na vanua oya. Ke sega ni matata tiko na veika oqo vei ira na dauniveituberi, e na yaga me da kerea e dua na mata me vaka na I vakalesilesi mai na vale ni volavola ni yasana, me na qarava na I tavi oqo.

I Yaloyalo 6. Na Tabua, edau vakayagataki ena gauna ni veiqaravi vakavanua.

3.1.2 Na kena Sikovi taumada Na Koro/ I Tikotiko

Na I tuvatuva ni veiqaravi e dau vakatabakiduataki e na yasana se tikina, ia, na kena cakacakataki e na tekivu sara ga mai na veikorokoro (see Section 1.2). Oqo ga na vanua e ra na tekivu tuberi kina na lewe ni vanua, ka na vakatovotovotaki, ka vaqacacotaki kina na I tuvatuva eso ka sa vakadavori.

Na nodra talevi yani na lewe ni vanua e na veikoro, e gaunisala vinaka duadua ni nodra vakaitavi e na I walewale ni veiqaravi ka yavutaki e na nodra vakaitavi na lewe ni I tikotiko ena vakatulewataki ni veika me qaravi, ka qai muri na nodra vakatulewa ko ira na dau veitokoni tale eso. Na kena lakovi yani e dua na koro, e solia e dua na gaunisala ni nodra vakacokotaki vata na lewe ni vanua kei ira na dau veivakatoicaketaki me ra:

- ◇ vakamatautaki e na i tovo vakavanua
- ◇ tekivuna e dua na veiwekani kei na veimaliwai vinaka
- ◇ veivosakitaka na I naki ni veika me na mai qaravi
- ◇ vakarabailevutaki na nodra kila na dauveituberi e na veika e so e yaco tiko e na loma ni tikotiko
- ◇ saumi na vakatataro mai na lewenivanua ka me ra vakararamataki e na kila kei na I tavi me ra na qarava.

Na valeni volavola ni yasana e vanua vinaka ni tarogi kina nai vaksala me baleta na veiqaravi e na veikorokoro. E na rawarawa na nodratou veitaratara na vakalesilesi, ka ni ra dau cakacaka vakalevu kei ira na turaga ni koro kei na mata mai na veitikina.

Na veiwekani vinaka kei na lewenivanua ka yavutaki mai na rabailevu ni kila ka kei na veivakabauti, e dua na tiki bibi ni kena vakavotukanataki na veivaqaravi. E na rawati tale ga oqo kevaka e levu na gauna ni nodra cakacaka vata ka tokoni na lewe ni vanua. (see Box Box:-Nai Tovo kei nai vakarau ni gadrevi na Cakacaka vata). E na yaga me na qaravi e dua na koro e na dua na siga taucoko. E bibi tale ga me da dau nanuma

3 Na nodra Vakayagataki ka okati Na Dauveitokoni se na veitabana kece ni veiqaravi

Vakanananu Keinai Vakarau Kina Veitokani Vinaka

Ni da veiqaravi kei ira na lewenivanua, meda na dau namaka ni vuqa na gauna eda na curuma eso na vanua keinai tovo ka na duidui mai na nodai tovo. Oqo na veika meda qarauna na Dauniveituberi, ka bibi kina na kena vakarautaki eso lava ni vuli me vauci keda na lewe ni vuli ka maroroya na veiwekani kei ira na lewenivanua. Oqo eso na kena vakaraitaki:

- ◇ Buli veiwekani kei ira na lewenivanua. Mo kana ka moce vata kei ira. Rokova na nodrai sulusulu ka muria nai nodrai vakarau vaka vanua. Ke sega ni matata na veika mo cakava, taro.
- ◇ Vakadeitaki ira na lewe ni vanua ena nomu vakaitavi taki iko ena Veiwasei keina Cakacaka vakaiwasewase. Kakua ni wasei iko tani mai vei ira.
- ◇ Vakayagataka na vosa ni vanua ko veiqaravi kina vakavo kevaka ko kila ni ra sa kila kece na lewe ni vuli na vosa ko vakayagataka tiko. Kevaka e dodonu, vakayagataka edua, me vakadewataka na vosa.
- ◇ Dau vakarogoci nai sau ni taro, kakua ni takosova edua e via vakamacala. Yalo malumalumu. Kakua ni vakaraitaka nai rairai ni ko sa kilaka cake mai vei ira na lewe ni vanua.
- ◇ Dau tara vakamalu na vakasama e veitalanoataki ka sauma vakavinaka na vakatataro. Vakadikeva vinaka nai Ulutaga ni bera ni ko cakacakataka.
- ◇ Maroroya na tiko vakaveiwekani (Turaga keina Marama). Qarauna nai tautau ni nomu vosa. Kakua ni veiwali de ko na vakararawataka edua na lewe ni vuli.
- ◇ Qarauna na vakayagataki ni tukutuku, na kena vakalesui tale nai tukutuku vei ira na lewe ni vanua keina kena taukeni nai tukutuku. Me matata tiko vei ira na lewenivanua na Gaunisala ni veisoli tukutuku.
- ◇ Qarauna nai tukutuku ko vakasokumuna, maroroya na veika edodonu me maroroi. Kakua ni wasea se talanoataka edua na ka dodonu mo maroroya.
- ◇ Mo i vakaraitaki vinaka vei ira na lewe ni vuli, dau totolo, nomu veitokoni, kakua ni vakavuna na vakabebe.

PHOTO: Rebecca Weeks

3 Na nodra Vakayagataki ka okati Na Dauveitokoni se na veitabana kece ni veiqaravi

ni ko ira na lewe ni koro e tuvani tu na nodra cakacaka e na veisiga, ka rawa ni vakalekalekataka na gauna ni vuli me rauta ga e dua na yakavi.

Na kena tuvani e dua na I tuvatuva ni veiqaravi, e dodonu me ra na vakaitavi kina na turaga, marama kei na I tabagone, me rawa ni wasei kina vakavinaka na veivakasama e so ka ra kauta mai. E ra na tiki tale ga ni veiqaravi oqo ko ira na I taukei ni vanua, liuliu ni lotu, kei ira na qasenivuli, me rawa ni ra veitokoni ka ra I dewadewa tale ga ni veika e sa mai qaravi.

Na bose vakoro ka dau vakayacori vakamacawa, e rawa ni dau kau cake mai kina na ulutaga ka yaga me dau veivosakitaki. E duidui na lawa e na veivanua, ia, na mata bose oqo e dau solia tu na galala vei ira na marama kei na I tabagone me ra tukuna kina na veika era nanuma. Na kena vakacurumi cake na veiqaravi kina bose vakoro e na vukea sara vakalevu na kena vakau vakatotolo nai tukutuku ni veiqaravi e na loma ni koro kei na veivanua volekata.

E levu na lewe ni vanua e rawa ni ra vakaitavitaki ira e na cakacaka oqo, wili kina oira na vaka i tutu e na loma ni I tikotiko, liuliu ni lotu, qasenivuli, na vuniwai, nasi, ovisa kei ira na dau ni bisinisi. Na nodra kau mai me ra mai tiki ni veiqaravi oqo e na vakatotolotaka na dewa ni tukutuku, ka ra na rawa talega ni ra na veivuke e na kena vakailavotaki kei na cicivaki ni tuvatuva ni veiqaravi.

Na kena Laurai na I Yau Bula E na Veikoro, Na leqa kei na veika me Vakabibitaki

Na kena sikovi yani e dua na I tikotiko/koro, e na yaga me ra kua ni vakaraitaka na dauniveituberi na nodra kila me baleta na veiqaravi e na laki vakayacori. Me kua ni kilai ni tiko vei ira na kila, kei na I yaragi e gadrevi me baleta na veiqaravi oqo. Nai naki ni nodra sikovi na I tikotiko/koro, me na laurai mai kina na veileqa e so e tara tiko na vanua duidui e na loma ni koro, ka me biu na nodra vakasama kei na ka era gadreva ena yatu e liu ni tuvatuva ni veiqaravi.

E kilai tani na bula ni taukei e na nodra dau vakamareqeta e so na kau, manumanu se na ika me I vakatakilakila ni vanua, mataqali se yavusa era cavutu mai kina Na veika vakamareqeti oqo e na rawa ni vakayagataki me semati kina na I tuvatuva ni veiqaravi kei na bula vakavanua, vakaitaukei. Na kena vakavotui cake mai na veivakasama me baleti ira na manumanu, kau, kei na ika ka ra dau vakamareqeti, e na rawa ni vakavure vakasama vei ira na lewe ni vanua, me ra vakaraica e so na gaunisala ni nodra rawa ni taqomaki na veika bula oqo, me rawa ni ra maroroi ka vakaraitaki vei ira na nodra kawa mai muri

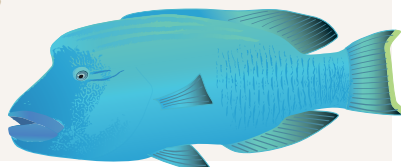
E dau rawarawa na veitalanoa kei ira na lewe ni vanua kevaka eda soqoni vata vaka lewe levu, se e na gauna ni gunu yaqona. E laurai ni ra okata oqo me gaunisala ni nodra rawa ni tukuna vakarawarawa kina na lomadra ena gauna ga e ra via tukuna kina, se na ka e ra via vakaraitaka, me vakatauvatani kei na nodra tiko e na dua na vanua ni vuli, tiko kina na dauniveituberi kei na so tale na dauniveitokoni. E gadrevi me na laurai talega na nodra dau vakaitavi na marama kei ira na I tabagone, ka na vinakati talega me na tosoi na veitalanoa oqo kina dua na vanua e rawa ni tuvani vaka vinaka kina na veika era sa vakaraitaka mai. (I Kuri Ni I Tukutuku :2)

Na Mapetaki ni vanua se koro

Na kena mapetaki na vanua, e dua ga na gaunisala me vakaraitaki kina na veika e ra kila na lewe ni vanua me baleta na nodra I tikotiko se vanua e ra bula kina, na I vurevure ni nodra I yau, kei na vei leqa e so e ra dau sotava.

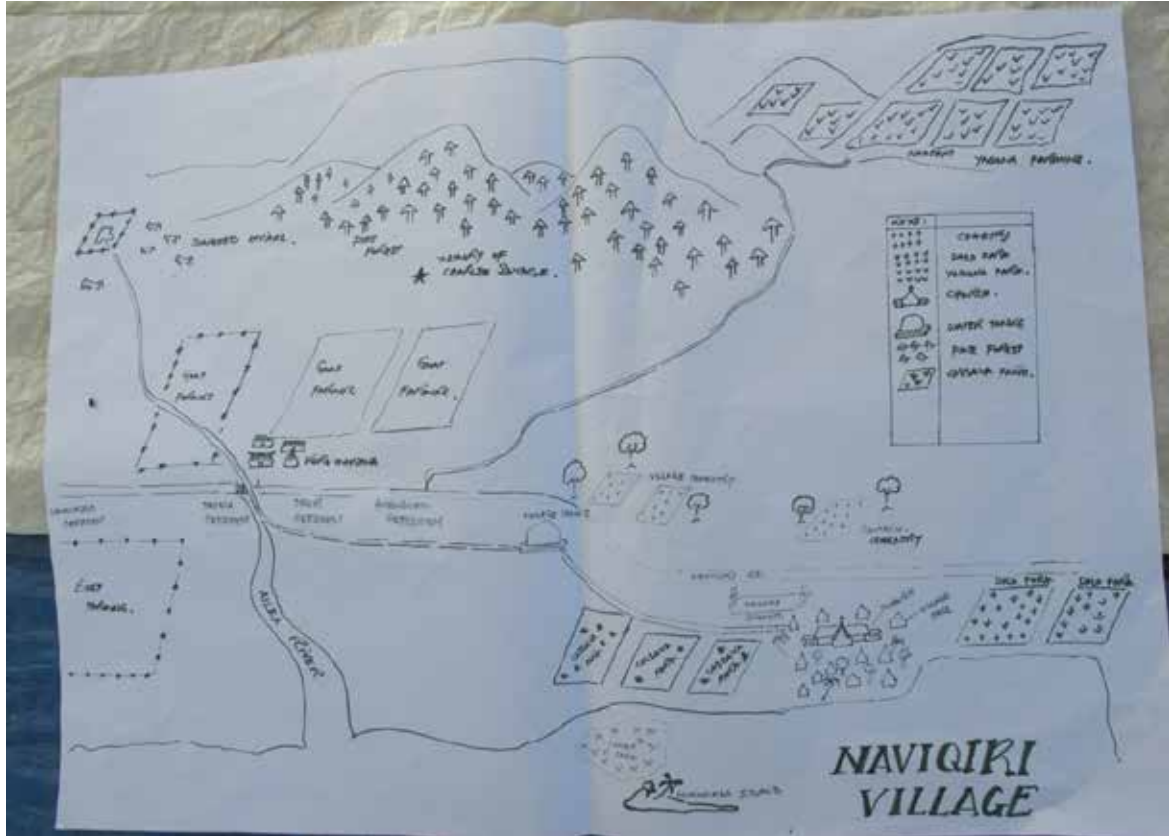
Na mapetaki ni vanua I Kuri Ni I Tukutuku :2)e vakamacalataka talega nai walewale ni veiqaravi ka na vukei ira na lewe ni vanua me ra kauwaitaka na veivanua

E vuqa nai Taukei era vakamareqeta voli ga na nodra Kau, Manumanu, Ika keina Kau Salusalu. Era vakabauta ni ra semati voleka kina ka dredre mera vakamavoataka, vakamatea se kania.

3 Na nodra Vakayagataki ka okati Na Dauveitokoni se na veitabana kece ni veiqaravi

IYaloyalo 7. Na kena Vakaraitaki Vakaiyaloyalo na veika era bula vakavolivoliti keda, e sa i vakaraitaki ni noda kila na veika era tu tikivi keda kei na leqa e sala muria.

e so era bula kina na veika bula me vaka na (Veikau, vakaso ni wai, na veidogo kei na cakau, ka me dua na tiki bibi ni veiqaravi. Me na vakarautaka tale ga e so na I tukutuku ka na rawa ni dikevi, ka mapetaki me rawa ni qai laurai vakamalua yani. (I Vakamacala: Wasewase 4.3.3)

Na Tatadra kei na I Naki ni Veiqaravi

E bibi na kena tovolei me yacovi yani na vei tatadra e so e ra gadreva me ra yacova yani na lewe ni vanua, se na I naki ni veiqaravi e ra veiqaravi kina. Na tatadra e vakavurea mai na veivakasama vinaka, ka vakavuna na noda na raica vakatabakidua na kena qaravi vata na I tuvutuvu ni veiqaravi (Wasewase 4), me na yavutaki tale ga kina na nodra vakaitavi na lewe ni vanua.

Ni da raica na veika e ra tatadrataka na lewe ni vanua, se na veika e ra gadreva me ran a yacova, e da na kila talega na gagadre ni nodra na saga me ran a taukena na I tuvutuvu ni veiqaravi. Me na levu cake na veika e cauraki mai vei ira na lewe ni vanua, ka I tavi ga nei koya na dau ni veituberi me veivuke ke so na ka e sega ni matata. Na

veitaro veitaravi ogo e rawa ni veivuke vakalevu vei ira:

- ◇ Ko na vinakata me vakacava tu na I rairai ni nomu vanua/tikitoko e na loma ni 5-10 na yabaki mai qo?
- ◇ E na vakacava tu nai rairai ni nomu I vurevure ni yau bula?
- ◇ Na cava soti o na gadreva me na yaco ni oti na veiqaravi ogo?

Me na qaravi vaka I wasewase lalai na vuli ogo (me lalai mai na 10 na I wiliwili), (I Kuri ni Tukutuku:2) me rawa ni soli na gauna me ra wasea kina na veika e ra vakasamataka kei ira na lewe ni nodra I wasewase. Me na wasei tani ga nai wasewase ni marama kei na cauravou, ka me qai vakaraitaki mai na vei vakanananu e so, se duidui, se tautauvata. Me na biu vata na veivakasama e so, me dua ga na tatadra ka me rawa ni laurai vata kina na veika me rawati, na kena gauna kei na gaunisala me narawati kina.

3 Na nodra Vakayagataki ka okati Na Dauveitokoni se na veitabana kece ni veiqaravi

Na Nodra I Tavi Bibi na Mata Mai na Veikoro

Na mata mai na dua na koro e ra na digitaka ga mai na lewe ni koro, ka me na tiko o koya e na vuli ni tuvatuva ni veiqaravi e na loma ni tikina. Sa nona I tavi o koya na mata me kauta cake na vakatutu kei na I tukutuku ka vakasokomuni mai na koro e matataka mai, ki na vanua ni vuli. Me na kauta lesu tale ga kina koro na veika e vulica mai. E na muduki koso na I tuvatuva ni veiqaravi oqo ke sega ni vakayacori na vakasama ni kena veikauyaki na I tukutuku.

Na kena sikovi yani e dua na koro ni bera na vuli ni veivakararamataki, e na solia e dua na gauna me vakamatatataki kina na I tavi e na qaravi. E na vakamacalataki na I tavi kece me na laki qaravi o koya na mata ni koro, me rawa kina vei ira na lewe ni koro me ra digitaka vinaka na tamata e ra vakabauta ni rawa ni na laki matataki ira e na vanua e vakayacori kina na vuli. Na mata mai na dua koro, sa nona I tavi me:

- ◇ Dau tiko e na vuli ni Tuvatuva ni Veiqaravi, ka me na kauta lesu mai ki na koro na veika e laki vulica mai, ka me dau raici ira ka sega soti ni dau rogoci na domodra se ra sega ni dau vakaitaviki tu.
- ◇ Dau kauta yani na vakatutu mai na koro e matatataka tiko ki na vanua ni vuli, me ra na laki rogoca talega ko ira na vo ni veikoro kei ira na dauveitokoni.
- ◇ Dau vakaitavi e na veivakarautaki kei na vuli, ka vakadewataka yani na nona kila ki na I tikotiko.

E na gadrevi me na digitaki e dua ka kila vinaka na veika me na tukuna, e na rawa ni vulica e levu na ka, ka rawa talega ni veivuke, ka me dau taleitaka talega na cacacaka ni koro kei na kena maroroi na vanua kei na veika bula.

E na gadrevi eke na veivuke kei na nodra vakarautaki vakavinaka me na rawa ni vakavotukana kina na qaravi ni tavi bibi oqo. Na I yaragi ni vuli kei na veivakarautaki oqo e tiko e na I Kuri ni Tukutuku:3) O koya e na digitaki me mata mai na koro/ I tikotiko, e na dau vakaraitaka na nona vinakata me qarava na I tavi oqo. E na dau

taroga na taro ka veiganiti kaya na vuli e caka tiko, rawa ni vakadewataka na I tukutuku me ra kila ko ira e sega tiko ni matata vei ira, ka rawa talega ni na dau veimaliwai vakatotolo kei ira na lewe ni vuli tale eso. Na rabailevu ni veika e rawa ni cakava e na rawarawa kina na nona:

- ◇ vakatakila na ririko e so ka tiko e na loma ni I tikotiko
- ◇ vakavurea na veitalanoa e na I wasewase ni tamata duidui eso
- ◇ vakarabailevutaka na kila ka me baleta na vei rai duidui e kau cake mai
- ◇ raica rawa na I wali ni leqa, sotava na lomatarotaro ka dau tovolea me yacova yani na veika e gadrevi.

PHOTO: Stacy Jupiter

Na mata mai na veikoro mera kila nai walewale ni nona veiwaseitaka nai tukutuku ka rawa ni ra vakayagataka na veika era vulica mera veivuke vei ira era gadrevi, ka, vakauasivi na nona veivuke kina koro e digitaki mai kina.

3 Na nodra Vakayagataki ka okati Na Dauveitokoni se na veitabana kece ni veiqaravi

3.2 O ira na dau Veitokoni se veiqaravi mai Tuba

Ni gadrevi me vakavotukana na veiqaravi, e na gadrevi me na vakasoqoni vata kece mai na nodra cau se veika e ra kila na dauveitokoni se veitabana tale eso. E na vakarabailevutaki na veiqaravi ni yavutaki e na cakacaka vata, veivakabauti kei na nodra dina ko ira era vakaitavi. (raica na insert box 2-Na I Tovo Kei na I Vakarau nio gadrevi na Cakacaka vata)

Na nodra laurai na dauniveitokoni vinaka, e dodonu me da na dikeva:

- ◇ Na nodra rawa ni veivuke, ka dolava na veivanua ka da na rawata kina na veiqaravi e matau.
- ◇ Na nodra rawa ni vakatatao ni tubu cake baleta na kena rarawataki ni vakasavui e liu nai tukutuku vei ira na so tale ka qai muri vei ira.

E na rawa ni da na vukei mai na Vale ni Volavola ni Yasana, kevaka e da vinakata e so na dauveitokoni, ka

da na vakasalataki talega e na gaunisala eda rawa ni vakayagataki ira kina. E na rawa ni da kerea na Roko Tui me veivosakitaka na nodra kau mai na dauveitokoni oqo, ka na nona I tavi tale ga me vakaveikilaitaki keda.

E na uasivi sara kevaka me na vakayacori e dua na Bose ni Tikina, ka me ra na tiko na I liuliu ni vanua, tikina kei na Turaga ni Koro, vakakina na I vakaillesilesi vaka matanitu. Me na nanumi tale tiko ga, ni gauna e da sa na kauti ira mai kina na dauveitokoni, e na gadrevi me ra na cauraka mai na veika dina e ra nanuma. Na tikina oqo, e ra na sega ni cakava e na matana levu, baleta ni na rawa ni vakaleqa na veiqaravi sa yaco tiko.

E gauna vinaka ni vei vakararamataki oqo, ka ni rawa ni da na wase yani kina na I tuvatuva ni veiqaravi ka da kauta tiko mai, kei na noda taura mai e so na vei nanuma bibi mai vei ira na dau veitokoni. E vukei talega na noda kilai ira vinaka na dau veitokoni, ka rawa ni da raica kina na veika e ra vinakata, se namaka, kei na veika e rawa ni ra veivuke kina e na kena vakayagataki na I tuvatuva ni veiqaravi (Table: I).

Tuvatuva I. E dua na I vakaraitaki ni I lavelave me vakaleweni kina na veika baleti Ira na Dauveitokoni

Dauniveitokoni	Gagadre	Ririko	Na I Tavi me na qarava	Gaunisala ni Veitaratara
Liuliu ni Vanua (Yaca)	I Qoliqoli	Lailai na ika kei na yau bula mai waitui	Tiko ena bose ka yavalati ira na dau qoli	Talevoni/Email
Dau ni Cicviaki Bisinisi E na Otela (Yaca)	Na veika e ra qaravi kina na Dau sara vanua e waitui	Benuci ka vakacacani na waitui /Duidui vakasama kei n lewe ni koro	Tiko e na bose Cakacaka kei ira na lewe ni koro	Talevoni/Email
Vale ni volavola ni Yasana Roko Tui Veivuke	Na nodra tiko vinaka na lewe ni vanua	Cakacaka kei ira na lewe ni koro	Veivaseitaki ni I tukutuku kei na vaqarai ni I wali ni leqa	Talevoni/Email

3 Na nodra Vakayagataki ka okati Na Dauveitokoni se na veitabana kece ni veiqaravi

Na SWOT analysis ka vakamacalataki tiko e na I Kuri ni I tukutuku: 4, e dau vakaraitaka na kaukauwa kei na malumalumu e tiko, ka vaka talega kina na veika e rawa ni vakavinakataki kina na bula, kei na ririko eso. E laurai ni oqo e dua nai tuvatuva ka rawa ni da kauta mai kina na kila me baleta e dua na vanua kei na draki ni nodra bul e na veisiga..

E na veivuke kevaka me ra na tarogi na lewe ni koro/ tikotiko se ko cei era nanuma me tiki talega ni I tuvatuva ni veiqaravi. Ni tubu cake nai wiliwili, e sa na qai rawa ni vakaraitaki mai na rabailevu ni veika era kila kei na gagadre e tiko, ka sa na qai rawarawa talega kina na kena vakasamataki na I vakatagedegede ni kena rawa ni qaravi na I tuvatuva. Nai Kuri ni I tukutuku 5, e tiko kina na I vakamacalani nodra wasei na dauveitokoni. Oqo erawa ni cicivaka na dauveituberi, nai soqosoqo ni veivakatoroicaketaki kei ira kece era tiko rawa ena vuli ni tuvatuva ni veiqaravi.

Me na vakasamataki talega na I vakatagedegede ka ra rawa ni veiqaravi kina ko ira na dauveitokoni mai na veitabana. Na kena laurai mai na veivuke mai vei ira na I liuliu ni dua na tabana ni matanitu, e na vukei ira na vakaisilesi ni tabana koya me ra yadrava na nodra I tavi. Me na vakadeitaki talega na veiveisau e na yaco, ka na sega ni tarova na nona vakaitavi na tabana koya. Na veitalanoa kece ka vakayacori tiko mai, e na gadrevi me vakaivolataki, ka me dua na veidinadinati me na vakayacori kei ira na mai veitokanitaka na cakacaka.

PHOTO: Stacy Jupiter

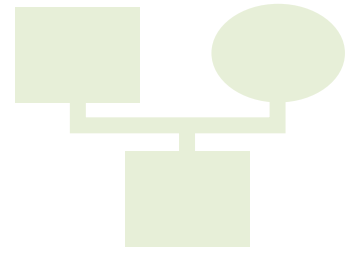

Me dau vakamuri na veitalanoa ka dau vakayacori ka vakadeitaki ena dua na veidinadinati kei ira na veitabana eda veiqaravi vata kaya.

PHOTO: Rebecca Weeks

4 Na I Tuvatuva Ni Veiqaravi

Na I wasewase ni vola dusidusi oqo, e tuvana na gaunisala eso ka rawa ni na kauti ira vata mai na dauveitokoni kei ira na veikoro/ I tikotiko, me ra na taura vata e dua na I tuvatuva ni veiqaravi me baleta na tikina, yanuyanu, se vanua me na qaravi, ka vakatautaki e na nodra cakacaka vata kei na veivakadonui e soli.

E na bibi na kena vakatautaki tiko na toso ni veiqaravi vei ira na lewe ni vanua. E rawa ni vakabalavutaki na gauna ni vuli, me rawa ni matata kina na veika me qaravi ni bera ni vulici tale e dua na I ulutaga vou. E na gadrevi vaka kina na kena na veisautaki vakarawarawa na veika vakailavo ni vuli, mai vei ira na qarava na vuli oqo, me vaka ni sa vakabalavutaki tale na gauna ni vuli.

4.1 Na Vakarauteki, Navuci, Tuvani kei na kena Vakayacori na Vuli

Na vuli e dua na tiki bibi ni tuvatuva ni veiqaravi, ka na gadrevi kina me dau vakarauteki vakavinaka. Na kena sega ni matata, e dau vakavuna na veilecayaki ni kena qaravi ka rawa ni na sega soti ni ra na taleitaka na lewe ni vanua. E dodnu me ra na tuvana vakavinaka na dauniveituberi na veika e ra na mai veituberi kina, ka dodonu sara talega me na vakayacori e dua na kena vakatovotovo (Appendix 6) ni bera ni mai caka na veituberi e na loma koro se I tikotiko. E na laurai eke ko ira na lewe ni vuli, na vei ulutaga e so me na mai vulici, na kena wasewasei na gauna ni vuli, na I yaya me vakayagataki, kei na kena vakailavotaki.

“
By failing to prepare, you are
preparing to fail.”
Benjamin Franklin

E na gadrevi talega me na vakauti e dua na kerekere vei iratou na vale ni volavola ni yasana. Ni sa na vakadonui na kerekere oqo, e sa na qai vakau na veisureti vei ira na veikorokoro, me ra mai lewe ni vuli oqo.

Ni bera ni tekivutaki na vuli, e ra na veivosaki rawa ko ira na dauniveituberi, ka ra gole mai na veivanua duidui eso. Oqo e dua na gaunisala ni kena tuvani ga vakamatau na vanua me ra na curu mai kina kei na gauna me ra na vakaitavi kina. E na gadrevi talega me ra na vakaukauwataki ko ira na dauveitokoni me ra tiki ni veiqaravi oqo, e na kena tuvani kei na railesuvi ni veika e na vulici. E ra na okati eke ko ira na vakaillesilesi ni yasana kei na timi ka raica na I tuvatuva ni maroroi ni I yau bula. Me ran a vukei talega me ra vakaitavi e na kena yadravi tiko na gauna ni vuli, tauri na vatuka ni veika sa vulici rawa e na dua na gauna ni vuli, ka rawa ni vakarabailevutaki sara na nodra veiqaravi me ra na liutaka na vuli ka qaravi tiko. Ni vakayacori oqo, e na rabailevu na nodra rai, vakasama kei na I vakarauni nodra cakacaka.

4 Na I Tuvatuva Ni Veiqaravi

Oqo eso na iwalewale ni kena vakaratauki na vuli me rawa ni sotavi kina na veika era namaka na dauniveituberi (Appendix 1):

- ◇ Me vakayacori na vakavakarau taumada ni bera ni tekivu e dua na gauna ni vuli
- ◇ Me na vakaleweni na yacadra e ra tiko e na dua na gauna n vuli
- ◇ Me na dau tabaki na veika e vulici kei na veiqaravi e caka tiko e na gauna ni vuli
- ◇ Ni oti e dua na I wasewase ni vuli, me na dau lesuvi ka vakamatatataki mai na veika esa mai rawati
- ◇ Me ra na dau sota na dauniveituberi ni oti e dua na I wasewase ni vuli, me rawa ni veivosakitaki tale kina na veika me qaravi e na wasewase ni vuli ka tarava
- ◇ Me na dau veisautaki nai tuvatuva ni vuli, ka me vakatau sara ga vei ira na lewe ni vuli (me vaka na kena vakamatailalaitaki e dua na ulutaga ka veivosakitaki vaka levu, se na kena vinakati me vakaukauwataki e dua na I tukutuku bibi.)
- ◇ Kevaka ni ko sega ni liutaka tiko na vuli oqo, mo na vakaraica tiko e so na veivuke ka gadrevi mai vei iko na dauniveituberi se mai vei ira na lewe ni vuli. Ni vinakati me vakamacalataki eso na ka e sega tiko ni matata ve ira na gone vuli, e rawa ninomu I tavi mo vakadewataka.

Me ra na raica na dauniveituberi ni levu vei ira na lewe ni vuli e ra sega soti ni ra matau ena vosamamadia, ka sega ni rawa ni ra na veimaliwai vaka vinaka. E na gadrevi kina me na soli vei ira na gauna me ra veitalanoa, ka veiwaseitaka na veika e ra vinakata. E na gadrevi talega kina me na qaravi na ituvatuva ni veiqaravi oqo e na loma ni 2-3 na siga. Na kena I vaakamacala etiko ena I Kuri ni I Tukutuku:7

Na nodra cakacaka vata na lewe ni vuli e na vakatau kina i tuvaki ni vanua e caka kina na vuli kei na vanua e ra dabe kina. Me na laurai me kakua ni vakamuri na I tuvatuva ni dabedabe e na dua na vale ni vuli, baleta ni na vakadredretaka na nodra veimaliwai na lewe ni vuli ka ra gole mai na veikorokoro, na veitabana tale e so kei ira na dau ni veituberi. Me na dau wanonovi matua na veimaliwai ni turaga kei na marama, nai tovo vakavanua, ka me dau nanumi talega na gauna ni vakacagcagi, kei na veika e ra gadreva me ra vakayagataka na lewe ni vuli.

E tiko na vinaka ni kena vakayacori na vuli e na I tikotiko ni Turaga ni Vanua baleta ni na dau tokoni sara vakalevu. E solia talega e dua na yalo ni veivakabauti kei na veivuke vei ira na dau ni veitokoni (me vaka na nodra mai dolava na vuli kei na odra tiko talega e na so na gauna ni vuli).

PHOTO: Stacy Jupiter

4.2 Na Tauyavutaki ni Vuli ni Veivakararamataki kei na Veika Eda Kila.

Na kena veiwaseitaki na kila kei na vakasama e tiko vei ira na lewe ni vuli kei na dauveitokoni me baleta e dua na I ulutaga bibi, e na vukea na yavutaki ni I tuvatuva ni veiqaravi. E na okati eke na ulutaga eso me vaka na:

- ◇ Veika e rawati mai na noda veika bula keina vanua e ra bula kina
- ◇ Na noda vulica na vei I vurevure ni yau bula ka tu vei keda (veikau, uciwai, vakaso ni wai, veidogokeina veicakau)
- ◇ Na veimaliwai ni veika bula kei na vanua e ra bulakina
- ◇ Na gagadre ni mamaroroi kei na I tuvatuva ni veiqaravi me taurivaki

Na veitalanoataki ni ulutaga era tuvani koto e cake, e na gadrevi me rawarawa na kena vakadewataki. Me na vakasamataki tiko na I vakatagedegede ni kila ka e tiko vei ira na lewe ni vuli, ka me na kua ni vakayagataki tu eso na vosa se I tabavaka yaloyalo ka sega ni matata de dredre ni vakadewataki na kedra I balebale.

“

*Tell me and I forget,
teach me and I may remember,
involve me and I learn*

”

Benjamin Franklin

Na gauna e na matata kina na ulutaga e veitalanoataki tiko, e sa na qai rawarawa na kena wasei yani na veika e sa kilai se vakasamataki, sa na qai rawa tale ga me ra biu na veivakasama oqo me tiki ni tuvatuva ni veiqaravi. Me na laurai talega na ulutaga me na veitalanoataki e na dua na gauna ni veiqaravi. E na vinaka sara kevaka me na qaravi vakatotolo na ulutaga me baleta na veika bula kei na vanua e ra bula kina.

E na rawa ni vakayagataki eke na iwalewale ni kena dau laurai na takete kei na ririko ka vakaraitaki tiko e na I Yaloyalo ni Vakasama Veisemati (raica na wasewase 4.3.1), me rawa ni laurai kina na ulutaga e veiganiti e na veigauna ni vuli. Me na laurai ni ra okati talega eke ko ira na dau ni veitokoni, ka me rawa ni vamatatataki kina na veitabana duidui ka ra veiqaravi kina. E dua na kena I vakaraitaki oya na kena vakayagataki vaka sivia na wainimate e na dua nai vanua ni teitei, ka okati oqo vaka ririko, ena kena leqataki ni rawa ni vakaleqa veika bula ka ra tu e vanua vaka kina e na veiuciwai. Ena rawa ni matata sra na tikina oqo kevaka e vakamacalata ga edua na vakaillesilesi mai na tabana ni teitei, me na vakaraitaka na vei gaunisala tale eso e rawa ni maroroi kina na bulabula ni qele.

Me kakua ni dau vakabibitaki vakalevu na vuli ena sala ni vakamacala; e daumaka na veiwasei keina veitalanoa vakaiwasewase ka mera veicurumaki kina na lewe ni vuli keina veitabana duidui eso.

4 Na I Tuvatuva Ni Veiqaravi

E levu na gaunisala duidui e rawa ni vakadewataki kina na I tukutuku me rawa ni da vakararamataki kina ka vakarabailevutaki kina na noda kila na veika bula e tu wavoliti keda kei na noda veisemati na tamata kei na veika bula oqo.

Na Vakarauteki vakaiyaloyalo na I tukutuku se vakasama

Na nodra vakarogoca na leweni vanua e dua na vakasama ka wasei tiko mai, mai vei dua na dau ni veituberi, ena taura ga e dua na gauna lekaleka. E na yaga kina me wasei vaka lalai na soli vakasama oqori, ka me ra curu maliwa yani na veicakacaka eso se na taro eso me rawani veitalanoataki. Oqo e na rawa ni vaka bulabulataka na vuli ka rawarawa talega na nodra na ciqoma na lewe ni vuli na veika e tukuni tiko mai.

Na nodra vakaitavitaki e na gauna ni taro kei na Veiwaseitaki ni Vakasama

Oqo na gauna edau soli vei ira na lewe ni vuli, na dau ni Veituberi kei na Dau ni Veitokoni, me ra qarava kina e so na cakacaka, se, tarogi ka saumi eso na taro me rawa ni ra vakaitavi kece kina ko ira era tiki ni vuli oqo. E na gadrevi mera na vakaitavi kece ko ira na lewe ni vuli, ka me ra na cauraki mai na nodra nanuma ka yavutaki e na veika e ra sa donumaka oti, se na veika era donumaka tiko. Na vei nanuma oqo, era na qai biu vata me rawa ni qai buli cake kina e dua na I sau ni taro, veivakadonui sei wali ni leqa e veivosakitaki tiko. (Na kena vakamacala "Na I kuri ni I Tukutuku:3,5,6 & I I)

Na Vakadikevi ni Vanua e vulici

"Raica ka vakadinata". Na kena sikovi e dua na vanua ena kena gadrevi me laurai na veika e tara tiko na vanua koya, se na ririko e tiko kina, e gaunisala vinaka ni kena vakadewataki e dua na I tukutuku bibi. Na vuni kena dau qaravi na vuli se veivakararamataki ena loma ni noda vei koro/ I tikotiko, oya me na rawarawa kina na noda raica sara ga ka vakadinata na veika e tara tiko na noda vanua kei na veika bula era tiko kina.

Na Cakacaka Vata

Na kena dau qaravi vata na cakacaka, e vatuka ni veivakararamataki ka dau vakayacori e na veikoro/ I tikotiko. E so na I tavi e da rawa ni qarava vata oya na kena samaki na benu se vaka savasavataki e dua navanua, na tei dogo, se na kena vakarusai na veikau vulagi, e rawa ni veisautaka na noda bula ka na kauta mai na veivolekati, veimaliwai vinaka kei na tarai cake ni I vakarau ni noda rai kei na ka e da kila. E na vukei ira talega ka ra tiki ni tuvatuva ni veiqaravi me ra yadrava na nodra I tavi, ka me ra I vakaraitaki vinaka vei ira na lewe ni vanua. (Raica na Wasewase 4.5.3 e na kena matailalai)

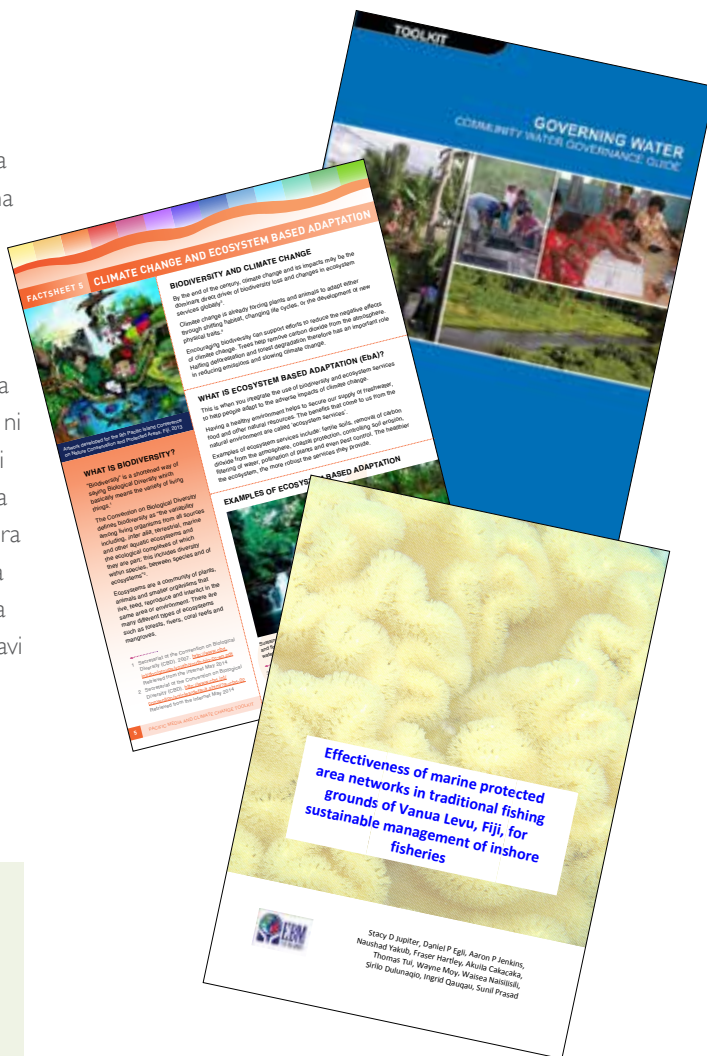
Na vei gaunisala duidui ka tuvani koto mai cake e na vakavure veitalanoa kei na vaka matatataki ni vei sau ni taro e so ka tarogi mai. E na dodonu me na laurai e dua na vanua ni veitalanoa ka veisotari kei na nodra gagadre na lewe ni vuli, ka me na rawarawa kina vei ira na nodra wasea na veika e ra lako curuma, na veika e ra vulica rawa, ka rawa talega ni ra taroga e so na ka e se bera ni matata vei ira. E na dodonu kina me na okati na vei vakasama kei na veitaro oqori me tiki bibi ni nodra vuli ka sega ni duidui mai na veika e ra kila na dau ni veituberi.

Ni da tiko ga e na kena veitalanoataki tiko na ulutaga se na vei leqa e so e ra cauraka tiko mai na lewe ni vuli, e na yaga me na nanumi me kakua ni laki vakavuna na veibataki ni dua na leqa esa yaco oti e na I tikitiko. Ke mani yaco me vaka kina, sa nona I tavi na dau ni vei tuberi me taura na leqa koya, ka vakamacalataka ni na vakamuri ga na gaunisala dodonu me na kau cake kina na leqa oqo, me yacova sara yani na taba ni veiqaravi ka rawa ni veivuke mai kina. E na sega ni na wali e na gauna ni vuli ka vakayacori tiko.

Na vakavotukana ni I tukutuku e gadrevi me vakadewataki, e na vakatau ki vua na dau ni vakau I tukutuku. Na nona wasea mai e dua na vakaillesesi vaka matanitu e dua na I tukutuku me baleta na nona vanua ni veiqaravi, e na rawarawa ni ciqomi kevaka e matata mai na nona I tukutuku, se kevaka e kila vaka vinaka na veika kece e qarava na nona tabana. Oqo, e na vukea na nodra veivakabauti na lewe ni I tikitiko, ka ra na rawa ni bulia cake kina e dua na veivekani vinaka, me vakaraitaki kina na nodra gadreva dina me ra tiki ni I tuvatuva ni veiqaravi oqo. Na kena veitalanoataki taumada na I tuvatuva oqo, kei koya na vakaillesesi ni matanitu, e na soli e dua na gauna ni vakavakarau, ka na dikevi vinaka kina na veika me mai wasei me baleta na yaga ni veiqaravi e tudei.

E tautauvata na kena bibi na dau ni vakavitukutuku me vaka ga nai tukutuku e vakauta tiko.

Na veigacagaca e so ni veiqaravi ka ra dau vakayagataki e na vuli e dau vukea na nodra vakaramataki vakavuli na lewe ni vanua. Oqo e okati kina na I tukutuku tabaki vakaivola, se I tukutuku ka ra katonu tu. E levu talega na I tukutuku vaka oqo e ra maroroya tu na veitaba ni veiqaravi tale eso, me vaka na Secretariat of the Pacific Regional Environment Programme (SPREP),⁴ Live and Learn Environmental Education,⁵ vaka kina na Wildlife Conservation Society, na FLMMMA kei na so tale na vei soqosoqo. E na daumaka me kakua ni vakayagataki vakasivia na vei I tukutuku oqori, ka me dau soli na gauna me ra veitalanoataka kina vaka lalai na veika e ra sa bau taura rawa.

4 <http://www.sprep.org/Library-Information-Resource-Center/Publications/>

5 <http://www.livelearn.org/resources>

4 Na I Tuvatuva Ni Veiqaravi

4.2.1 Na Kena Ciqomi Na Veisau

Ni toso tiko na gauna, e toso vata tale tiko ga kei na veiveisau e vakilai e na kena dikevi tiko na vei kauwai e so e na loma ni I tikotiko. E na laki vakavuna tiko na lomatarotaro kei na veiba me baleta na gaunisala ni kena yaco mai na veisau kei na vuna e yaco mai kina. Na kena mapetaki na vei yavu makawa kei na vakaivolataki ni veisau ni gauna se taba tamata, e na rawa ni vakamatatataka nai vakamacala ni vanua kei ira na lewena. E na rawa talega ni vakavurea na kena veitalanoataki na vuni veisau ka sa vakilai tiko, ka rawa ni na vakauti ira vata mai na vei taba tamata, kei na veisoqosoqo eso e na kena tovolei tikoga me vakeli e so na vei tukutuku makawa.

E dau vakararavi vakalevu na bula ni lewe ni vanua e ra tiko e na veikoro vaka viti, se taudaku ni koro lelevu, e na veika bula, me baleta na nodra bula e na veisiga. E vuqa vei ira na veika bula oqo e ra dau basika ga mai vagauna, ka tikoga na vula e da dau raici ira kina... E na yaga kina me ra na cakava vata na dau ni veituberi kei ira na lewe ni tikotiko e dua na I vola ni vula ka me vakacurumi kina na gauna e ra dau basika se vuqa mai kina na veika bula duidui e na loma ni dua na yabaki. (IYaloyalo: 6) . E na matata vinaka ga vei ira na lewe ni I tikotiko na vula se gauna e ra dau vakasucu kina na ika kei na manumanu tale eso, se na vula e ra dau vua mai kina na kau vuata kei na veika tale eso. Mai na kila e sa tiko rawa oqo, e na vinakati

kina me ra na tiki bibi ni I tuvatuva ni veiqaravi. Na I vola ni vula ka vakarautaki oqo, e na rawa ni vukei keda me da dau vakayagataka vakamatau na noda i yau bula, na wasei vakamatau ni cakacaka me na qaravi, na gauna e rawa ni yaco mai kina na vei mate dewa e so, na I vurevure ni I lavo, na vakayagataki ni I lavo kei na veiveisau ni draki.

Edua nai vakaraitaki ni yabaki keina vaika e dikevi kina mai Kubulau.

1997

Tauyavutaki na komiti ni qoli mai vei ira na turaga ka sa tarovi na soli ni veivakadonui ni laiseni ni qoli

1998

Ra mate na ika kei na mate ni lase

2001

Volia na kabana ni ta kau na I vakacavacava e soli vakarawarawa ni ta kau ka okati kina na yasani veikau e cake ena tikina

2002

Na kena vulavula na lase

2009

Tauri na tabana ni veiqaravi e umani kina na veika mai na lomani vanua se ulunivanua ki na veicakau

2010

Vakacaca ni cava o Tomasi e na veicakau kei na kakana teivaki

IYaloyalo 8. Na i vola ni Vula Vakarautaki, me baleta na kena vakayagataki na i yau bula, ka ra bulia na lewe ni Tikina ko Wainunu e na yasana ko Bua.

I Yau Bula/ Vula ni Kena Laurai

Draki katakata ka suasua

Draki Batabata ka mamaca

	Nov	Dec	Jan	Feb	Mar	Apr	May	Jun	Jul	Aug	Sep	Oct
Land crab (<i>lairo</i>)	■	■										
Rabbitfish (<i>nuqa</i>)		■	■	■								
Mullet			■	■	■							
Mud crab (<i>qari</i>)			■	■	■							
Mud lobster (<i>mana</i>)				■	■	■						
Root crops					■	■	■	■	■			
Mullet/mackerel					■	■	■	■	■	■		
Groupers										■	■	
Balolo (sea worms)												■

4.2.2 Na Draki Veisau

E tiko eso na vanua e Viti, ka dau vakacacani sara vaka rawarawa e na draki veisau ka tarai keda tiko. Sa vakilai tale tikoga na revurevu ni veika e kauta mai na draki veisau me vaka na kena tubu cake na i vakarau ni waitui, cagilaba, kei na kena dau tau vakabalavu tu na uca. E na gadrevi kina me da na raica na veika e vakavuna tiko na draki veisau kei leqa e na rawa ni salamuria mai.

E rui bibi na kena veitalanoataki na revurevu ni draki veisau ki vei ira na lewe ni vanua, ka ni rawa me ra na kila vakamatata kina na leqa e na kauta mai kei na vei gaunisala e so e rawa ni ra lewe kina na veileqa oqori. Ni da veitalanoataka na draki veisau kei na kena revurevu, e na yaga me⁶:

- ◇ ra kakua ni okati na lewe ni vanua me ra bobula ni so na leqa ka vakavu mai e na so na vanua yawa
- ◇ mo kakua ni ko yalataka e so na ka ko sega ni kila ni na yaco mai muri
- ◇ mo vakadeitaka vei ira ni draki veisau e sa yaco tiko, ka gadrevi me ra yadrava ka cakacakataka e na gauna sara ga oqo
- ◇ me ra kila ni tiko tale e so na leqa me vaka na tubu cake vakatotolo ni leweni vanua, vakaleqai na veika tu wavoliti keda, na veitokiyaki kei na noda yawa mai na veivuke e da gadreva.

- ◇ Me ra kakua ni vakararavi vakalevu kina vakadidike vaka vuku,ka na rawa ni kauta mai na lomalomarua kei na veilecayaki.

Na veiqaravi ka raica na Veika bula kei na Vanua era bula kina e qaravai vakatabikdua na kena maroroi na veika bula me vaka na veidogo, na vakasoni wai, kei na cakau me rawa ni vakalailaitaka na vakacaca ni draki veisau. Ia, e na sega soti ni yaga na I waslewale oqo vei ira era sa sotava tiko na leqa e na nodra dui tikitiko. Na ka bibi e ra na gadreva oya, na kena soli vei ira nai vakaro, na nodra tokitaki e na veivanua cere eso se (Ke gadrevi) me sa tokitaki sara ga na koro se na nodara I tikitiko. E dodonu talega me ra na veivuke koi ra na veitabana ni matanitu me vaka na tabana ka qaravi ira na vakaleqai e na draki Veisau, Na tabani Veiqaravi ena leqa tubu koso(NDMO), na Tabacakacaka I taukei kei na vei soqosoqo e na taudaku ni matanitu.

Ena (I Kuri ni I Tukutuku:8) e tiko na veika e rawa ni ra cakava na lewe ni vanua me rawa ni ra raica kina na totolo ni kena yacovi ira mai na vakacaca ni draki veisau, kei na digidigi me ra na taurivaka me levei kina na vakacaca oqo.

E vakarautaki na Tabana ka qaravi Veika Vaka I Taukei nai vola ka vakadewataka eso na vosa ka veiwekanikei na draki veisau. Oqo e na rawa ni vukea na kena vakadewataki na vei tukutuku e so era gadreva na lewenivanua me baleta nai ulutaga ni Draki Veisau⁷.

6 Adapted from McNaught, Warrick and Cooper (2014) Communicating climate change for adaptation in rural communities - a Pacific study, Journal of Regional Environmental Change, Aug 2014, Vol. 14 Issue 4, p 1491

7 <http://65.49.80.109/content/vosa-qali-ni-draki-veisau-itaukei-glossary-climate-change-terms>

4 Na I Tuvatuva Ni Veiqaravi

4.3 Tauyavutaki Vata Na Lalawa Ka

Na yavutu ni lalawa ka vata oya na noda veiwaseitaka na tatadra kei na I naki ni noda veiqaravi. Kevaka e sa tiko na tatadra, e na rawa mo na vakacuruma ki na vanua ko vinakata me qaravi se maroroi. E na rawati oqo kevaka me na rai lesuvi tale na tatadra ni koro/ I tikitiko, ka me veitalanoataki me rawa ni laurai kina na veivosā e so ni veivakadonui. Kevaka e se bera ni matata na tatadra (I Kuri ni I Tukutuku:2) e vakarautaka na tikina oqo.

4.3.1 Nai Yaloyalo ni Vakasama Veisemati

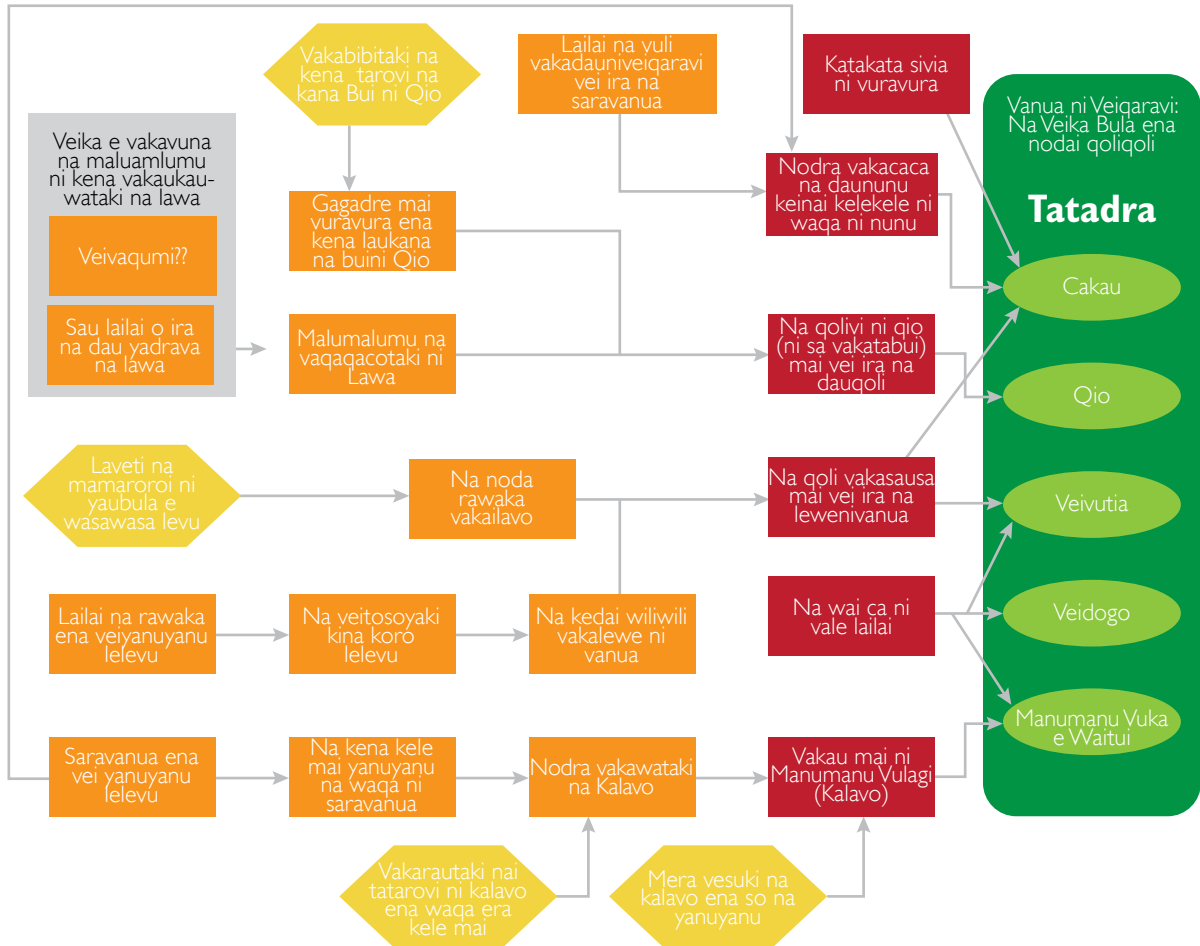
Ni gadrevi me rawati edua na ka e lalawataki tiko, e da na tovolea sara ga me da na raica vata e dua na kena I cakacaka rawarawa, ka me rawarawa talega kina na kena vakamuri, mai vei ira era vinakati me ra kila. E na sega ni matata sara na noda wilika tiko na vei tuvatuva oqori ke volai tiko vaka yativosa. E dua na kena I walewale koya me da na biuta vaka I wasewase, se vaka i yaloyalo. Oqo e na rawarawa sara vei ira na lewe ni vanua me ra na vakamuria me rawa ni rawati kina na nodra I naki. Ni da biuta vaka I yaloyalo na veika me da cakava, e na laveta cake na I vakarau ni noda kila ka, ka rawa ni da raica kina na:

- ◇ Takete ni veiqaravi
- ◇ Na ririko ka vakaleqa tiko na takete sa koto kei na veika bula kei na vanua era bula kina
- ◇ Na veika e vakavuna tiko na tubu ni ririko kei na vakaleqai ni takete
- ◇ Na gaunisala ni veiqaravi e veiganiti kei na bula vaka nakoro

I Yaloyalo 9. Na nodra veisemati na veivakasama eso, ka koto ena I vakamacala vakaiyaloyalo, e yavu ni kena dikevi vakamatata na kauwai eso kei na rawarawa ni noda ciqoma na I vakamacala ni tuvatuva ni veiqaravi.

Iyaloyalo 10. Na Iyaloyalo ni vakasama veisemati (Conceptual Plan), e semata vata na veika e sagai me rawati kei na nodra okati na lewenivanua me ra tiki ni veiqaravi, kei na nodra kauta vakavoleka mai na takete kei na ririko ena vuku ni veiqaravi oqo.

Nai yaloyalo vakarautaki edau vukeya na noda dau raica vakaiyaloyalo na vanua e segati me maroroi keina vei leqa eso edau ririkotaki ni na vakacacana se vakalailaitaka na veika e segati me maroroi ka vakalevutaki.

4 Na I Tuvatuva Ni Veiqaravi

Na kena tovolei me buli e dua na "I Yaloyalo ni vakasama veisemati" me vaka e vakarautaki toka e cake, e bibi na kena dikevi vakamatau na uto ni ka e vinakati. E na yaga me na rabailevu na I vakamacala vaka I yaloyalo oqo ka me na okati kece kina na bula veimaliwai ni tamata kei na ka e tu waveliti keda. E vakadinadinataki, ni walewale ni vakamacala oqo e yaga vaka levu e na veivanua rabailevu ka ra bula kina na veika bula. E na gadrevi talega me na qai dua na nai vakamacala vakaiyaloyalo me baleta na :

- ◇ Na I yau bula e na vanua mamaca
- ◇ Na I yau bula e na waidroka
- ◇ Na I yau bula e na veidogo, se baravi
- ◇ Na I yau bula e waitui.

E na vuku ni vuli ni veivakararamataki, ena rawa ni buli na mataqali vakamacala vakaiyaloyalo vaka oqo, ka me na okati kina na nodra biu vaka I wasewase na lewe ni vuli, me qai tauri mai na kauwai ni tamata yadua, na vanua e tiko kina na nodra koro, kei na veika tale eso me vaka ka ra tuvani toka e ra.

Na **vanua Mamaca** e rawa ni okati kina na:

- ◇ Dau cicivaki Bisinisi ni teitei
- ◇ Lewe ni vanua ka tikovei ira na kila kei na kauwai ni nodra veikau
- ◇ Vakaillesilesi ni Taba ni teitei kei na veikau ka rawa ni veivuke e na soli I tukutuku

Na **Waidroka** e rawa ni okati kina:

- ◇ Ko ira na leweni vanua ka ra vakararavi e na veika bula e waidroka me rawati kina na kakana kei na I vurevure ni I lavo
- ◇ Ko ira na marama ka ra vakararavi e na voivoi kei na kuta me nodra I vurevure ni ilavo

Na **Veibaravi** e rawa ni okati kina:

- ◇ Ko ira na dau vakayagataka na veika bula e na veibaravi me vaka na qarikei na vivili. (Marama)
- ◇ Ko ira na dau soli vakasala kei na veivuke.

Na **Waitui** me okati kina:

- ◇ Ko ira ka ra vakararavi e na ika kei na sasalu ni waitui me I vurevure ni kedra kei na nodra I lavo
- ◇ Ko ira na dau yadrava na I qoliqoli kei ira na vakaillesilesi ni tabana ni qoliqoli, ka ra dau veivuke e na vakasokumuni ni I tukutuku me baleta na I qoliqoli

Ni dikevi na veimaliwai e na gauna ni vuli, e laurai ni ra veimaliwai vinaka sara na I tabagone kei na marama e na dui wasewase era lewena, me vakatauvatani kei na I wasewase era lewena ga na turaga. E na yaga kina me dei tiko na nodra wasei vaka oqo na marama kei na I tabagone, baleta ni ra cau vakalevu tiko e na vei ulutaga e so e vulici. E laurai talega ni toso vinaka na nodra vakayagataka nai I yaloyalo ni vakasama veisemati koira na marama me baleta na I vurevure ni yau bula mai na veibaravi kei na vei gusuniwai, na vanua kara dau qoli ka siwa kina vakawasoma. Ko ira nai tabagone, e laurai ni matata na I vakamacala vaka I yaloyalo e ra tuvana me baleta na qoli kei na teitei era dau qaravi.

Nai vakamacala ka koto oqo e ra (Tuvatuva 2), e vakamatailalaitaka nai tuvatuva ni veiqaravi e na veitikina ka ra wili kina yasana ko Bua. Na I vakamacala vata ga oqo e na rawa talega ni kunei ena I Kuri ni I Tukutuku 9.

Tuvatuva 2. Na Veitaravi ni Veika E qaravi e Na i “Yaloyalo ni vakasama Veisemati”

Ulutaga	I Vakamacala	Na Veika Me qarava na dauniveituberi
<p>1. Na I vakamacala ni Vanua</p> <p>Gauna me na Vakayagataki: 10-30na miniti</p>	<p>Mo vakadikeva vakavinaka nai rairai ni vanua, na mataqali vanua vakacava</p>	<p>Me na vakayagataki e dua na mape me makataki kina na vanua e gadrevi me na maroroi (vanua mamaca,uciwai, baravi kei na waitui)</p> <p>Me na veitalanoataki na veika e laurai mai na vanua oqo: (Kevaka ni vanua baravi, e na rawa ni tiko kina kina na veidogo,gusunuiwai, veinuku,veiniu, kei na so tale)</p>
<p>2. Na tatadra</p> <p>40 na miniti – I ½ na aua</p>	<p>Na I vakamacala ni vanua ena vinakati (na I rairaini veika eda na rawata)</p>	<p>Me na railesuvi na Tatadra ka me qai laurai kina na veika e namaki me na rawati.</p> <p>Me na qai vakasamataki na I tuvaki ko na gadreva mo na yacova ena vuku ni vanua era bula kina na veikabula.</p> <ul style="list-style-type: none"> ◇ Taura mada e vica na miniti mo vakasarava mada na I rairai ni vanua ko vinakata tiko koya. ◇ Na cava ko rawa ni raica? ◇ Na cava e ra cakava tiko? ◇ Na cava era cakava tiko na tamata? ◇ Na cava beka e tarai ira tiko e na gauna oqo? ◇ Me na veitalanoataki vaka I wasewase lalai na tatadra, ni bera ni na vakadeitaki na tatadra me na umani vata kina na veivakasama e so ka kau cake mai.
<p>3. Na Takete</p> <p>50 na miniti– I ½ na auwa</p>	<p>Na Veika e da digitaka me da na vakabibitaka, vakauasivi e na kena tuvani edua na veiqaravi kei na vakarautaki ni kena yaga.</p> <p>“Na cava ko na gadrevi mo qaravi se mo maroroya?”</p>	<p>Me ra na veivosakitaki na vei takete keceka ra sa volai tu. Me ra soqoni vata kece mai ka me ra na qai wiliki vei ira na tiko e na vuli. Ke dua na ka esega ni matata, me qai tarogi. Ke so na takete e vakarauataki, me ra na biu vakatikitiki.</p> <p>Me ra na biu vaka I wasewase na vei taskete kece ka ra tautauvata.</p> <p>Ni ra biu tiko vaka I wasewase, me ra na qai tarogi ko ira e ra kauta cake mai na takete oya e na veitaro oqo:</p> <ul style="list-style-type: none"> ◇ Na cava ko digitaaka kina na takete oqo? Na cava na kena I tuvaki? ◇ Na veisau cava ko vinakati mo na raica? E na vakarauataki vakacava na vinaka ni veika sa rawati. <p>Ni oti na wasewasei ni takete, me na qai veitalanoataki se cava e bibi duadua?</p> <p>Na cava so e rawarawa na kena vakarautaki.</p>

4 Na I Tuvatuva Ni Veiqaravi

Ulutaga	I Vakamacala	Na Veika Me qarava na dauniveituberi
4. Na ririko 1 – 2 na auwa	Na veika e dau vakaleqa na noda takete ka dau tarova na noda rawa ni yacova yani na noda tatadra.	Me na veitalanoataki na ririko kecega eda kila rawa. Me ra biu vata na ririko ka ra tautauvata Ni ra biu tiko vaka I wasewase,mo vakamacalataka na ririko oqori: <ul style="list-style-type: none">◇ Mo tukuna na kena I balebale◇ E yaco vakacava me ririko naka kovakasamataka?◇ Na cava so na veiririkolelevu.?◇ Na ririko cava soe rawa ni walia?
5. Na vuni Ririko 1 – 2 na auwa	E so na ka ka dau vakavuna na ririko oaya na bula vakailavo, veimaliwai vakaveiwaekani sevakalewenivanua vata ka dau vu ga mai e na veika eda vakayacora ga na tamata.	Me na vakamacalataki na kena na raici vakatabakidua tiko na ririko ka vakavu mai na noda cakacaka vakasausa na tamata. E dau dredre na kena dikevi na leqa e na imatai ni gauna eda raica kina. E na yaga kina me da raica vata na veigaunisala eso ka rawa ni da walia kina na veileqa eso yaco tiko kei na vanua era vu mai kina na leqa oqori. Me na vakamatatataki na cava e vuni leqa (leqaveiwekani kei na noda bula). Taroga" na gaunisala e semati kina ki na ririko Na cava e yaco tiko kina na leqa oqo?
6. Na gaunisala Me Muri/Wali kina 1 – 2 auwa	Na I tuvatuva ni cakacaka ka rawa ni vakalailaitaka na ririko eso, kei na noda lakova yani na vei gaunisala eso e rawa ni da vukei kina me vuke na noda yacova na takete se na veika e da tatadrataka.	Veivosakitaki na I wali nileqa Kumuni vata na I wali ni leqa ka ra tautauvata Veivosakitaki ka sereki vakamatailalai na vei I wali kece Laurai nai wali ni leqa vinaka duadua (baleta ni sotava e vuqa na ririko, se na vei ririko lelevu) Vakamacalataki ni oqo nai tekitekivu ni kena dikevi na I wali ni leqa eso, ka na uasivi kevaka me ra na tarogi na lewenivanua e na veika era nanuma me baleta nai wali ni leqa era dau taurivaka.

Na I vakatagede kece ni I" IYaloyalo ni Vakasama Veisemati", e levu na tabana me veilakoyaki kina, ka ra vakamuria kece ga e dua na I tuvatuva, o ya me na vakalevutaki na nodra vakasama na lewenivuli yadua, me ra na vakaukauwataki me ra dau vosa, ka sega ni vakadrukai vakarawarawa e na nodra vakasama tale eso, me na dau vakavure veitalanoa na nodra nanuma, me ra na dau biuta vata na vei nauma duidui eso, ka vakauasivi na nodra vaakadonuya vata na kena umani vata kece na veika era nanuma me baleta na ulutaga ka veitalanoataki tiko. E na okati eke na:

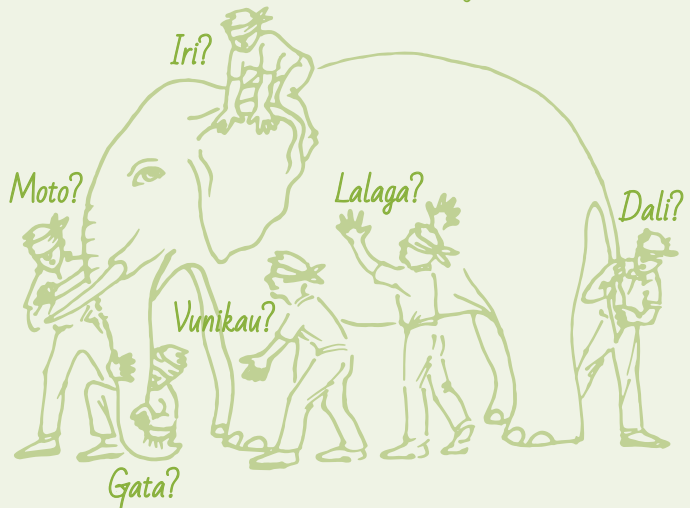
- ◇ Na nodra wasea tiko na lewe ni vuli yadua na veika era nanuma, me cauraki kina na ka dina e tiko e lomadra (Dua na vakasama/dua na tikini pepa).
- ◇ and Na nodra sereka mai na lewe ni vuli yadua na nodra nanuma, wiliki mai me rogoci, ka ra qai vakabira yani na veinanuma oqori e na lalaga se papa loaloa vakarautaki.
- ◇ Na kedra tuvani na vei nanuma ka ra sa kabi tu oqori, e na vakatau ena nodra veiwekani se veivolekati. Oqo ena qai vakayacori ni oti na kena veitalanoataki tale vaka I wasewase lalai. Ni oti oya, sa na qai biu vakatikitiki na nanuma eso ka sega ni vakayagataki, ka tuvani vinaka tale na nanuma era na vakayagataki.

Na gaunisala ni kena qaravi e dua na I tuvatuva, e dau yavutaki sara ga yani e loma ni koro, ka na yaga kina me ra na tiki ni veiqaravi oqo ko ira na lewe ni koro. Na veigaunisala kece ka ra laurai ka veitalanoataki mai na IYaloyalo ni vakasama Veisemati, e na okati me yavu ni veiqaravi oqo, ka me na qai vakaraitaki lesu tale kina vei koro/ I tikotiko ni vinakati ga na nodra nanuma kei na vakatutu. Oqo, e na vakadeitaka ni veigaunisala e na vakayagataki me qaravi kina na I tuvatuva oqo e na rawa ni cacacakataki ka na rawa sara talega ni na vuavuai se rawati na veika eda namaka. (Wasewase: 4.5.1)

4.3.2 Na tarai cake ni Veidinadinati se na Veiyalayalati

Na kena soli e dua na veivakadonui, e okati kina na noda veidinadinati kei ira na dauniveitokoni, e dina ga ni sega ni noda digidigi na veika e sa vakadonui oqo. Na veivakadonui e gaunisala vinaka duadua ni noda toso ki liu, ka dodonu me ra dau ciqoma na lewe ni vanua na dina ni veika era lako curuma kei na nodra ciqoma talega na dina ni veika era curuma tale tiko eso.

Na kedratou i talanoa na tamata mataboko, kai i vakaraitaki ni kena gadrevi na noda cacacaka vata, soli vakasama me rawati na kenai naki. Enai talanoa oqo eratou sotava edua na Elefaniti nai tokani mataboko ka ratou mai dui tara tu yani na tikini ni manumanu oqo. Baleta ni ratou mataboko e ratou dui tukuna ga mai na veika e ratou nanuma, mai na tikini Elefaniti. E muri ena gauna eratou vakasotara vata kina na veika eratou nanuma, ratou sa qai vakadeitaka ni oqo edua na Elefaniti. Nai balebale ni talanoa koya ni gauna eda veiwaseitaka kina na veika eda sotava eda na rawa ni kila na kenai rairai dina.

4 Na I Tuvatuva Ni Veiqaravi

Na i Yaloyalo ni Vakasama Veisemati,, e yavu bibi ni I Tuvatuva Ni Veiqaravi,ka na rawa ni na vakaleqai na I tuvatuva oqo kevaka e sega ni laurai vinaka na ririko kei na gaunisala e rawa ni vakamalumulumutaki kina na ririko oqori. E na gadrevi na noda vakaitavi vata vaka I wasewase lalai me na laveta cake kina na I vakarau ni noda kila kei na noda rawa ni veitalanoataka na vei ulutaga bibi e so ka gadrevi me da veitalanoa kina.

E tiki bibi ni bula vakavanua vakaViti na yalo vinaka, ka dua naka e sega ni dau taleitaki oya na tiko veisei se veiba. E na rawani dau laurai oqo vei ira na so,ka ra dau vosa vakatraraba e na vuku ni so na kaka ra sega ni taleitaka, ka ra vunia matua na ka dina e ra via vakaraitakatiko. E na rawa nilaki vakavuna sara na noda nanuma cala ka vakaleqa sara talega na I tuvatuva ni veiqaravi. E na bolei kina na nodra bula na dauniveituberi, me ra na vakarautaka e dua na vanua ka ra kila ni ra na doudou na lewe ni vuli me ra wasea na veika era vinakata me ra wasea,ka ra na dau tu vakarau mera na sotava na vei dredre e so e ra lako curuma.

Era na rawa ni digitaka na lewenivanua me ra taura e dua na veidininati ni bera ni vakadonui e dua na ka. E na gauna oqo, e levu na I taukei ni qele era na solia ga na veivakadonui ni lisitaki ni nodra qele rauta ni 60% ka yacova yani e na so na gauna na 90% na I wiliwili ni lewe ni mataqali, se yavusa era solia na veivakadonui. E sa na yaga kina me ra dau nanumi na lewenivanua e na kena vakadonui e dua na I tuvatuva, ka me na tovolea me rogoci kece na veika era nanuma me baleta na veiqaravi se veivakatoroicaketaki e na nodra delani vanua.

4.3.3 Na Kena Wasewasei Na Vanua

Oqo e dua na I tuvatuva ka okati kina na kena vakayagataki na mape mevukei ira na lewe ni vuli e na nodra vakaraica na veivanua (veikau, vakaso ni wai, veidogo,veicakau) eso kei na kena wasewaseina vei yau bula (kakana,manumanu, vatu talei) era tu kina. E rawa ni vakaraitaki talega mai na vei ririko eso e tiko, ka na vakaleqa na vanua kei na I yau bula era tukina.

Na kena wasewasei vaka oqo na vanua (Section 4.5.2) ena kena vakayagataki na mape, e na vukea na kena rawati na veiqaravi e vakavotukana,ka na vukei ira na dauveitokoni me ra vakadewataka,ka vakaukauwataka talega na nodra veisemati na tamata, na vanua kei na I yau bula.E na rawa sara talega ni vukea na kena:

- ◇ Laurai eso na gaunisala ni veiqaravi ka vakatabakidua ki na vanua e ra gadreva vakatotolo na veiqaravi.
- ◇ wali na leqa ni veibataki ni kena vakayagataki na I yau bula
- ◇ Taukeni na veiwasewase ni vanua me vaka na I qoliquoli se veikau,kei na veika e rawa ni qaravi kina.

E dua vei ira na lewe ni lewe ni vuli ka vakamacalataka tiko na "I Yaloyalo ni Vakasama Veisemati", ka vakaraitaka tiko na takete kei na gaunisala ni kena levei na ririko eso.

PHOTO: Ged Acton/WCS

4 Na I Tuvatuva Ni Veiqaravi

Na mapetaki ni vanua e rawa ni vakaraitaki na I tukutuku eso ni vanua e sa vakaleqai tu na kena I yau bula. E rawa ni vakaraitaki talega na veika erakila na lewe ni vanuame baleta na nodra vanua ni teitei, na I vurevure ni wai, na nodra vanua ni qoli, ka me qai biu vata na kila ka vakavanua oqo, kei na kila vaka vuli me tuvani kina na veika vaka I lavo, vakavanua kei na noda rawa ni maroroya na veika etu wapoliti ira.

Na vei tukutuku eso ka okati tiko e na mape e vakaraitaki toka qori e ra, ka ra vakarautaki na lewe ni vuli me vakarabailevutaki kina na nodra kila me baleta veika sara ga e yaco wapoliti keda tiko. E dau vakayagataki talega e na veigauna tale eso ni dau vinakati me laurai na vanua me qaravi kei na vanua me na taketetaki.

E dau veiduke vakalevu na kena dau vakarautaki eso na vanua me yavutaki kina na veiqaravi; baleta ni rawa ni ra na vakamacalataka na veitabana ni veiqaravi na veika erawa ni ra qarava kina ka vaka kina na nodra semati yani ena veiqaravu oqori na lewenivanua.

I Taba: E ra vakaraica tiko oqo e so na lewe ni vuli na mape ka tiko kina nai tukutu e so me na vakayagataki ena I Tuvatuva ni Veiqaravi.

PHOTO: Ged Acton/WCS

4 Na I Tuvatuva Ni Veiqaravi

4.4 Vakayagataki Na nodra Nanuma na Lewenivanua

Na vakavotukana ni I tuvatuva ni veiqaravi, e gadrevi kina na nodra vakaitavi na lewe ni vanua e na veigauna ni vuli, baleta me rawa ni tomani tikoga kina na vei vakararamataki, ka me na vakayagataki talega kina na nodra nanuma, me rawa ni matata kina vei ira na lewe ni vanua na nodra maroroya kei na vakayagataki vakamatau ni nodra I yau bula.

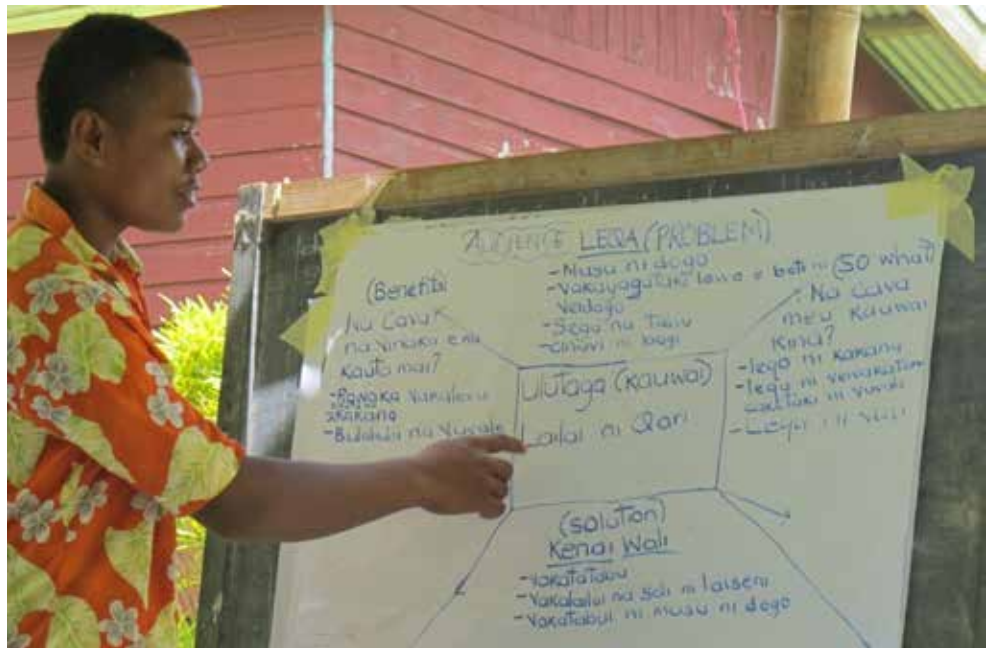
Na nodra nanuma na lewe ni vanua me baleta na veiqaravi oqo, e na rawa ni vakasokumuni mai na nodra wasea mai na veika era sa bau qarava rawa ni oti na i wasewase ni vuli sa oti. E na rawa talega ni na macala eke na vei leqa e so ka I tatao ni nodra qarava vata nai I tavi e na loma ni I tikitiko. E ra na rawa ni vakayagata na dau ni veituberi na vei taro e so ka koto e ra:

- ◊ **Taro 1.** Na I tukutuku cava soti ko a laki vakadewataka lesu vei ira na nomu lewe ni koro, ni oti na wasewase ni vuli sa oti?
- ◊ **Taro 2.** E sa matata tiko li vei ira na lewe ni koro na tuvatuva ni veiqaravi oqo kei na vanua e nanuma me na taqomaki?
- ◊ **Taro 3.** Na cava e so na I tatao ni veiqaravi e sotavi tiko e na loma ni I tikitiko e na gauna oqo?

Na nodra vakatutu na lewe ni koro me baleta na vuli ka laki vakaraitaki yani vei ira, e na rawa ni laveta cake na nodra I vakarau ni veitalanoa. Oqo e so na taro ka rawa ni vakayagataki me tarogi vua na mata ni I tikitiko, ni oti na nona laki vakasavu I tukutuku e na koro ka matataka mai.

- ◊ Na cava soti na veitukutuku bibi e a vakarautaki me baleta na nomudou koro?
- ◊ E a vakayacori mai vei na bose? Ko cei so era a tiko ena bose? (Marama, tabagone, ira mai na veitikitiko wavolita na koro)
- ◊ E vacava na kena laki vakadewataki nai tukutuku? E vakayagataki li na veika ka vulici mai na vanuani vuli? E a yaga li na veigacagaca ni vuli ko a kauta yani?
- ◊ Na cava na nodra nanuma na lewe ni koro? Era taleitaka beka na vakasama ko kauta yani? E tiko beka e so na vakatutu mai vei ira na lewe ni koro. Ko cei era a taleitaka vakalevu na I tukutuku ko kauta yani?

PHOTO: Ged Acton/WCS

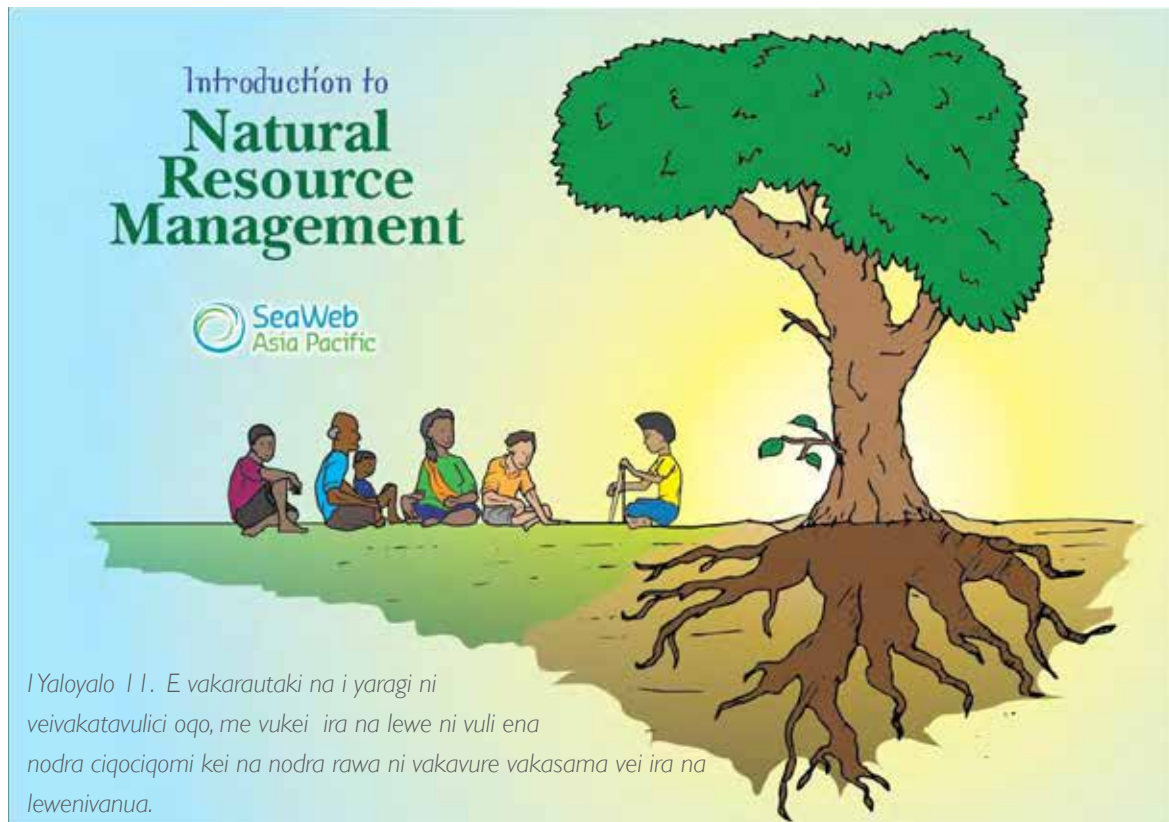
E dua vei ira na I Tabagone ka vakamacalataka tiko e dua nai ulutaga bibi, e na kena vakayagataki tiko na "Kato ni Tukutuku".

Oqo e na okati me dua na bolebole levu vei ira na mata mai na vei koro, ka na vakatavulici ira me ra rawa ni dau vosa se vakamacala e na veigauna ni soqoni me vaka na bosa vakoro, bosa ni tikina se yasana. E levu vei ira era na gadreva na veituberi, ka me soli vei ira na gauna me rawa ni vakamatautaki kina na cakacaka oqo. Na vuli ka ra mai tuberi kina, e na tara cake na nodra I vakarau ni veitalanoa kei na so tale, ka ra na doudou talega me ra vakadewataka e so na I tukutuku bibi ka gadrevi me ra kila na lewenivanua. E gadrevi kina me vakacurumi na mataqali vuli vakaoqo e na kena tuvalaki na ituvatuva ni veiqaravi eso e na noda veikoro. E dua na I walewale ni veituberika rawa ni veivuke vakalevu oya na kena vakayagataki na "Message Box Tool" se "Kato ni I Tukutuku" (Raica nai Kuri ni I Tukutuku:3).

E rawa ni ra vakatovototaka na lewe ni vulina kena vakadewataki na I tukutu ena gauna ni vuli. Era na vakayagataka na dauniveituberi na I walewale oqo me rawa ni ra raica kina se ko scei e rawata na I tavi bibi

oqo, kei ira talega era sega ni rawata. E sega walega ni na laurai na nodra rawa ni soli I tukutuku, e na okati talega eke na kena cakacakataki na veika e sa vulici oti, na nodra rawa ni tu vakarau mera na sauma na taro eso, kei na nodra rawa ni vakadeitaki ira ena dua nai tukutuku dina ka ra via vakaraitaka tiko. Oqo e na vukea na I vakarau ni nodra dau veitalanoa, ka na rawarawa talega na nodra veivuke ka cakacaka vata kei ira na lewenivanua.

E dau vakayagataki e so na I yaya ni veivakatavulici rawarawa, ka lako vata kei nai vakamacala me rawarawa kina na nodra kila vinaka na lewenivuli na veika me baleta na vakatulewataki ni yaubula. E dua na kena I vakaraitaki ka toka e na I yaloyalo I I. Oqo na mataqali I taba se I yaloyalo kei na I vakamacala ka ra dau vakayagataka na dauniveituberi me ra vukei ira na lewe ni vuli me ra vakamatautaka na vosa e na matana levu, ka me ra na veimaliwai vakavinaka kina kei ira na lewenivanua, me na rawa ni qaravi vata kina na I tuvatuva ni veiqaravi.

4 Na I Tuvatuva Ni Veiqaravi

Na I naki ni veitalanoa, oya me na vakadeitaki kina na nodra vakayagataki na lewenivanua ena kena tuvani nai tuvatuva ni veiqaravi, yavutaki ena kena vakau vakawasoma na I tukutuku keina kena tomani tikoga na noda dau vakaliuci ira na I liuliu ni vei tikotiko ena veitalanoa eda dau qarava. Oqo e so na yavu ka rawa ni kauti ira vata mai na lewenivanua, me rawa ni ra raica kina na veika e dodonu me na vakaliuci, kei na kena tuvalaki e so na I tuvatuva me na qaravi. E na veivuke talega kevaka era na tiko eso na dauniveitokoni ka tiko vei ira na kila ni kena vakau e so nai tukutuku bibi. E okati eke ko ira na:

- ◇ Na timi ka dau Veivuke ena kena qaravi na I yau bula (YMST)
- ◇ Na komiti ka dau qaravi na I yau bula (RMC)
- ◇ Na Vakalesilesi mai na Vale ni Volavola ni Yasana
- ◇ Na vakalesilesi mai Na Tabana ni Qoliqoli
- ◇ Mata ni Tikina
- ◇ Turaga ni Koro

PHOTO: Stacy Jupiter

“

Me na vakadewataki yani na I tukutuku ki na veivuvale, na vei tikotiko, na vei taba ni veiqaravi, e na loma ni noda koro, tikina kei na vei yanuyanu. Me da vuli mai na nodra vinaka na veivanua tale eso, me da vaqara na veivakasama vovou, ka da cigoma vakalevu na nodra nanuma na tani. E na yaga vakalevu na I tuvatuva oqo, ka vaka kina na veika e na kauta mai. Me tarai cake na veika vinaka sa rawati, ka me tovolei me wali na vei malumalumu eso e da sotava. Me tauri matua na I sema vaka vanua, ka me da tovolea me da yacova na noda tatadra me rawa ni ra sotava na kena kalougata na noda kawa ni mataka.

”

Paulo Kolikata, Na Chairman ni komiti ka Qarava na I yau Bula ena Tikina Ko Kubulau.

4.5 Na Yavutaki Ni Gaunisala Ni Veiqaravi

Na kena vakatututaki yani na gaunisala ni kena tuvani na takete, e dua tale na cavui kalawa ni "I Yaloyalo ni Vakasama Veisemati." Na nodra vakatutu na lewenivanua e tiki bibi ni kena tuvani na veigaunisala eso me rawati kina na veika e gadrevi. Na nodra kau mai na lewe ni vanua me ra mai tiki ni veitalanoa, e rawa ni vakaraitaki mai kina na veileqa eso ka tiko e na veivakatutu e sa kau yani kei na veika tale eso e na rawa ni caka me sotavi kina na vei leqa oqori. Oqo, e na vukeya na noda kauta cake mai eso na vakatutu ka veiganiti kei na nodra vakasama na lewenivanua, ka na rawati talega kina na nodra na veitokonitaka vakalevu na cakacaka oqo. Na I tuvatuva ni veiqaravi, e na sega ni vakamatatataka sara na veika me na qaravi, ia, e na vakarautaka ga e dua na yavu, me rawa ni ra kauta cake mai kina na nodra nanuma, kei na nodra rawa ni tuvatuva ka ga vakai ira.

Na I Kuri ni I Tukutuku 10, e tiko kina e so na I vakaraitaki ni cakacaka vinaka, ka rawa ni vukeyi ira na lewenivanua me ra tauyavutaka e so na I tuvatuva. Oqo e na rawa ni vukeya na nodra raica na lewenivanua na gauna e rawa ni ra dolava kina na veivanua tabu, kei na kena vakayagataki vakamatau na vei yau bula eso. E dodonu me ra na vakadeitaka na dauniveituberi ni cakacaka vakamatau, e dua na ka e gadrevi vakalevu me ra na kila na lewenivanua. Na gauna era na vakadeitaki kina, sa na qai rawarawa na nodra na kila na veiulutaga oqo:

- ◇ Na lawa ni veiqaravi
- ◇ Na wawasewasei ni vanua
- ◇ Na veiqaravi/veivakatoroicaketaki e na veikoro se I tikotiko.

Na veiulutaga oqo e na gadrevi me na vakasamataki vakabibi.

4.5.1 Na Lawa ni Veiqaravi

E dau vakamalumalumutaka na kena qaravi nai tuvatuva ni ra sega ni vakararamataki vakavinaka na lewe ni vanua, kei na kena sega ni dau vakamuri na lawa ni matanitu me baleta na maroroi ni yau bula. Oqo e dau laki vakavuna na kena vakayagataki vakasausa, ka vakaveitaliataki na I yau bula, ka yacova sara yani na kena laki vakarusai vakadua na I vurevure ni yau bula kei na veika bula e da taukena.

Nai tuvatuva ni veiqaravi ena sega walega ni tukuna vei ira na lewenivanua na veika mera vakayacora; ia e vakarautaka nai tuvatuva mera bulia cake kina eso na veiqaravi ka ra cakava ga vakai ira.

4 Na I Tuvatuva Ni Veiqaravi

Yaloyalō 3 : Na I vakaraitaki ni ka e dodonu me caka e na dua na I tuvatuva ni veiqaravi. E vakamatatataki eke nai tavi me na qaravi, kei na kena ripotetaki eso na caala ka laurai ni vakayacori. Na I vakamacala ka koto sara e na yasa ni pepa e ra, e vakaraitaki na vanua ka tauri mai kina na lawa ni veiqaravi oqo, kei na lawa ni matanitu ka vauci ira na vakacalai.

Tuvatuva 3. E Vukea na Yadravi kei na Vakaukauwataki ni lawa ni veiqaravi, ni matata ka vakamacalataki vaka vinaka.

Na Lawa Ka vauca na kena maroroi na Veika Bula E Waitui	Na veika E vakuai	Lawa ni matanitu	Lawa ni Vanua	Na veika me na Vakayacori
E Vakatabui na Na Nunu bogi	sega		X	.Yadrava na I qoliqoli na lewe ni vanua kei na ovisa ni qoliqoli.Voroki ni lawa me nakau caka kina Bose vanua.
E tabu Na Biu lawa me dua na Bogi se sivia	sega		X	Yadrava na I qoliqoli na lewe ni vanua kei na ovisa ni qoliqoli.Voroki ni lawa me nakau cakekina Bose vanua.
e Tabu ni qolivi na Donu kei na kawakawa evakatabui e na gaunani nodra vakasucu. (June-Seviteba)	sega		X	Yadrava na I qoliqoli na lewe ni vanua kei na ovisa ni qoliqoli.Voroki ni lawa me nakau cakekina Bose vanua.
E tabu ni laki kau mai na lase e na vanua e tiko kina	sega		X	Yadrava na I qoliqoli na lewe ni vanua kei na ovisa ni qoliqoli.Voroki ni lawa me nakau cakekina Bose vanua.
E vakatabui na kena vakayagataki na Dainimati	sega	X		Yadrava nai qoliqoli na ovisa ni qoliqoli .Voroki ni lawa me na kau cake ki na tabana ni qoliqoli.
E tabu ni Vakayagataki na Duva	sega	X		Yadrava nai qoliqoli na ovisa ni qoliqoli .Voroki ni lawa me na kau cake ki na tabana ni qoliqoli.
E Tabu ni vakayagataki na lawa matailalai (50mm) ⁸	sega	X		Yadrava nai qoliqoli na ovisa ni qoliqoli .Voroki ni lawa me na kau cake ki na tabana ni qoliqoli.

8 Fisheries Act Cap 158

Na veilawa kece ni veiqaravi e na dua na vanua se I tikotiko e vu mai na I Tuvatuva ni veivakatoroicaketaki, me walia na vei ririko e so ka laurai mai na kena tuvani tiko na I "Yaloyalo ni Vakasama Veisemati". Na veilawa oqo e saga talega me raica na leqa eso ka tiko ena noda lawa lelevu ni matanitu, ka laurai ni malumalumu na kena yadravi ka sega ni veiraurau keina veika e vakayacori tiko. Na lawa oqo e rawa ni veisautaki me lawa ni koro, ka vakayagataki e na kena yadravi na I yau bula kei na kena vakayagataki, me vaka (Na vakatabui ni so na I yaragi ni qoli ka dau vakayagataki, kei na kena vakatabui na qolivi ni so na ika, se so na vanua.) E dodonu talega me nanumi

ni lawa ni koro e na gadrevi me veidonui tiko kei na lawa lelevu ni matanitu, me vaka, na nodra laurai na butako e na dua nai qoliqoli, era na gadreva na lewe ni vanua me ra na vesuka na waqa, ka me na vakacacani, me kena I totogi. Ia, me nanumi tale tiko ga ni ka era na vakayacora oqo, e na tau tale kina nai totogi e na vuku ni nomu vakacacana e dua na I yaya ko sega ni taukena, se, taukeni mai vua e dua tale na tamata.

4.5.2 Na wasewasei ni Vanua kei na Vanua Maroroi / Tabu

Na Qaravi ni Veika Bula kei na Vanua era Bula Kina (wasewase 1.2), e okati kina na kena wasewasei na vanua, na veika bula kei na nodra veisemati. Na veiwasewase yadua e na rawa ni vakaraitaki ena mape, na ka me vakayagataki kina kei na veiqaravi e gadrevi. Na wasewasei ni vanua (see Section 4.3.3) e raica na kena vakalailaitaki na vakacacani ni vanua kei na duidui, ka vu mai na vakayagataki ni lyau bula ka vakalevutaki na veika e rawati mai na veika bula eda taukena.

Na wasewasei ni vanua vaka oqo, e rawa ni dau kaukauwa sara na kena vakatabui (me vaka na vanua tabu ka vakatabui kina na qoli se na teitei), se malumalumu sara (vakatarai kina evuqa na ka), ka vica walega na ka e vakatabui kina. Na I yaloyalo 12 e I vakaraitaki ni dua na vanua ka ra qarava ka maroroya na lewe ni I tikotiko, ka tiko kina e va na I wasewase duidui ni vanua maroroi.

Na I Tuvatuva Ni Veiqaravi e dodonu me na raica na yavu ni lawa ni matanitu ka tukuni tiko oqo, me vaka, na vakatabui ni vakayagataki ni dainimati. Oqo e na laurai e na lawa ni Qoliqoli (Fisheries Act (Cap 158)s 10(4), ka vakatabuya na kena vakayagataki na dainimati ni na soli kina nai totogi vua ka vakacalai me sauma e \$5,000, se bala ki vale ni veivesu. E dodonu talega me na tukuni eke na kena buli na lawa ni vakatabui ni dainimati e na vuli ka vakatututaka kina e so na lawa me vauca na vei tikotiko, me vaka na vuli ni maroroi ni Veika Bula kei na vanua era bula kina (EBM Planning Workshop). Me na vakamatatataki na vanua e caka kina na vuli kei na kena tiki ni siga, na vanua e a veisautaki kina kei na kena tiki ni siga kei na veivakadonui e solia na Bose Vanua, na vanua e soli kina kei na kena tiki ni siga.

I Yaloyalo 12. Na kena wasewasei e dua na vanua Vakatabui

4 Na I Tuvatuva Ni Veiqaravi

Na Vanua Maroroi/Vakatabui

Na maroroi se vakatatabu vakavanua ni i dua na vanua, se dua na mataqali ika me kakua ni qolivi, e dua na I vakarau ni bula makawa ka sa dau vakayacori oti tu e Viti. E dau I naki ni "Tabu" oqo na kena vakarautaki e dua na oga se dua na soqo ka nakiti me maroroi tu na kena kakana me yacova na gauna ena vakayacori kina.

Na Vanua maroroi, e laurai ni dua na yaragi bibi ni kena vakayagataki vakamatau na I yau bula e Viti nikua. E teteva yani na noda veibaravi kei na veicakau, ka vakayagataki kina na I walewale ni mamaroroi vakavanua, ka vakabibitaki kina na sautu ni kakana, na bula vakaveiwekani, na vakarau ni bula kei na vakabauta se veiqaravi vakavanua. E na duidui beka na nodra vauci tu vakalawa na vanua maroroi (me vaka na veikau vakatabui ka okati e na lawa ni kau, e so na vanua makawa ka ra vakatabui e na veidinadinati kei ira na lewenikoro se lewenivanua, kena lisitaki ni vanua maroroi mai vei ira na tamata yadua se bisinisi), e ra umani kece e na gaunisala ni mamaroroi vakavanua ka sega ni raici tu vakalawa.

*Ena bibi meda kakua ni vakanamata
ga kina kena maroroi edua na vanua
ka guilecava na veiqaravi tale eso
mei yaragi ni veiqaravi.*

Na vanua maroroi e dua na tiki ni mamaroroi e na yaga me na raici vakarabailevu ka me na kua ni nanumi se vakanananutaki ni sa I koya taudua ga oqo na sala ni maroroi ni vanua. E na sega soti ni vakavotukana na veiqaravi kevaka eda taroga na taro me vaka oqo: "Na vanua cava ko vinakata me vakatabui?" Na kena raici vakarabailevu na vei walewale eso ni wasewasei ni vanua e na vukea na vakavotukanataki ni maroroi ni yau bula, ka na kauta mai na sautu ni vanua eda bula kina.

E vuqa na veimataqali vanua ni vakatatabu, e okati kina, na vanua tabu vakadua ka vakakina na vanua tabu ka tara e na so na gauna. (raica nai yaloyalo 12). Oqo ena vakatautaki ena veika eratou vakatututaka nai taukei ni vanua ni vakatatabu me vauca na vanua ka vakatabui, me vaka e virikotori enai tuvatuva ni veiqaravi ni nodratou vanua. Erawa ni okati edua na kenai vakaraitaki kevaka me tukuni ena lawa ni vanua vakatabui ni tabu kina na qoli ka rawa ga ni vakatarai ena dua na oga, ka rawa ga ni dola vaka rua se vakatolu ena dua na yabaki. Na kena dolavi mena sala muria edua nai naki ka volai enai tuvatuva ni veiqaravi ka vaka kina na balavu ni gauna

mena dolavi kina. Na kena sega ni dau lewai vakamatau na balavu ni gauna me na dolavi kina edua na tabu, ena vakavuna na qoli vakasivia keina qoli vakasausa ka dau vakalailaitaka na veika e dau qolivi ka vakabera na kena vakacokotaki koya edua na vanua ni vakatatabu. Ni yaco na veika vakaoqo, ena vakacala vakadua na veika vinaka e dau yaco ena gauna ni vakatatabu, ka rawa ni okati ni sega ni walewale vinaka ni veiqaravi na vakatatabu. Kevaka ena matata na vanua ni vakatatabu keina lawa e vauca, ena rawa ni vakayagataki na vanua ni vakatatabu mera susugi ka tubu kina na veimataqali ika ka ra vua bale yani kinai qoliqoli veitikivi mei vakaraitaki vinaka ni veiqaravi ka ra vakaitavi kina na lewe ni vanua.

Nai tuvatuva 4, kei nai yaloyalo 13, e vakaraitaka na vanua vakatabui veisemati ka matata na lawa e vauca kei ira mera na qarava. E dau bibi na kena kilai na vanua e vakatabui, na kena lawa kei ira era vakaitavitaki ena kena yadravi me muri na lawa ni vakatatabu. E vakatakilai koto e rukuna na sala e vakarautaki kina na vei lawa oqo.

4 Na I Tuvatuva Ni Veiqaravi

Tuvatuva 4. E Vakaraitaki toka oqo na veilawa ka vauca na vanua maroroi/ vakatabui e na dua na tikina e Viti.

Yaca Ni Vanua Maroroi/Tabu	Vanua ni Bula	Lawa ni Veiqaravi	Na veika e sega ni Oka kina	Na I Tavi me qaravi
Tabu Rivers	Na uciwai kei na Batiniuciwai	E vakatabui na vei walewale ni qoli kece E vakatabui talega na musu kau se na teitei ena loma ni 50 na mita mai na batiniuciwai.	Na kena qolivi na ika kei na ura me baleta eso na oga vakavanua se vakalotu (me vaka dua ga ena dua na yabaki) e na nona veivakadonui na I liuliu ni vanua, se na Bose Vanua.	Me ra yadrava na kena vakamatatataki na tabu ko ira na Turaga ni Koro kei na Turaga ni mataqali, ka me na vakamuri ne veilawa eso evauca na vanua tabu.
Nabunabuna	Baravi/ Waitui	E vakatabui na I waslewale ni qoli kecega e na vanua tabu, kei na qoli ena lomani bai ni 20 na mita mai na bati ni cakau tabu.	Na qolivi ni ika ena loma ni 1-2 na siga me baleta e dua na oga ni lotu se vanua (vakadua ga e na dua na yabaki) e na nona veivakadonui na I liuliu ni vanua. Na Vanua Tabu vakadua, e rawa talega ni tara e na gauna vata ga, me i vakaraitaki ni nona samate e dua na turaga ni Yavusa	Koro B Koro C Koro C
Naisogotiri & Vuaquru				
Cakau Nole				
Cakau Lekaleka	waitui	E vakatabui na I walewale ni qoli kecega e na loma ni vanua maroroi e na lomanibai ni 50 na mita mai na cakau tabu.	Na kena tara ni mata e dua na Turaga Bale ni Vanua	Na veikoro kece ena loma ni tikina

4 Na I Tuvatuva Ni Veiqaravi

Na I tuvatuva ni veiqaravi e dodonu me vakaraitaka na I matai ni gauna e a mapetaki kina na vanua mai vei ira na mata ni vei tikotiko, me vakana Cakau Nole Marine Protected Area, e a mapetakie na vuli ni kena vakarautaki na I tuvatuva (tikini siga/vanua), veisautaki e na vuli nitokonini I tuvatuva (Tiki ni siga/vanua), ka solia na kena veivakadonui na Bose Vanua ena (Tiki ni Siga/ Vanua).

IYaloyalo 13. Mape ni vanua maroroivakatabui ni dua na tikina e Viti. Na lawa ka vauca na vanua maroroio qo e toka e na i Tuvatuva 4.

4 Na I Tuvatuva Ni Veiqaravi

Kevaka e gadrevi me na dua na vanua vakatabui, ena gadrevi me na vakasamataki vakavinaka na veika me okati kina. Oqo ena wili kina na kena levu, na vanua me tiko kina, kei na kenai yalayala ka dodonu mera na vakatulewa kina nai taukei ni qoliqoli ka yavutaki mai na kena semati vata na kilaka vakavanua kei na vakadidike vakavuku ka vaka kina na nodra veisemati na veivanua duidui ni bula ka ra bula ka maroroi kina na iyaubula. Oqo eso nai vakavuvuli ni cakacaka oqo:

◇ **Na kena maroroi na veimataqali vanua ni yaubula kei na veikabula**

Na veimataqali vanua ni bula e okata na veimataqali yaubula era bula kina kei na veimataqali vakatagedegede ni bula era bula kina. E na nodra kauwaitaki na veimataqali yaubula oqo ena gadrevi me na vaka yacori na vakatatabu ena veimataqali vanua era bula kina na iyaubula baleta me na taqomaki ira kece. Edua na kena vakaraitaki koya na kena maroroi na gusunivai veidogo, veivutia cakau keina batilili. Ena rai rabailevu, ena gadrevi ena dua na vanua vakatabui, me okati ratou kece na vanua e tukuni koto qori e cake.

◇ **Na Maroroi ni Vanua e Vakavure Bula se Vanua e yaga:**

Era dau qele ni vata na veimataqali yaubula me ra vakaluveni. E dua na kenai vakaraitaki koya na ika, era dau qeleqeleni vata ena gauna ni nodra vakaluveni. Oqo tale ga na gauna e dau rawarawa kina na nodra siwati, ka rawa ni vakadredretaka na nodra vakaluveni ka vakalailaitaka na kedrai wiliwili. Na kena maroroi na vanua ni nodra vakaluveni keina vanua ni nodra vakasucu na ika ena vakadeitaka na levu ni luve ni ika me ra vakayagataka na noda kawa ni mataka.

◇ **Na Maroroi ni Vanua e Bibi se vakamareqeti ka Matalia:**

Na veivanua kunei dredre ka semati kinai tukuni vaka Vanua ni bibi, e dodonu me maroroi baleta ni dredre mena vakaisosomitaki tale. Na veivanua vaka oqo era na kunei tale ga kina na mataqali yaubula ka dredre mera laurai vakarawarawa ka sa dodonu me na maroroi me rawa ni ra maroroi ka taqomaki kina nai yaubula era kunei vata kina.

◇ **Me Nanumi na kena Yadravi se vakaukauwataki:**

Na kena leu, kenai tuvaki kei na vanua e tiko kina na vanua ni mamaroroi e ka bibi e na kena yadravi kei na kena cakacakataki nai tuvatuva ni veiqaravi. E sega soti ni rawarawa ka vakaibalebale na kena digitaki na vanua ni vakatatabu e yawa ka ra na sega rawa ni yadravi se vakaukauwataki vaka lawa. Na I yalayala se bai ni vanua vakatabui e dodonu me na kilai se laurai vakarawarawa.

Na I kuri ni I tukutuku I I., e tiko kina nai vakamacala ni kena tauyavutaki e dua na vanua tabu veisemati ewaitui, me tiki ni kena maroroi nai qoliqoli.

Veitalanotaki na I tukutuku e so ka tiko ena mape kei na kena laurai nai yalayal ni vanua tabu.

PHOTO: Ged Acton, WCS

E vakadinadinataki mai na veika sa qaravi oti ni vinaka me da tekivu vakalailai, vakarautaki edua na vanua lailai ka rawarawa na kena yadravi. Ni veirauti na gacagaca ni veiqaravi, e na rawa ni veivuke na vanua maroroi veisemati e na kena vakavurei eso na veika me na yaga vei keda. Na vanua maroroi veisemati oqo e okati kina na waitui, uciwai, kei na veibaravi, kei na vakasama ni ni vuavuai vakalevu kevaka e ratou na taqomakina veivanua oqo kei na nodratou veisemati.

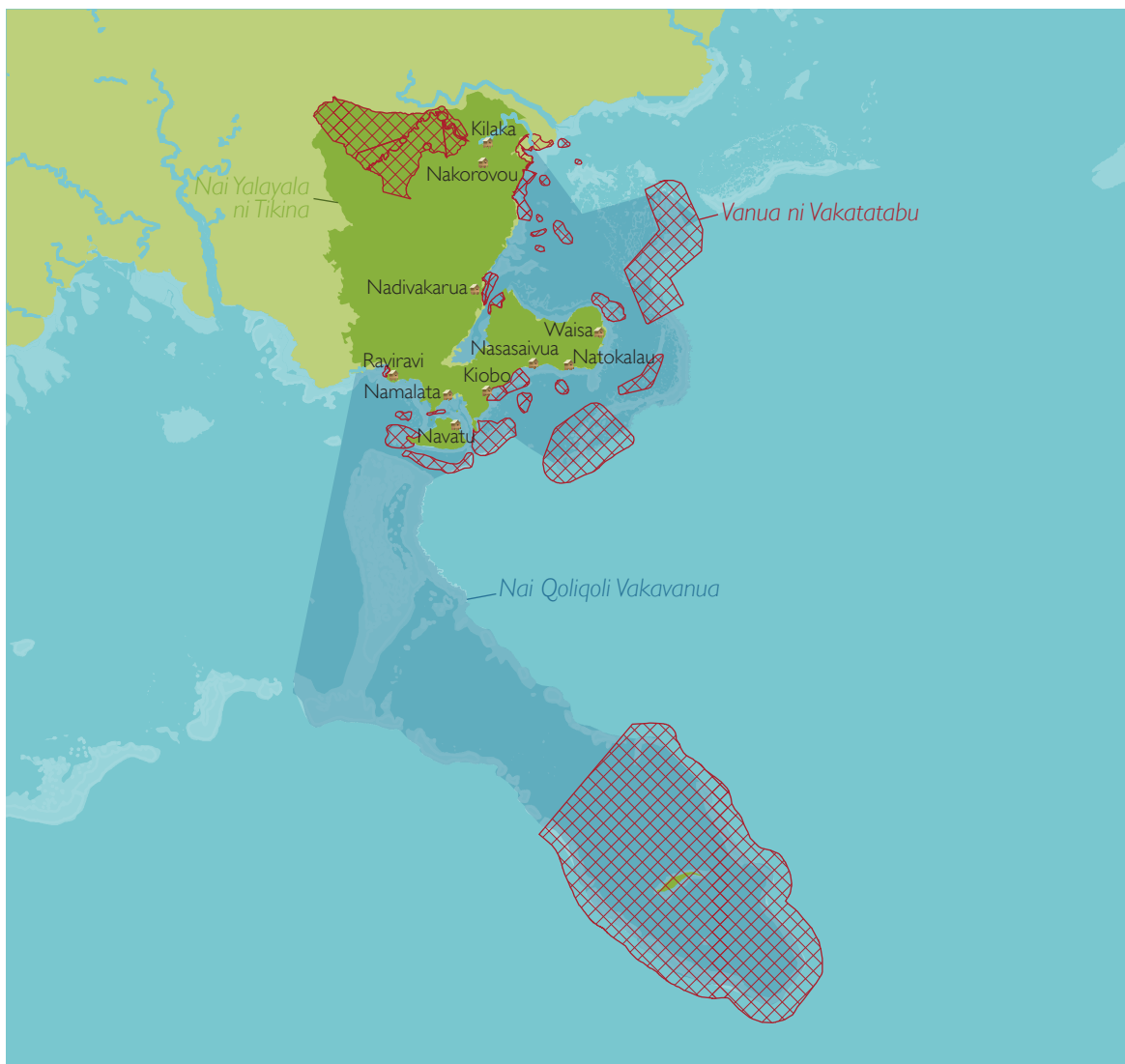
Ena lomani rua na I wasewase ni veiqaravi veisautaki ni mamaroroi e na loma ni vitu na yabaki, e sa mai tauyavutaki kina na nodratou vanua maroroi veisemati

o ira na lewenivanua e na tikina Kubulau e na loma ni yasana o Bua Oqo e oka kina e 24 na vanua maroroi/ tabu e waitui, ka dua vei ira na Namena Marine Reserve , <http://www.namena.org/> ka kilai ni vanua maroroi levu duadua e Viti. E tiko talega e dua na tiki ni vanua e na yanuyanu ko Namenalala ka maroroi, kei na dua tale na veikau maroroi mai ira na lewenivanua.

Na vakamatailalai ni kena qaravi na Vanua Maroroi e Kubulau, kei na kena tauyavutaki e na rawa ni kunei e na I Tuvatuva ni Veiqaravi ni Veika Bula kei na vanua era Bula kina, ena tikina ko Kubulau, Kubulau District Ecosystem-Based Management Plan.⁹

⁹ Download at <http://www.wcsfiji.org/ManagementPlans.aspx>

IYaloyalo 14. Na Vanua ni Vakataubu mai Kubulau ka semati mai ena loma ni yasana ko Bua

4 Na I Tuvatuva Ni Veiqaravi

4.5.3 Na I tuvatuva me baleti keda-me da qarava

E dua na vakaraitaki kaukauwa ka dau vakayagataki ena kena maroroi na veika era tu vakavolivoliti keda, oya na noda vakaitavi ka cakacaka vata na lewe ni vanua. Edau yaga kai vakananumi vinaka ni da rawa ni cakacakataka eso na ka, me vakamatana mai na noda veitalanotaka wale eso na leqa. Na mataqali veiqaravi vaka koya ena yaga vakalevu ena noda okati ira na noda lewe ni koro, baleta ni da na rawa ni tuvatuva ka vata ena kenai tekivu mai na noda na waraka me oti na veiqaravi. Na veivakatoroicaketaki e dua talega na tiki bibi ni kena laurai na veigaunisala e so ni noda vakamuraia na I tuvatuva ni veiqaravi.

Na kena tarai cake na nodra kila na lewe ni vanua mera vakaitavi ena kena tuvalaki ka cakacakataka eso na porokaramu vakarautaki ena vakatau vakalevu enai vakatagedegede ni veika era sa kila oti tu. Na vuli ni kena vakarautaki nai tuvatuva ni veiqaravi keina veivakararamataki, edua na sala ka rawa ni tarai cake kina nai vakatagedegede ni kilaka koya me vaka e vakaraitaki toka enai wasewase 12 ni vola vakarautaki (Appendix 12). Oqo eso nai vakaraitaki ni veiqaravi ka ra vakaitavi kina na lewe ni vanua ni vakarautaki nai tuvatuva ni veiqaravi ena yasana ko Bua.

- ◇ Na vakarautaki ni vanua me ra bucini kina na kau dina ni vanua, dogo kei na so tale na veimataqali kau
- ◇ Na veiqaravi ni marama vakaisoqosoqo ni bisinisi ni volitaki waiwai niu, ibe, cakacaka ni liga eso keina volitaki deni Oni (Honey)
- ◇ Veiqaravi vakoro me baleta na saravanua ka okati kina na nodra vakasasarataki na dau saravanua ena loma ni koro kei na vanua vakarautaki ni gade se sarasara eso
- ◇ Na tei Lumi keina Civa
- ◇ Na susu Toa kei na Bulumakau

Eso na veiqaravi ena gadrevi kina na veituberi e titobu cake ka na vinakati mera na vakayagataki ga kina na kena dau vakaivola mera veituberi kina. Ia, e daumaka cake sara ke rawa ni ra qarava na lewe ni vanua eso na

veiqaravi vakataki ira ga ka lailai se sega ni dua na veivuke mai tuba e gadrevi kina. Na kena vakarautaki edua na vakatutu me qaravi ena gadrevi kina na matata ni kenai naki, ka laurai vata kei ira era na vakaitavi kina keina veika mera vakayacora me rawa ni vakacavari vinaka kina na ka e vakatututaki me qaravi. Na kena vakarautaki na veivuke vakailavo kina ka e vakatututaka me qaravi e rawa ni vakaitavi kina na Vale ni Volavola ni Yasana, Vale ni Volavola ni Talai Veivuke, keina so tale na veitabana me vaka na Global Environment Facility's (GEF) Small Grants Program ka ratou qarava tiko na United Nations Development Programme. E bibi na noda kila ni levu na veiqaravi erawa ni tauyavutaki ena lailai, se sega saraga ni dua nai lavo ni veivuke me tekivu kina na cakacaka, ka, sai koya tale ga oqori na usutu vinaka ni noda tekivu.

Na veiqaravi ka Vukea na Noda Bula ena Veisiga

Edau vakatututaki na veiqaravi vaka oqo ena gauna e dau basika kina na vei leqa eso me vaka na qoli vakasivia ka vuni kena vakayacori me sotava na gagadre vakailavo ni dua na vuvale. Na kena tovolei me sotavi na bula ni rawa ka vakailavo ena dua na vuvale se vanua sa dau la'ki vakavuna na kena vakasabusabutaki ka sega ni lewai vakamatau nai walewale ni kena vakayagataki nai yaubula. E yavutaki na veiqaravi oqo ena vakanananu ni kena vakarautaki eso nai vurevure ni lavo ka na rawa ni vakalailaitaka na kena qolivi na ika, vakamatautaka ni walewale ni teitei edua vakayacori ka tarova na musukau vakasausa. Na veiqaravi oqo e gadrevi me taudonu na kena tekivu ka tarai kece na veitabana eso me tekivu kina me rawa ni vakalailaitaka na gagadre ni kena vakayagataki vakalevu nai yaubula ka rawa ni maroroya mai na kena vakasabusabutaki. E ka bibi na kena segati mera maroroi nai yaubula ka vakalailaitaki na veika eso e dau vakaleqai ira. Kevaka e sega ni veiraurau se veiganiti na veiqaravi ni vakavure I lavo keina veika e rawati mai kina, ena dodonu vua edua nai taukei ni yaubula me na maroroya tiko ga na I yaubula e votai me nona, ka me kakua ni vakayagataka na kena sega ni sotavi na veiqaravi me nonai ulubale ni vakayagataka vakasausa nai yaubula e taukena. E rawa ni dau basika na leqa vakaoqo kevaka edua ga nai wase lailai ni koro, me vaka nai Soqosoqo ni Marama era vakaitavitaki ira ena dua na veiqaravi, ia na kena vo ni lewe ni koro era lewa tu ga vakai ira na veika era via vakayacora. Ena dodonu kina me dau qarauni na mataqali walewale vinaka ni veiqaravi keina veivuke ni vakavure i lavo, ka mena vakabitaki ka usutu levu tikoga

ni veiqaravi na kena vakayagataki vakamatau nai yaubula era tubu vakavolivoliti keda me vakalailaitaka na gagadre ni kena vakasaqarai na veivuke ni vakavure i lavo.

4.5.4 Na Kena vakacavari se vakaoti Nai Tuvatuva Ni Veiqaravi

Na I Yaloyalo ni vakasama veisemati, na wasoma ni nodra cau na lewenivanua kei na vakarautaki ni I tuvatuva, e na vakatakila e vuqa na gaunisala ni veiqaravi, ka daumaka me vakasamataki se na cava me da qaravi e liu. Na kena digitaki vakamatau na veika oqo e vakadeitaki ira na dauveitokoni me ra na solia na nodra gauna kei na veika era taukena me vakayagataki vakamatau. E dua na veituberi ni kena tuvani vakamatau na veika bibi me qaravi taumada e tuvani koto e na Appendix 13.

Ni vakarau me mai soli na veivakadonui ena vuku ni I tuvatuva ni veiqaravi, e bibi na nodra okati tiko na I liuliu ni vanua me ra tiki ni I tuvatuva bibi oqo, ka vakabibi na kena kilai tiko na vei lawa ni veiqaravi vakavanua eso kei na I yalalala ni vanua vakatabui. E na gadrevi me okati oqome dua na I tuvatuva vakavanua e bibi, ka salavata kei na veivakasalataki, na veiqaravi vakavanua ena lomani mataqalikei na yavusa, ni gadrevi me okati vata na nodra vakasama, veisautaki na veika e gadrevi me veisautaki, ka vakadeitaki na nodra veidinadinati ni bera na kena vakaoti na cakacaka ni tuvatuva ni veiqaravi. Na kena

digitaki na vanua tabu, e na vakatututaka mai vei ira na mata mai na veikoro ka ra tiko e na vuli. Ni oti, sa na qai gadrevi na veivakadonui ka salavata kei na veivakasalataki vata keiira na lewe ni vanua ena loma ni dua na gauna vakarautaki me tarai cake kina na veivakararamataki (me vaka na yaga ni vanua vakatabui), na veika me kila baleta na lawa ni vanua vakatabui, kei na kenavakadonui vata ni vakasama vinakanakenalaurai e dua na vanua me vakatabui. E dina ni na rawa ni vakabera na toso (oya na vakasamani kena tovolea me ra kila kece na I taukei ni I yaubula na veika e yaco tiko), e na uasivi kina na kena tovolei me vakatikikitika na duidui eso ka ka rawa ni vakamalumalumutaka na veika vinaka e koto e na loma ni I Tuvatuva ni Veiqaravi.

Na nodra vakasalataki na dau vakayagataka na I yaubula ka ra sega ni sema vakavanua e na vanua vakatabui, se ko ira na dau qoli mai tuba e rawa talega ni veivuke ena kena yadravi kei na cakacakataki ni lawa me rawati kina na vakavotukana ni veiqaravi oqo, O ira oqo e na rawarawa na nodra rokova na lawa ka sa davo baleta ni ra sa vakasalataki e na veika me ra cakava kei na veika ena yaco ke mani voroki na lawa ni vanua vakatabui.

PHOTOS: Ged Acton, WCS

4.6 Na Railesuvi ni veika e sa rawati kei na I Tuvatuva Ka Tarava.

E bibi na nodra dau rai lesuva na lewe ni vuli na veika e ra sa vavaca, ka mera vakatovototaka e na veileqa e soka dau sotavi e na loma ni koro/ I tikotiko, me rawa ni laurai kina na tubu ni veika e tuvalaki. Ni dau vakacavari e dua na I wasewase ni vuli, e na dau railesuva tale o koya na dau ni veituberi na ulutaga eso ka sa qaravi oti, ka me ra na vakananumi tiko na lewe ni vuli me ra na laki vakadewataka lesu na vei ulutaga bibi oqo ki na nodra dui koro/ I tikotiko.

Ni mai vakacavari e dua na gauna ni vuli, e na gadrevi me na vakamacalataki vei ira na lewe ni vuli na veika me vaka na cakacaka me laki vakayacori, ni ra lesu taleena nodra dui tikotiko. Oqo ena yaga me na vakamatatataki me rawa ni ra kila kece vakavinakana lewe ni vuli na veika me ra na laki cakava. (me vaka na kena laki vakarautaki e na dua na gauna ni bosevakoro, se na kena gadrevi me ra vakaitavi mai ko ira na marama kei na I tabagone). Me ra na vakananumi na mata mai na veikoro me ra dau veivuke vaka ira e na cakacaka yaga oqo, baleta ni na vakatotototaka na cakacaka, ka na laveta cake na I vakarau ni veiqaravi.

Me na dau qarauni na totolo ni veika e sa rawati tiko kei na nodra vakaitaviti ko ira na dau ni veitokoni, baleta ni so e ra via curu mai, ka ra a sega ni ra tiko se vakaitavi taumada e na vei vakararamataki vakavuli kei na veivosaki ka sa qaravi oti. Na nodra sega ni vulica na veika ka dodonu me ra kila, e rawa ni vaka malumalumutaka na qaravi ni I tuvatuva. E dodonu kina me na veitalanoataki na vuni nodra sega ni tiko e na vuli, ka me ra vukei me ra na tiko e na vuli ka tarava. Na kena veitokiyaki na vuli ki na veikoro, e na vukea na rawarawa ni veivakararamataki, kei na nodra qarava vata na I tavi e na veikoro/ I tikotiko.

Na levu ni vuli ni I tuvatuva ni veiqaravi e vinakati e na dua na vanua, e na vakatau kina kena vakailavotaki (na veika me saumi me rawani ra yaco mai kina na lewe ni vuli), na totolo ni kena tuvani na I tuvatuva, na nodra veivakadonui na lewe ni vanua, kei na nodra rawa ni yadrava, ka cakacakataka nai tuvatuva ni veiqaravi. E vakatututaka me kakua ni lailai mai na va (4) na I wiliwili

ni vuli tuvatuva ni veiqaravi (me kauti ira mai na dau ni veitokoni kei na lewe ni vanua) ka gadrevi e na dua na vanua, me na rawati kina na nodra nanuma na lewe ni vanua ka me buli kina na I tuvatuva me sa na vakayacori.

Me na vakalevutaki na nodra I tavi na dau veitokoni ena dua na gauna ni vuli (Vakailesilesi mai na Vale ni volavola ni Yasana, leweni komiti ni I yau bula (YMST), kei na Vakailesilesi ka qaravi na nodra taqomaki na veika bula). Ni ra okati me ra tiki ni tuvatuva oqo, ena vakadeitaka ka vakaukauwataka me ra solia na nodra dina e na tuvalaki ni veituvatuva ni veiqaravi eso e na vei tiokotiko. E na yaga talega me ra na dikeva ka tukuna na nodra nanuma se vakalelewa me baleta na vuli o ira na lewe ni vuli (e dua na I lavelave ni taro oqo e tiko e na I kuri ni tukutuku e na tabana e tinikava-Appendix I4). E so na veika me ra na veitalanoataki me vaka na veika vinaka se malumalumu e ra raica me baleta na vuli, na veika e ra vulica, ka me na veivuke e na kena vakarautaki ka vakavinakataka na qaravi ni vuli ka tarava.

Me na vakarautaki edua na ripote se na I vola tukutuku ni vuli ka sa mai vakacavari, ka me tiko kina na I Naki ni Vuli, na yacadra na lewe ni Vuli, na veika e mai rawati kei na veika me na qaravi ka tarava. Na ripote oqo me na qai vakau vei ira na tiko e na vuli kei ira na dau ni veitokoni, e na loma ni rua se tolu na macawa ni qaravi ni vuli ka na gadrevi talega me na vakadewatakie na vosa vaka Viti. Na kena sega ni vakarautaki na ripote, se kevaka esega ni yacovi ira yani na dauveitokoni kei ira na lewe ni vuli, e na rawa ni vakaleqa na nodra veivakabauti kei na nodra na dau veivuke mai e na cicivaki ni vuli kei na veivakararamataki. E na rawa ni veivuke na vale ni volavola ni yasana, e na kena na gadrevi ka laurai me na yaco yani na ripote ki na veivanua e dodonu me gole kina.

Na I tuvatuva oqo e dodonu me dau vakayacori e na veigauna kece e vakacavari kina e dua na vuli, me rawa ni vakadeitakana matata ni veika me ra na qaravi ko ira na leweni vuli ena nodra dui I tikotiko. E na bibi talega na kena vakatautaki na toso vei ira na lewenivanua, ka me da na ciqoma tiko na yaga ni noda veiwaseitaka na veika e da nanuma. Na I wasewase kece ni I tuvatuva ka tuvani e na I vola dusidusi oqoe rawa ni vakabalavutaki kevaka e ra gadrevi na lewe ni vuli. Oqo e na vukea na vakarabailevutaki ni veika eda kila kei na na noda saga me ra rawati.

4.7 Na Vakaivolataki Ni I Tuvatuva Ni Veiqaravi

Na I tuvatuva ni Veiqaravi, e dodonu me vakaivolataki me rawa ni okati kina me dua na gacagaca bibi ni veiqaravi, ka me rawa talega ni wasei yani na veika e tuvani tu kina, me vakarautaki kina e dua na I tukutuku ka kilai raraba, ka vatuka ni veika e da vakadonuya vata. Nai tuvatuva ni veiqaravi oqo e rawa ni vesoliyaki yani vei ira na dauveitokoni, me rawa ni ra na vakaitavi tale ga mai e na kena vakamuri keina kena cakacakataki na I tuvatuva. E rawa talega ni vakayagataki na I tuvatuva oqomevukeana kena vaqarai na veivuke vakailavo, me rawa ni vakayagataki e na kena vakayacori vakavinaka kina na veivakanananu ka tuvani koto e na I tuvatuva ni veiqaravi oqo.

Na I tuvatuva ni veiqaravi e taucoko me tiko kina na veika oqo:

- ◇ Nai vakamacala ni vanua me na qaravi, oka kina na yalayala ni qoliqoli, na I vakamacala ni nodra vanua ni bula na veika bula, na kena taukeni na qele se vanua kei na I yalayala ni vanua me na maroroi.
- ◇ Na ivakamacala ni kena maroroi na nodra vanua ni bula na veika bula me vaka na vanua mamaca, na uciwai, veidogo, veibaravi kei na waitui. E wili talega eke nai vakamacala ni veikau kei na ka bula era vakarurugi kina, na veikabula ka ra dau laurai ga e na noda vanua, na veika bula ka ra sa voleka ni kawaboko, kei na veika bula ka da dau vakamareqeta, ka okati me tiki ni noda bula vakavanua, se I vurevure ni nodai yau kei na bula.
- ◇ Na gaunisala ni kena cakacakataki na I tuvatuva ni veiqaravi e okati kina na :
 - » Kena veivosakitaki na vei ririko eso kei na veika e vakavana
 - » Na lawa ni veiqaravi e na vanua ni bula yadua, oka kina na lawa ni matanitu kei na lawa vakavanua

- » Na vakatutu e so me baleta na veika me na vakayacori e na I tuvatuva
- » Na vakatutu ni walewale ni mamaroroi vinakaduaduaka rawa ni vakatovotovotaki e na dua na vanua nibula.
- » Na kedra I vakamala na dauniveitokoni kei navanua ni veiqaravi tale eso

- ◇ Nakedrai valamacala na dauveitokoni kei na vanua ni veiqaravi tale eso.
- ◇ Na I vakamacala ni kena vakarautaki, vaakayacori, veisautaki ka raillesuvi na I tuvatuva ni veiqaravi
- ◇ Na I vakamacala ni dredre ka sotavi e na kena tovolei me vakamuri ka vakaukauwataka na I tuvatuva ni veiqaravi.

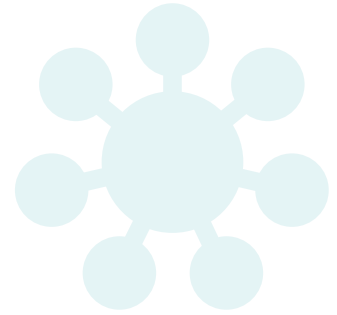
E na yaga me wasei ka veitalanoataki na ka kece oqo kei ira na lewe ni vuli, ka me qai nodra I tavi na vakadewataka vei ira na nodra lewe ni koro, ni bera ni vakaivolataki na I tuvatuva ni veiqaravi, me rawa ni matata vinaka kina na veika e bibi kei na nodra veisemati.

E na dodonu talega me na laurai ni levu na lewenivanua era na sega ni ra na wilika kece na I tuvatuva ni veiqaravi kei na veika e voli koto e loma. Ia, e bibi ga na nodra kila na vei lawa eso me baleta na vanua maroroi. E rawa ni vakauti yani ki na veivuvale yadudua, me tabaki vaka I yaloyalo ka qai vakaraitaki yani ki na veikoro se vei tikotiko.

E na rawa ni laurai eso na I vakaraitaki ni I Tuvatuva ni Veiqaravi e na I Additional Resources e na section I I ni I vola dusidusi oqo.

Nai Tuvatuva ni Veiqaravi edua nai yaragi vinaka ka rawa ni na gadrevi mei vakadinadina, ni, veiqaravi tiko kina edua na Koro se Tikina ni segati na kena qarai na veivuke me cakacakataki kina nai Tuvatuva.

5 Na veiliutaki

Na I tuvatuva ni veiqaravi e vakavotukana e yavutaki mai nakenadau laurai nai vakarau ni bula e ra bula tikokina na lewenivanua e na gauna sara ga oqo, kei na noda raica talega na veika eda vakataulewa kina, na noda bula veimaliwai kei na veigaunisala tale eso e rawa ni vakaleqa na I tuvatuva kei na veiqaravi. Ni soli na lewa ni veiliutaki vakavanua, e dau vinaka soli ga na lewa ki na Bose Vanua e na kena cicivaki na veika vaka oqo.

E na vuli ni kena vakarautaki ina I tuvatuva ni veiqaravi, e na yaga me na taurivaka o koya na mata mai na dua na koro e rua na I tuvatuva, oya, na nona raica me rau biu vata na veiliutaki vakavanua kei na veiliutaki mai na vale ni volavola ni yasana, me rawa ni laurai kina na luluqa n veitaratara e na veitalanoa, na veika e I vakatatao ni veiqaravi, me vaka na nodra sega ni via vakaitavi eso na lewe ni koro, kei na kena sega ni vakatauci vakamatau na lewa. Na leqa kece oqo e rawa ni vakaraitaki mai me veivuke e na kena tuvani eso na gaunisala ni veitalanoa kei na nodra rawa ni vakaitavitaki tale . Oqo na veika e dodonu me na laurai e na kena gauna taudonu;

- ◇ Ko cei era vakataulewa tiko?
- ◇ E yaga ka cakacaka tiko na I tuvatuva ni veiliutaki e vakayagataki tiko se e ra rokova tiko beka na lewenivanua na veivanua vakatabui kei na kena lawa ni veiqaravi?
- ◇ E dodonu beka me vakacurumi tale yani eso na I walewale ni veiqaravi vou?
- ◇ E dodonu beka me na vakaduri e so na komiti? Ke vinakati oqo,
 - » Na cava na I dusidusi ni veiqaravi vakayagataki kei na I walewale ni ripote cava e na vakayagataki?
 - » Na I tuvatuva ni veiqaravi cava me na muri kei na caka vakacava na kena vakayacorina veitalanoa se soli I tukutuku?
 - » O cei me ra na lewena na komiti oqo?

PHOTO: Stacy Jupiter

E na veivuke ena kena laurai na vaitaratata kei na veivosaki vei ira na dau vakatulewa. Na vakatovototaki ni kena tarai cake na bula ni nona doudou e dua na lewenivanua me vosa e na matadra na lewe levu, e vakamacalataki toka e na Appendix 3, ka dua na gaunisala ni kena dolavi na nodra vakasama me ra rawata na veivosaki, ka me rawarawa talega kina na cakacaka vata. E na vukea vakalevu na kena laurai ko ira e ra rawata na cakacaka ni vakasavu l tukutuku, kei na nodra rawa

ni kauta mai na veisau ena loma ni dua na l tikotiko. E dua tale na kena vakasama oya me ra vakasavui tukutuku ga ko ira na kena dau, se koiri na qase ka sa lesi vakatabakidua vei ira na l tavi oqo, baleta na nodra tutu vakavanua. Ena rawarawa toka na kena rogoci ka ciqomi baleta ni na laki vakasavui nai tukutuku vua na l liuliu ni koro, mataqali se yavusa, ka sa na qai nonai tavi ga na l liuliu me vakasavuya vei ira na nona tamata nai tukutuku ka kau tiko yani.

E vakaraitaki toka oqo e dua na lewe ni vuli na l tuvatuva ni veiliutaki e na nona loma ni koro, kei na gaunisala ena muria me rawa ni veitalanoataka kina na veika e kauta mai e na vuli ni tuvatuva ni kena qaravi nai yaubula.

PHOTO: Ged Acton, WCS

Na kena dau dikevi na veiliutaki vakaturaga ena dua na vanua e rawa ni kauta mai na duidui kei na veiba kei na dredre ni kena vakadewataki vakavinaka nai tukutuku. Na kenai vakaraitaki koya na kena sega ni dau vakayacori na Bose Vanua vaka Mataqali, Koro se vaka Yavusa, ka a sega ni vakamatatati ena matai ni gauna ni kena qaravi na veitalanoa ena dua na Vanua. Sa ka bibi vei ira na lai veiqaravi mera kakua ni tokona e dua vei rau na veiba baleta ni rawa ni na vakaleqa nai tuvatuva vakarautaki me rawati kina edua nai tuvatuva ni veiqaravi. Ena daumaka mera na kerea na veiliutaki kei ira na Turaga ni Vanua me ra dau mai vakasalataki mai vei ira na veitabana vakamatanitu me vaka na:

- ◇ Tabacakacaka I Taukei kei na Vale ni Volavola ni Yasana, ka dau solia na veivuke vei ira na I liuliu ni vanua kei na nodra dau tuberi ena vuku ni veiliutaki vinaka.
- ◇ Tabacakacaka ni Qele Maroroi keina Tabana ni Veitarogi Vanua, ka dau raica nai tutu ni veiliutaki vakavanua kei na kena taukeni nai yaubula ka wili kina na noda vakacurumi kinai vola ni kawa bula.

Na nodra vakavulici na lewe ni vanua ena rawa ni veivuke kina kena kilai nai tavi keina veisala vakavanua eso, vakavinakataka na veitalanoa kei na veimaliawai ka rawa ni vakatututaka nai rairai ni veiliutaki vinaka kei ira na lewenivanua.

E dodonu meda nanuma tiko ni sega ni veiwekani kece vakacakacaka e tudei me tiki ni dua nai tuvatuva. E levu na gauna eda vakaveiwekanitaki keda keina veitabana duidui ena gaunisala ni veitaratara tale eso. Ena dodonu meda na vakayagataka na sala ni veitaratara qo me vaka na koronivuli, Soqosoqo Vakalotu, Vanua ni Qito, Teitei, Soso Yaqona, Facebook keina so tale. E daumaka meda tekivu vakalalai ena loma ni noda vuvale kei ira na wekada voleka me sala ni noda vakadewataki kina nai tukutuku ni bere ni da okati ira kece na tamata.

5.1 Na Komiti ka Qarava na Kena Maroroi na I Yaubula.

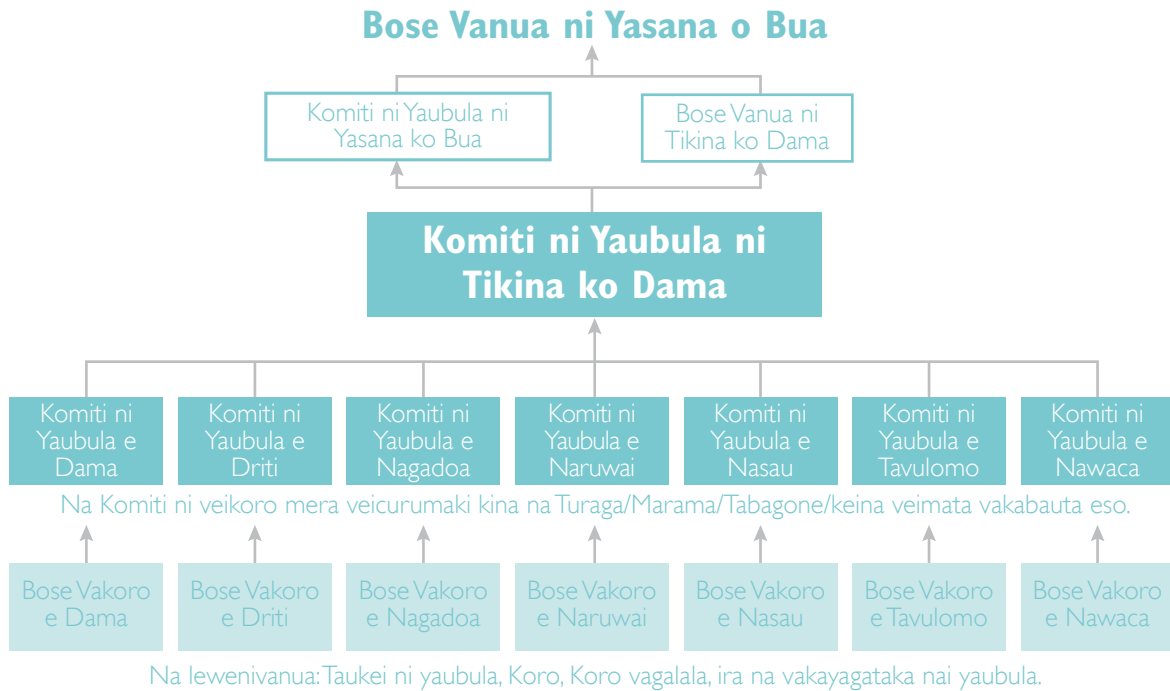
Na kena cakacakataka kei na kena dikevi nai tuvatuva ni veiqaravi ena dodonu me veisemati kina noda i tuvatuva vakavanua ka vaka kina na kena sema kina veitabana era duavata ena kena qaravi ka vakayagataka vakamatau nai yaubula. Ni sa vaka koya na gagadre e tiko, e bibi na nodra vakasalataki na veitabana era na vakaitavi kina me vaka Turaga ni Vanua, Bose Vanua keina Vale ni Volavola ni Yasana.

E levu na Tikina ena yasana ko Bua era sa vakarautaka tiko na nodrai tuvatuva ni veiqaravi vaka Tikina me vaka na Tikina ko Dama ka vakaraitaki koto e ra. Nai tuvatuva vakarautaki e vukea na veiqaravi ni semati keda vaka tikina keina nodai tavi, ka vaka kina na nda semati kina veimatabose vakavanua keina bose vakoro me vaka e laurai enai yaloyalo 15 (I yaloyalo: 15).

E vakadinadinataki ni dau totolo ka rawarawa na kena digitaki edua na komiti ni Yaubula. Na vakavoui ni dua nai tuvatuva ni veiqaravi ena dodonu me okata edua na gauna balavu me rawa ni ra vakasalataki kina na veitabana era okati ena kena vakatulewataki nai tuvatuva ni bera ni vakadonui ena Bose Vanua ke vakakina na veivakadeitaki mai na Tabana vaka Matanitu. Na dredre ka dau basika mai na veikomiti vakaoqo e okati kina na:

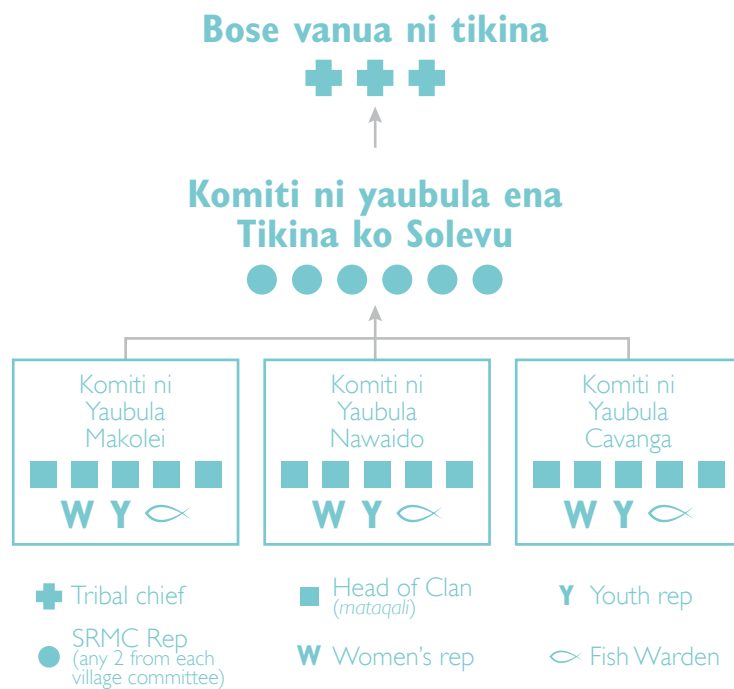
- ◇ na levu ni colacola kei na kena dau nuitaki ga e dua se rua na tamata nuitaki, qai sega ni rawa ni cakacakataka ni sa rui bibi vei rau
- ◇ Na nodra malumalumu na Turaga ni Vanua mera vakatulewa vakamatau
- ◇ Na kena sega ni laurai na yalo ni sasaga ka vakavuna na yalolilai e basika kina na kena sega ni cakacaka rawa na Komiti.

I Yaloyalo 15. Nai Tuvatuvu ni Vakataulewa keina Veiwasei Tukutuku ena Komiti ni Yaubula ni Tikina ko Dama.

E bibi talega na nodra digitaki na tamata me ra lewena na Komiti ni Yaubula. Nai yaloyalo 16 (Figure 16) e vakaraitaka na Tikina ko Solevu ka tolu (3) ga na kena koro. E ra digitaki na komiti mai na duidui soqosoqo me vaka na liuliu ni mataqali, na marama, I tabagone kei na ovisa ni I qoliqoli mai na loma ni koro. E rawa tale ga ni ra okati eke ko ira na tiko e na vei tikotiko vagalala, kei na dau ni bisinisi.

I Yaloyalo 16. Bose Vanua ni Tikina

6 Na Muri kei na Vaqaaqacotaki ni I Tuvatuva Ni Veiqaravi

Na I Tuvatuva ni Veiqaravi e na tiko kina e so na lawa ka rawa ni veisautaka na I vakarau ni bula. E na sega na betena nai tuvatuva oqo kevaka era sega ni rokova na lewenivanua na veilawa ni mamaroroi eso ka davo volai koto kina.

Na kena tokoni na rokovi ni lawa e dua na gaunisala vinaka me da taurivaka ka me maroroi kina na vanua kei na I yau bula. E rawa ni laveta cake na I vakarau ni noda muri lawa kevaka eda kila vinaka na yavu se na I naki ni kena buli na lawa ni veiqaravi. Na nodra vakaitavi na lewenivanua ena tualaki ni tuvatuva ni veiqaravi, kei na veivakadonui ni liuliu ni vanua (Section 7) e dododnu me gaunisala ni veivakadeitaki e na kena muri na lawa ni veiqaravi ka vakalailaitaka na kena vakukauwataki na lawa, baleta ni na levu na ka e lavaki kina me vaka na kena vakailavotaki kei na veileqa tale eso.

E na dodonu ga me ra na kauwaitaka na lewe ni vanua na veilawa eso e virikotori me baleta na kena maroroi na vanua era tiko kina. E na rawati oqo kevaka e laveti cake na I vakarau ni veivakararamataki e na noda vei koro ka rawa ni tabaki vaka I yaloyalo, I vola, se kaleda, ka mera qai volai talega e na vosa vaka Viti me rawarawa kina na kena ciqomi. Me ra na veibiuyaki na lewe ni vuli ni veivakararamataki oqo, ka vaka kina o ira na vakaillesilesi vakamatanitu, na komiti ka qaravi na maroroi ni yau bula kei na lewe ni vanua. Me nodra I tavi na veikauyaki ni I tukutuku ka rawa ni dau ulutaga tu ni veitalanoa ena gauna ni soqoni vata ena gunu yaqona, veitalanoa vakavuvale kei na veitalanoa ena mona livaliva.

E dodonu me namaki tiko ni tiko na gauna e na voroki kina na lawa ni veiqaravi. Ni dau laurai o ira era voroka tiko na lawa, e na solia vei ira edua nai tukutuku kaukauwa me na kua ni vakayacori tale na cala oya. Na kena voroki na lawa ni veiqaravi, e dau salamuria na I totogi, me saumi vakailavo se na I totogi ka vakatauca ga na vanua.

Na kena vakatututaki na vakamuri ni tuvatuva ni veiqaravi e sala vinaka ka sala rawarawa ni kena rawati na vuavuai vinaka ni maroroi.

6 Na Muri kei na Vaqacacotaki ni I Tuvatuva Ni Veiqaravi

E na dau dredre na kena vakamuri na lawa kevaka e sega ni yadravi, ka dau vakavu oqo mai na lailai ni tamata e rawa ni ra qaravi nai tavi oqo, vakauasivi e na veiyanyanu kei na veikoro. E na gadrevi kina me tauyavutaki e dua na I walewale ni yadravavaki ka me umani vata kina na veitabana duidui eso, na veikoro, na lewenivanua raraba kei ira era rawa ni veitokonitaka na cakacaka oqo. Oqo eso na tabana ni veiqaravi ka ra okati vakabibi e na yadravi ni lawa:

- ◇ Na Tabacacaka ni Qoliqoli kei ira na Ovisa ni Qoliqoli
- ◇ Na Tabacacaka ni Veikau kei ira na dau yadrava na cakacaka ni musu kau ena kena segati me muri vinaka na kena veilawatu.
- ◇ Na Tabacacaka ni Veika Bula Vakavolivoliti keda kei na i Yaubula ka veiwekani kei na Lawatu ni Yaubula (Environment Management Act)
- ◇ Na Vale ni Volavola ni Yasana (ka semati ira na Turaga ni koro kei na Mata ni Tikina)
- ◇ Na Tabana ni Lawa ni Matanitu (ka yadrava na Lawa ni noda vanua)
- ◇ Na veiliutaki vakavanua se lewe ni Bose Vanua, ka liutaka na kena muri na lawa ni vei koro.
- ◇ Lewenivanua (vakamuria na veika edodonu me vakayacori, ka tukutuku yani kina matabose donu me vukea na kena muri na lawa.

Na yadravavaki e vinaka, ena sega ni vakatabakidua na nona veiqaravi, ia ena rabailevu na nona veiqaravi me okata na veitabana duidui eso keina tavi era rawa ni vakaitavitaki ira kina ni semati kina veilawatu ka vakakina na kena matata vei ira me rawa ni ra cakacakataka. Ena dodonu me matata tiko vei ira na lewenivanua nai tavi bibi e rawa ni ra veivuke kina ki vei ira na veitabana vakamatanitu; ka yavutaki mai na nodra rawa ni taura nai tukutuku ni ra raica ka vakadinadinataka ni sa basuki eso na lawa. Ena veivuke vakalevu kevaka me qaravi na vuli ni yadravavaki kei ira na veitabana vakamatanitu ka nodrai tavi na yadravi ni cakacaka me rawa ni laveta na kilaka era na taukena na lewenivuli. Ena veivuke vakalevu na kena vakayacori na cakacaka vakaiwasewase ka yavutaki ena veika edau sotavi ena gauna e basuki kina lawa ka mera qai vakatulewataka na lewe ni vuli ni yaco dina se sega.

E rui bibi na kena veivosakitaki taumada na lawatu vakarautaki mena vakacurumiki nai tuvatuva ni veiqaravi ni bera ni tabaki. E dodonu mera na vakadonuya vata na lewenivanua e dua na tikini lawa (see Table 3) ka matata vata na kena yavu keina vanua e kau mai kina ni bera ni vakadonui me cakacakataka. Oqo ena dodonu me nodratou I tavi na Komitini I yaubula. Na I kuri ni I Tukutuku 15 e vakaraitaka toka na kena I walewale ka vakayacori mai na tikina ko Kubulau.

PHOTO: Stacy Jupiter

7 Na Vakadonui kei na kena wasei na i Tuvatuva Ni Veiqaravi

Na rabailevu ni noda vakaitavitaki e na vakarautaki ni I tuvatuva ni veiqaravi, e sega ni I vakaraitaki ni noda vakadonuya kece na veika e rawati. E dodonu me na veisoliyaki yani na I lavelave ni I tuvatuva ni veiqaravi oqo vei ira na dauveitokoni kara kauwaitaka tiko mai vakalevu na cakacaka ni kena maroroi na i yaubula.

Era na ciqoma ga na lewenivanua na I tuvatuva oqo, kevaka era raica ni vakadonui vakavanua mai vei ira na iliuli ni vanua. Na kena vakayacori edua na veiqaravi vakavanua mei vakadinadina ni kena ciqomina I tuvatuva oqo, e na gaunisala talega ni nodra na mai solia tiko na I liuliu ni vanua na nodra veivakadonui, ena vuku ni sainitaki ni I tuvatuva. Na veikoro vaka viti, era lotu vakarisito, ka gadrevi kina me na tiki ni tuvatuva oqo na mata ni lotu. E dau kena I vakarau me dau masulaki na I tuvatuva, e na vuku ni nodra vakabauta ni na sautu na vanua, ka na yacovi ira kina na kena kalougata.

Ena taucoko na veivakararamataki enai tuvatuva ni veiqaravi kevaka e veitalanotaki ena vuvale, mataqali keina veivanua ni soqoni eso. Ena veivuke vakalevu na kena vakayagataki nai vakadewa vaka Viti ni Tuvatuva ni Veiqaravi ena veivanua ni soqoni keina veitalanoa ni gadrevi me wasei kina nai tuvatuva oqori. Ena dredre na kena dau vakawiliki na veika kece era volai enai Tuvatuva ni Veiqaravi; sa bibi na kena vakayagataki eso nai yaloyalalo me dusia na veika e gadrevi me vakadewataki mai nai tuvatuva ena dua na gauna lekaleka.

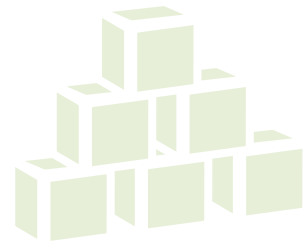
Ni ko mata mai na dua na koro, sa ka bibi na nomu okati ira na veitabana ni veiqaravi eso me vaka na Turaga ni Koro, Mata ni Tikina, Tabana Vakamatanitu, Mata ni Marama keina Tabagone mera veivuke ena kena veitalanoataki nai Tuvatuva ni Veiqaravi oqori. Na kena ciqomi nai Tuvatuva ni Veiqaravi mai vei ira nai vakalesilesi vakamatanitu ena rawa ni vukea na kena cakacakataki. Oqo ena rawa ni uqeti ira nai vakalesilesi mera yadrava nai tavi era kacivi kina ka vakabibi ni okati enai tuvatuva ni veiqaravi eso na Lawatu ni Matanitu ka vakatututaki ena Laiseni ni Qoli se Musukau.

PHOTO: Stacy Jupiter

Na kena tavoci Nai tuvatuva ni veiqaravie Wainunu

8 Tarai cake Na kila ka ena Vuli

Na veivakararamataki e na vuli e dua na tiki bibi ni I tuvatuva ni veiqaravi, ka dodonu me da dau ciqoma ni vuli e kauti keda vata mai me rawa ni da veiwaseitaka kina na veika eda kila kei na vei draki ni bula eda lako curuma.

E bibi na kena vakaukauwataki na vei tukutuku eso ka tiko e na I tuvatuva me tarai cake kina na veivakararamataki ni vuli, kila ka kei na cakacaka e na kedra maliwa na lewenivuli. Oqo e na gadrevi me ra na dau yaco mai vakawasoma na mata mai na veikoro, baleta ni na vukei ira me ra na tara cake kina na veimaliwai vinaka, veivakabauti, keina cakacaka vata ena loma ni koro, keina veivanua tale eso.

Na kena tarai cake na kaukauwa, se na I gu, ena vakatau ki na gauna era vinakata kina na dauveitokoni, ka dau vakayacori oqo me rawa ni yadravi ka cakacakataki kina na I tuvatuva. Sa na qai nodra I tavi na I soqosoqo veitokani me ra vaakasamataka se na mataqali vuli vakacava ena vinakati, kei na gauna me na vakayacori kina. Sa na vakatututaki kina me rau sema vata na vuli kei na vakarautaki ni tuvatuva me na vakavure vakasama vovou vei ira na lewe ni vuli.

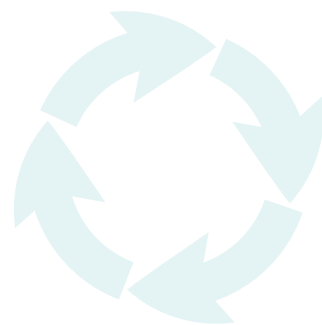
Na vuli e dodonu me laurai tiko ni dua na I tuvatuva ka sega ni na oti rawa na kena tataleitaki. E dodonu kina me na buli na veivakararamataki me sotava na nodra gagadre na lewenivanua, ka vakasalataki ira e na veimalumalumu era lako curuma ka tarai cake na nodra bula e na kaukauwa e tiko vei ira.

E dua na gagagaca ni veiqaravi ka tauyavutaki mai na WCS me raica rawa na gagadre ni veituberi kei ira na komiti ni I yaubula e rawa ni laurai ena I Kuri ni I Tukutu: I 6. E vakayagataki oqo me rawa ni dikeva na malumalumu kei na kaukauwa e tiko vei keda, ka rawa ni da na vakasalataki e na gauna ni vuli ni veivakararamataki.

Na vuli ni veitokoni kina I tuvatuva ni veiqaravi e dau vakayacori vaka rua ena dua na yabaki, e na tikina ka sa tiko oti kina na I tuvatuva ni Veiqaravi. E vakayacori na vuli oqo me tara cake ga na kila sa tiko rawa me baleta na maroroi kei na vakayagataki vakamatau ni I yaubula. E okati ena vuli oqo na vei ulutaga eso me vaka na veivakatoroicaketaki, volai ni vola kerekere ni veivuke, kei na kena vulici na veika vakailavo. Na I naki ni vuli oqo me veivuke ga vei ira me rawa ni ra tauyavutaka ga na nodra bula vakai ira, ka me ra na dau cakacaka vakalevu kei ira na soqosoqo veitokani me rawati kina na I vurevure ni I lavo kei na tiko vinaka.

Na veituberi edodonu me vakarautaki me sotava na gagadre ni veitabana ena kena dikevi na malumalumu ka laurai vata na kenai wali me vakavinakataki ka tara cake na veika vinaka ka rawa ni veivuke vei ira.

9 Na vakayacori ni I Tuvatuva kei na kena Veisau

9.1 Na Cakacakataki se na vakayacori ni I Tuvatuva ni Veiqaravi

Ena vakilai ga na vinaka ni dua na I tuvatuva ni veiqaravi kevaka e cakacakataki. Na veitaravi ni I tuvatuva ka ra tiko e na loma ni I vola dusidusi oqo e caka me qaravi kina na veivakararamataki e na loma ni noda dui koro se I tikotiko, kei na nodra kila vakamatata na dauniveitokoni.

Na I Tuvatuva ni Veiqaravi e dau cakacakataki mai vei ira na dauveitokoni kei ira na lewe ni vanua. Ni leqa na vakailavotaki ni nodra veitosoyaki ko ira me ra vukea na cakacakataki ni I tuvatuva, e na rawa ni vakaleqa sara talega na kena vakamuri nai I tuvatuva oqo. E na yaga kina me na vakatabikidua ga na kena vakarautaki e dua na i tuvatuva ni kena cakacakataki na veiqaravi me rawa ni tuvalaki kina vakamatau na veika me qaravi kei ira e ra na qarava, (Raica na I yaloyalo 15 & 16) vaka matatataki na yacadra kei ira era na liutaka na cakacaka bibi oqo. Me na tiko talega na gauna vakarautaki me vakayacori kina me rawa ni yadravi vinaka kina na vakarau ni cakacaka (I Kuri ni I tukutuku 18).

PHOTO: Stacy Jupiter

9.2 Na Yadravi ni I Tuvatuva ni Veiqaravi

Na yadravi ni dua na ka e okati kina na vakadikevi ni kena ituvaki, kei na kena tovolea me raici eso na veisau. Na vakadidike sai koya na nomu vakayagataka na veika e sa raici rawa mai cake me rawa ni vakadeitaki kina kevaka e sa vakayacori tiko na veika e namaki.

Na yadrayadravi e na sala muria tiko na kena tauri na I vakarau, ka da na namaka me veiveisau na ka e da rawati mai. E dua na kena I vakaraitaki oya ni kevaka e dua na takete ni tuvatuva ni veiqaravi oqo, me vakalevutaki na I wiliwili ni qari e baravi, ka tauyavutaki e dua na vanua tabu me vukea na vakalevutaki ni kedra I wiliwili, e na okati na levu ni qari e rawati mai e na dua na gauna ni qoli me "I Vakatakilakila". Na levu ni qari ena vakatakilakila na kena yadravi vaka vinaka tiko na vanua ka vakatabu.

Na vei vakatakilakila me vaka na ika, na qari, kei na vivili ni waitui era veiwekani voleka sara kei na takete ni I tuvatuva ni veiqaravi baleta ni veika bula oqo e ra okata na lewenivanu me I vurevure ni kakana, I lavo kei na veika vakavanua.

E rawa talega ni okati me I vakatakilakila na bula vakavanua se vakorome vaka na levu ni tamata e ra tukuna ni ra tokona na I tuvatuva ni veiqaravi era sa kila vakavinaka na kena lawa. Ia, e na gauna ena laki vorokikina nalawa oqo, e na qai tauri mai nai wiliwili ni tamata ka ra voroka na lawa. Ke sivia nai I wiliwili, e vakatakilakila ni levu era sega ga no tokona na vakatabu ka yaco tiko oqo.

Ena bibi na kena raici na vakamuri ni tuvatuva ni veiqaravi, ka vakarautaki na veika e rawa ni tukunikataka na kena sa vakacokotaki lesu edua na vanua maroroi; mei vakadinadina bula ni sa cakacaka tiko ka yaga nai tuvatuva ni veiqaravi.

Oqo e so nai tuvatuva ni kena digitaki na I vakatakilakila:

- ◇ Me ra tiki ni digidigi oqo na lewenivanua
- ◇ Me na digitaki e vica walega na I vakatakilakila, kame 3 mai na vanua era bula kina na veika bula, ka tolu mai nai tikotiko se koro.

Here are some basic guidelines for selecting indicators:

- ◇ Communities should be involved in selecting indicators
- ◇ Me na laurai e so na I vakatakilakila ka rawa ni veisau vakatotolo me vaka na totolo ni nodra vakasucu, kei na totolo ni nodra tubu.
- ◇ Me na digitaki e so nai vakatakilakila ka rawa ni ra yadrava na lewenivanua, se ra sa vakadeitaka na dauveitokoni ni ra na yadrava.

9.3 Na Dikevi ni I Tuvatuva ni Veiqaravi

Na kena dikevi na I Tuvatuva ni Veiqaravi, e yavutaki mai na kena vakadeuci vakamalua e so na I tukutuku me rawa ni vakarautaki kina vaka vinaka na veika e gadrevi me veisautakienaloma ni I tuvatuva koya. E okati eke na kena wasewaei na I tukutuku eso ka sa vakasokumuni mai na gauna ni yadrayadravi kei na cakacakataki ni I tuvatuva, kei na vatuka ni veiqaravi e vakayacori tiko oqo.

E dina ni ra na gdreva ko ira na dau vakailavotaka na I tuvatuva ni veiqaravi me dua ga na vakadidike me na qaravi, era sa dau vaka yacora ga mai na nodra I tavi ni vakadidike ko ira era okati me ra liutaki mai na vanua. Ni ra okati na tabana duidui eso me ra dauveitokoni, ena rawa ni vukea na yaga ni I tuvatuva oqo, ka rawa ni ra na cicivaka na vakalevutaki ni kena taurivaki na veivakatutu eso. Na vakadikevi ni ituvatuva e na rawa sara talega ni kauta mai e so na gaunisala ni kena vaqacacotaki na na veitokoni ni kena rawati va vinaka na I naki ni I Tuvatuva ni Veiqaravi.

9 Na vakayacori ni I Tuvatuva kei na kena Veisau

9.4 Na I Tuvatuva e Rawa ni Vukici/ Veisautaki

Na I tuvatuva ni veiqaravi e okati me dua na I yaragi ni cakacaka, ka dodonu me dau railesuvi ka veisautaki vakawasoma. E dau vakaraitaki tlega na macala ni vakadidike, na veika e dau gadrevi me qaravi taumada, kei na nodra cau na lewenivanua. Ni semati na I tuvatuva oqo kei na I tuvatuva ni veiliutaki, e na gadrevi kina na nodra cakaca vata na lewenivanua kei ira na dauniveitokoni ena :

- ◇ kena vakayacori na bose ni komiti ni I yau bula (se dua ga na bose me ra okati tale ga kina na lewenivanua)
- ◇ kena raici lesu na veika rawati ena loma ni yabaki
- ◇ .Na kena qaravi edua na vakadidike kei na veisau ni I tuvatuva ka yavutaki ena kena raici lesu nai tukutuku vakasokumuni keina veika e gadrevi taumada ena loma ni 3-5 na yabaki.

Nai tuvatuva ni veiqaravi vaka oqo ena gadrevi kina na veituberi, vakatagedegede vinaka ni kena vakadidikevi nai tukutuku e dau vakasokumuni, vakasama eso mai na veitabana duidui ka rawa ni ra vakarautaka na rai eso, yaragi ni veiqaravi kei na i walewale ni kena sotavi edua na leqa.

Na railesu e dua na katuba ni noda marautaka vata na veika eda sa rawata. E veivakayaloqagataki meda cakava tikoga na cakacaka e matau, me rawati kina nai tuvatuva e vakavotukana.

PHOTO: Stacy Jupiter

Nai Vola Dusidusi ni Veituberi kei na Veiqaravi ka Yavutaki ena Veimaliwai ni Veika Bula kei na Vanua era Bula kina ena noda Viti

10 Na Uto ni I Tukutuku E na I Tuvatuva ni Veiqaravi

Na I vola dusidusi oqo e tuvana na veivakasama kei na gaunisala eso me rawati kina na nodra vakayagataki vakamatau na veika bula kei na vanua era bula kina e na veikoro vaka-Viti. E nakiti me vakarautaka na suitu ni veiqaravi me ra vakamatautaka na dauniveituberi ka me ra vakabibitaka na veimaliwai vakaveiwekani, na bula vakailavo kei na bula vaka politiki.

Ni gadrevi me yacovi yani na veika e namaki, e dodonu me vakamuri vaka vinaka na vei wasewase eso ka tuvani e na I vola dusidusi oqo, ka me ra vakasamataka vakavinaka ko ira na Dauveitokoni na ganisala me ran a muria. Na I naki ni vola dusidusi oqo, me na tara cake nakila ni kena taukeni na I yau bula, ka me na vakalevutaki na nodra dau vakaitavi, me rawati kina na lewa tudei ka matau.

Me na dau soli na gauna ka veiganiti kei na nodra I vakarau ni bula na lewe ni vanua, me rawa ni ra vakadinadinataka kina e so na lesoni bibi ka ra sa vulica oti, vaqacacotaki na veitokani kei na cakacaka vata, ka me yavu kaukauwa

ni kena vakayagataki na I tuvatuva ni veiqaravi. E dau tiki ni noda toso ki liu na veiveisau eda lako curuma, me vaka na tuvatuva ni veiqaravi oqo, ka dau kena i valavala me na dau lako curuma talega na veiveisau.

“Na I Tuvatuva ni Veiqaravi e kauti kemami vata mai na Tikina ko Kubulau. Na I tuvatuva vinaka, ka matau, ka tiko talega kina na veitokoni mai vei ira na lewenivanua, na I sogosogo veitokani kei na veitabana tale eso, e vakarauataki keimami me keimami tara cake e dua na I tuvatuva ka vakabauti ni sa veivuke sara vakalevu. Sa rawa ni keimami lako curuma kina na dredre, veiveisautaka na I tuvatuva ena gauna donu, ka toso tiko ga ki liu ni namaki tiko na veigauna vinaka ni mataka.

Paulo Kolikata, Chairman of the Kubulau Resource Management Committee.

”

Na nodra sota na veitabana duidui ena dua na vuli mai Kubulau ena 2009

PHOTO: WCS

Na I kuri ni Vanua e kumuni mai kina na I Tukutuku

(Additional Resources)

Abesamis RA, Green AL, Russ GR, Jadloc CRL (2014) The intrinsic vulnerability to fishing of coral reef fishes and their differential recovery in fishery closures. *Reviews in Fish Biology and Fisheries* 24: 1033-1063.

Bunce L, Townsley P, Pomeroy R, Pollnac RB (2000) Socioeconomic manual for coral reef management. National Ocean Service, National Oceanic and Atmospheric Administration, Silver Spring, Maryland, USA.

Clarke P, Jupiter SD (2010) Principles and practice of ecosystem based management: A guide for conservation practitioners in the tropical Western Pacific. Wildlife Conservation Society, Bronx, USA.

Cohen PJ, Foale SJ (2013) Sustaining small-scale fisheries with periodically harvested marine reserves. *Marine Policy* 37: 278–287.

FLMMA (2010). FLMMA operations Guide: The way we work together. Guidelines for members of the FLMMA network. Fiji Locally-Managed Marine Areas Network, Suva, Fiji.

Gombos M, Atkinson S, Green A, Flower K (2013) Designing resilient locally managed areas in tropical marine environments: A guide for community based managers. USAID Coral Triangle Support Partnership, Jakarta, Indonesia.

Govan H, Aalbersberg W, Tawake A, Parks J (2008) Locally-managed marine areas: A guide for practitioners. The Locally-Managed Marine Area Network, Suva, Fiji.

Green A, White A, Kilarski S (2013) Designing marine protected area networks to achieve fisheries, biodiversity, and climate change objectives in tropical ecosystems: A practitioner guide. The Nature Conservancy and the USAID Coral Triangle Support Partnership, Cebu City, Philippines.

Green A, Maypa AP, Almany GR, Rhodes KL, Weeks R, Abesamis RA, Gleason MG, Mumby PJ, White AT (2014) Larval dispersal and movement patterns of coral reef fishes, and implications for marine reserve network design. *Biological Reviews* doi: 10.1111/brv.12155.

- Jupiter SD, Jenkins AP, Lee Long WJ, Maxwell SL, Watson JEM, Hodge KB, Govan H, Carruthers TJB (2013) Pacific integrated island management: Principles, case studies and lessons learned. Secretariat of the Pacific Regional Environment Programme (SPREP) and United Nations Environment Programme (UNEP), Apia, Samoa, and Nairobi, Kenya.
- LMMA (2003) Learning framework for the locally-managed marine area network. Locally-Managed Marine Area Network, Suva, Fiji.
- Mahanty S, Stacey N (2004) Collaborating for sustainability: a resource kit for facilitators of participatory natural resource management in the Pacific. South Pacific Regional Environment Programme, Apia, Samoa.
- Margoluis CR, Salafsky N (1998) Measures of success: designing, managing and monitoring conservation and development projects. Island Press, Washington DC, USA.
- Mukherjee N (1993) Participatory rural appraisal: Methodology and applications. Concept Publishing House. New Delhi, India.
- Preston (2009) The ecosystem approach to coastal fisheries and aquaculture in Pacific Island Countries and Territories. Secretariat of the Pacific Community and The Nature Conservancy, Noumea, New Caledonia.
- Pretty JN, Guijt I, Thompson J, Scoones I (1995) Participatory learning and action: a trainer's guide. IIED, London, England.
- SPC (2010) A community-based ecosystem approach to fisheries management guidelines for Pacific Island Countries. Secretariat of the Pacific Community, Noumea, New Caledonia.
- Tawake A, Meo S, Cakacaka A, Aalbersberg B (2003) Community based biological monitoring training guide. Fiji Locally-Managed Marine Area Network, Suva, Fiji.
- Weeks R, Jupiter SD (2013) Adaptive comanagement of a marine protected area network in Fiji. Conservation Biology 27: 1234-1244.
- WorldFish (2013) Community-based marine resource management in Solomon Islands: A facilitator's guide. Based on lessons from implementing CBRM with rural coastal communities in Solomon Islands (2005 – 2013). CGIAR Research Program on Aquatic Agricultural Systems, Penang, Malaysia.

12 Na I Kuri ni I Tukutuku

I Kuri ni I tukutuku 1. Na I Dusidusi vei ira Na Dauveituberi

I Kuri ni I tukutuku 2. Na Veika me Nanumi E na i matai Ni Veisiko E na dua na Koro

I Kuri ni I tukutuku 3. Na Vuli ni Vakasavu i Tukutuku (Mata ni Veikoro)

I Kuri ni I tukutuku 4. Na vakadikevi ni Kaukauwa, Malumalumu, tarai cake ni bula kei na Ririko (SWOT Analysis)

I Kuri ni I tukutuku 5. Na Nodra Wasewasei na Dauveitokoni

I Kuri ni I tukutuku 6. Na i Tuvatuva ni Vakarautaki ni Vuli

I Kuri ni I tukutuku 7. Na i Tuvatuva Ni Kena Qaravi nai matai Ni Vuli ni I Yaubula e na loma ni Tikina

I Kuri ni I tukutuku 8. Na Vuli ni Revurevu Ni Draki Veisau

I Kuri ni I tukutuku 9. Na i Tuvatuva ni “I Yaloyalo ni Vakasama Veisemati”

I Kuri ni I tukutuku 10. Na Cakacaka Vinaka Duadua

I Kuri ni I tukutuku 11. Na Veiqaravi Ka Raica Na Vakayagataki Vakamatau ni I Qoliqoli

I Kuri ni I tukutuku 12. Tauyavutaki Na i wali ni leqa, ka laurai na i wali e Bibi

I Kuri ni I tukutuku 13. Illustrative Workshop Evaluation Template

I Kuri ni I tukutuku 14. Na i vakaraitaki ni Kena Cakacakataki na i Tuvatuva

I Kuri ni I tukutuku 15. Na Gaunisala ni Kena kilai Na Kila se kaukauwa Ka tiko Ena Tamata Yadua.(Skills and Training Needs Analysis Tool)

Na I Dusidusi vei ira Na Dauveituberi

NA DAUNIVEITUBERI VINAKA E

- ◇ Dau vakarau vakavinaka
- ◇ Vakavure veitalanoa a
- ◇ Tiko vua na kila ni veitalanoa
- ◇ dau vakarorogo
- ◇ dau taleitaka na cakacaka vata.

NA DAUNIVEITUBERI E SEGA NI

- ◇ **lewa na ka e caka tiko:** na vuli, era vakaitavi kece kina na tiko rawa. E nona i tavi ga na dauniveituberi me vakayacora na vuli koya me vakavotukana. E sega talega ni lewa ko koya na i tuvatuva ni vuli. Na nodra i tavi na lewe ni vuli me ra lewa na i ulutaga e gadrevi me veivosakitaki.
- ◇ **Qasenivuli:** na dauniveituberi tale ga e gone vuli, ka vakadikeva na vei tiki ni vuli eso, ka vuli talega mai na nodra kila na lewe ni vuli.
- ◇ **Kena dau e na cakacaka oqo:** E dina ni vakarautaki tiko nai wasewase kece ni vuli, e sega ni kila kece na vei ulutaga lalai ka ra kila na lewe ni vuli.
- ◇ **Na dreta na nodra vakasama na lewe ni vuli:** Na dau ni veituberi vinaka e na sega ni vosa vakalevu, ka dau tu ga me vakavure veitalanoa.
- ◇ **Turaga ni lewa, vakatulewa na ka e donu se cala:** Ni da tiko e na vuli ni veivakararamataki, nai sau ni taro kece e donu
- ◇ **Vakatau vei koya na cicivaki ni wasewase ni vuli koya:** E dina ni liutaka tiko na vuli o koya na dauniveituberi, me kakua ni nona kece na veika e yaco ena loma ni bai ni vuli oqo. E levu era dau nanuma ni veika vinaka se ca e yaco, era na dau tarogi kina.

Na Dauniveituberi e dodonu

- ◇ Me dau matata na nona veiqaravi. Na nonai tovo e nai vakaraitaki ni o koya esega ni qasenivuli, ia e tiko talega me mai vuli.
- ◇ Mo qarauna mo dau raici ira tiko na lewe ni vuli ena veigauna ni vuli.
- ◇ Mo qarauna me kakua ni rogo levu sara na domomu, se rogo lailai sara. Mo vosa me rauta ga ni ra rogoci iko na tiko e na loma ni vale ni vuli.
- ◇ Mo qarauna na nomu i vukivuki, na vanua ko dabe kina, se ko tucake mai kina kei na veika tale eso e sega ni rairai vinaka mo vakayacora e na matadra na lewenivuli.
- ◇ Mo qarauna na i tavi ko qarava ka mo nanuma mo na solia na gauna vei ira me ra tukuna na lomadra, ka ra kakua ni vakaduiduitakai. Mo dau vakaukauwataka me ciqomi na veivakasamaduidui, mo vakalailaitaka na duidui se veiba, qarauni ira era dau saga me ra lewalewa na ka, ka laveta ira cake na malumalumu.
- ◇ Mo lewa na kena vakabalavutaka na veitalanoataki ni dua na ulutaga, ka modau vakananumi ira kevaka sa lako vakatani na nodra veitalanoa, ka sega ni tiko e na ulutaga veivosakitaki.
- ◇ Mo qarauna mo dau wasei na kaukauwa etiko vei iko. Mo vakamacalataka vei ira ni tiko na nodra i tavi vaka leveniuli. (me vaka na kena vakavolai eso nakame nanuma, na kena vakayagataki na gauna, kei na kena liutaki na veitalanoa)

NA VEIKA TALE ESO ME NANUMA TIKO NA DAUNIVEITUBERI, NI VAKARAUTAKI TIKO NA VULI

Na vanua e na vakayacori kina na vuli: e bibi na noda kila na mataqali vanua vakacava e na vakayacori kina na vuli. E na gadrevi me rabailevu na vanua era dabe kina, ke sega na teveli. Me na rarama vinaka na vanua ni vuli.

Na Lawa ni Vuli: Ni cicivaka tiko na vuli, e na yaga mo na veivakasalataki e na vuku ni veika eso e na sega ni vinaka me na vakayacori. Oqona veika me vaka na vakatavako ena vanuani vuli, na nodra dau tiko e na gauna edoonu me ra tikokina, na vosa e dau vakayagataki kei na veika tale eso.

Na veiwasewase lalai: E levu na ka e na dau valayacori tiko vaka i wasewase lalai ena gauna ni vuli oqo. E na vinakati melewe ni dua na i wasewase e 6-8na tamata, e na qai vakatau ga e na levu ni tamata era tiko rawa. Ena vakautaki na veiwasewase oqo ena i naki ni cakacaka me ra na cakava kei na i rairai ni vanua e qaravi kina na cakacaka oqo. E na so na vanua, era na dau digitaka me ra cakacaka vata ga na marama, e so tale ra na dau vinakati me ra biu vata vaka leweni mataqali vata me rawa ni ra veivosakitaka vakavinaka kina na nodra i yau bula, ka so tale era taleitaka me ra i wasewase vata kei na tamata duidui e so me rawa ni ra vulica mai kina e levu na ka, vakabibi na dauveitokoni mai na veitaba ni veiqaravi. E na veitalanoataki rawa na cakacaka me na qaravi ni bera ni ra gole e na nodra dui wasewase lalai.

Vakaraitaki mai ni ka sa qaravi: Ni oti na veitalanoavaka i wasewase, e na gadrevi me na tukuni lesu mai na veika era sa veiwaseitaka vaka lewe ni wasewase, ka na salamuri na veitaro e so era na tarogi kina. E dodonu me na soli vei ira na gauname ra tkuna lesu mai kina na nodra i tukutuku, ka na veitalanoataki sra vaka vinaka na veilutaga kece, saumi na lomatarotaro kei na vakatutu, me rawa ni ra duavata na veiwasewase kece ena veika e ra mai veiwaseitaka.

Na Levu ni gauna Me vakayagataki: e rui bibi na wasewasei ni gauna me qaravi kina e dua na cakacaka. E na gauna ni vuli vaka oqo, e dau lailai ga na noda gauna, ka ni dau levu sara na ka e da dau veivosakitaka. Ni sivia na gauna e vakayagataki ena dua na ulutaga, e na rawa ni vaakaleqa na kena veivosakitaki na veilutaga tale eso, ka rawa ni da na calata kina eso na ka bibi edodonu me da kila. E gadrevi kina me na digitaki e dua me na dau taura tiko na gauna ni kena veitalanoataki e dua na ulutaaga se cakacaka me na qaravi.

Na veisemati ni veika e qaravi: Na veika kece e vuli e dodonu me ra na veisemati, mai na dua na i wasewase ni vuli ki na dua tale. E nayaga me ra vakananumi tiko na lewe ni vuli e na veika eso e rawa mai na i wasewase ni vuli sa oti, me rawa ni vakadrodroi vinaka kina nai tukutuku ni veika e se bera ni qaravi yani, ka me na kilai tale tikoga na vei vanua eso e sa yaco kina na vuli oqo. Na cakacaka kece sa vakayacori oti, vaka i wasewase, e na yaga me kabi toka e lalaga, me rawa ni ra vakananumi tiko kina na lewe ni vuli, e na veika era sa qarav tiko.

Na veivakabulabulataki kei na nodra

vakaveikilaitaki: Ni dau oti na i vakasigalevu, ka sa balavu tale tiko ga na gauna ni vuli, e na gadrevi me caka e so naka me ra vakabulabulataki kina na lewenivuli. E levu talega e ra qai sota tiko vakadua kara sega ni veikilai, e dau qaravi eso na qito se cakacaka me rawa ni ra na veivolekati, veimaliwai ka yacova ni ra veikila rawa. E gaunisala talega ni kena kau tani na mamadua kei na rere.

Tauri i Tukutuku: e dua taslega na tiki bibi ni vuli na kaena dau tauri na i tukutuku ni veika e vakayacori tiko. Na kedra i wiliwili na lewe ni vuli, na tiki ni siga ni vuli kei na veika tale eso ka rawa ni dau vakavolai tu ka maroroi me yacva na gauna eoti kina na vuli

Na Veika me Nanumi E na i matai Ni Veisiko E na dua na Koro

Veika Me Qaravi

1. Mo Vakamacalataki iko, kei ira na nomu i tokani vaka cakacaka. Mo vakamacalataka talega na veiqaravi ko cakava tiko, na veika ko sa vakaiatvi oti kina kei na veika tale ko nanuma ni veiganiti me vakamacalataki
2. Mo wasea vaka lekaleka na veitaravi n ii tuvatuva ni Veiqarav.
3. Mo na dikeva e so na ulutaga e tiko, se i tukutuku ko kila ni rawa ni yaga e na veiqaravi oqo.
4. Na nomu veivakararamataki e na vuli, me na tauyavutaki ena veileqa eso ka tara tiko na vanua, ka me na qai mapetaki kalaurai vaka kina na vei ririko e so.
5. Mo na vaka matatataka na veika e na gadrevi mai vei ira na mata main a veikoro, ka ra na mai tikoe na kena tuvani na i tuvatuva ni veiqaravi ka tarava

LEWE NI VULI

- ◇ Turaganivyavusa
- ◇ Turaganikoro
- ◇ Turaga tu vakanakoro)
- ◇ Marama Tu vakanakoro)
- ◇ Tabagone)

DAU NI VEITOKONI

- ◇ YMST representative mata main a YMST)
- ◇ Mata nitikina
- ◇ Roko Tui Veivuke
- ◇ Vakailiesilesi ni Maroro ni I yau Bula
- ◇ Vakailiesilesi mai na Soqosoqo e na Taudaku nu Matanitu

Na i tuvatuva ni vuli ka koto e cake e na rawa ni vakayacori e na dua na siga taucoko, yakavi, sebogi, ka vakatau ga e na gauna e ra galala kina. E na yaga me dua na gauna ni veitalanoa kei na veimaliwai e na bati ni tanoa, me rawa ni laurai kina na na veika sa vakayacori oti e na loma ni koro me vaka na vuli, me rawa ni vakeli mai kina na ndra kauwai na lewe ni koro me baleta na nodra i yau bula.

NA VEIKA ME VAKAYAGATAKI

mape Ni Vanua, na i Tabal/ Yaloyal ni Vanua Bulabula kei na i taba/yaloyal ni vanua sa vakacacani, Na pepa ni volavola (Flipchart) kei na peni.

NA I TUVATUVA NI VULI ME QARAVI

Gauna	Ulutaga	Notes Na kena i Vakamacala
20 na miniti	I Vakamacala taumada	<ul style="list-style-type: none"> ◇ Vakamacalataka na i soqosoqo ka liutaka tiko na Vuli ◇ Vakamacalataka na i tuvatuva ni Veiqaravi ◇ Gauna ni taro kei na Sau ni Taro
45na miniti	a)Na vanua Bulabula kei na ka e na rawa mai kina	<p>Nai wasewase lalai me ran a raica:</p> <ul style="list-style-type: none"> ◇ na cava na veika e rawa ni vakabulabulataka ◇ na vanua e ra tiko kina ◇ na cava tale e so na ka e ra a rawata ke bulabula na vanua,ia,ke leqa na vanua era tiko kina,na cava ena kauta mai? <p>Gauna ni Taro kei na Veitalanoa</p>
30 na miniti	b)Na tatadra kei na kena kauwaitaki na veika me rawati mai na veiqaravi	Me ra na vakasamatakana leweni vuli se na i rairai cava e na kauta mai na vakavakayagataki e matau (tatadra) kei na veisau cava era na via raica (na veika me na rawati) See Appendix 2C for more information
I na auwa	c)Na kena tabaki na vanua e tiko kina na i yau bula kei na kena vakavakayagataki	Me ran a yadua na pepa lala ko ira na veiwasewase lalai me droinitaki kina na na vanua e tiko kina na i vurevure ni nodra i yau bula kei veika e ra sa vakayagataki tiko kina, me vaka na uciwai, waitui/baravi,vakasoniwai, teitei, vanua makawa, vanua tabu, kei na vanua e nanumi me vakatorocaketaki se sa vakatorocaketaki tiko.
15 na miniti	d)Mo vakaraitaka na cava e na qaravi tarava	Me na vakaraitaki na tikinisiga, kei na i naki ni vuli ka tarava, vaka kina na veika e gadrevi mai vei ira na mata ni veikoro.

Na Vanua Bulabula kei na Veika E rawa mai Kina¹

Na Veika Me na Vakayacori

Na nodra vakararamataki na lewe ni vanua e na veika e ra na rawata, kevaka e bulabula na vanua era tiko kina.

VEIKA ME VAKAYAGATAKI

Mape ni vanua, flipchart, peni.

Me ra na biu vaka i wasewase na lewe ni vuli (4-10/ wasewase) ka me ra na soli vakasama e na veika e rawa ni vukea na bulabula ni nodra vanua kei na veika e na solia vei ira.

a. Na veika e rawa ni vakavuna na bulabula ni Vanua me vaka na :

Kakana, wai savasava, vale, noda taqomakimai na ualuvu.

Ke vavaka e sega ni matata, me na qai vakayagataki na kena i vakaraitaki ka ra toka e cake: (Kakana, wai ni gunu savasava, vale kei na tataqomaki mai na ualuvu)

b. Na veika eda na rawati maina bulabulani vanua me vaka :

Na ilavo ka rawati mai na vakayagataki vaka matau ni wai kei na cakau, na kena vakaukauwataki na veitovo vakavanua, ai vakaviti kei na sara vanua.

Ena rawa talega ni ko vakaraitaki nai yaloyalo ka koto oqori era, ke me ra na qai vakavola na veika e tikoe na i yaloyalo ka ra sa vakasatamaka oti mai cake (a) & (b), ka me ra na qai vakavola talega eso na ka era raica e na i yaloyalo ka ra se bera ni ra vola.

¹ Adapted from Gombos, M., Atkinson, S., Green, A., and Flower, K. (2013). Designing Effective Locally Managed Areas in Tropical Marine Environments: A Facilitator's Guide to Help Sustain Community Benefits Through Management for Fisheries, Ecosystems, and Climate Change. Jakarta, Indonesia: USAID Coral Triangle Support Partnership

I Vakamacala Me Baleta Na cakacaka Vakaiwasewase

E rawa ni ra na vukei na lewenivuli ena veiwaseitaki ni nodra nanuma. Oqo e so na kena i vakaraitaki:

- ◇ Na veikau bulabula era tubu e na veibaravi, na veidogo, kei na nuku me tarova na ua lelevu, ka vakalailaitaka na sisi ni qele, e vukea talega na kena yacova yani na teitei na waitui, vakarautaki na kedra kakana na veika bula, nodra vanua ni vakasucu na ika, tauvulona na benu mai vanua me ra kakua ni yaco yani ki waitui.
- ◇ Na kau era tubu e loma ni waitui e vakarautaki na nodra vanua ni bula e vuqa na ika kei na sasalu, nodra vanua talega ni kana kei na bula e levu na veimataqali ka bula ka ra tiko kina.
- ◇ Na veicakau bulabula e i tatarovi ni ua lelevu, ka nodra vanua ni bula, ka ra tubu cake kina e vuqa na veika bula e waitui. E vakarautaki talega na kakana vei ira na veimataqali ika kei na sasalu.
- ◇ Na vanua bulabula e lomanivanua, kei na i vurevure ni wai (veikau bulabula, vakaso ni wai), era maroroya na sisi ni qele kei na kena yacova mai na wai na wainimate ni co kei na i vakabulabula ni qele.

Nai Vakaraitaki ni dua na koro baravi ka tuvaki tu vakavinaka na kenai yaubula

- ◊ Na bulabula ni veika eda taukena (I vurevure ni bula), e na vakaraitaki e na bulabula ni tamata kei na vanua era tiko kina. Era na taqomaki na koro mai na sisi ni qele kei na ua lelevu. E na savasava na i vurevure ni wai ni gunu. Sautu talega na kakana mai nai teitei kei na i qoliqoli. Tudei na i vurevure ni i lavo vei ira na veivuvale ka ra vakararavi ena teitei kei na qoli.

Ni oti na nodra soli vakasama, mera na qai tovolea me ra vakasamataka e so na ka e yaco wapolita tiko na vanua era tiko kina, ka vakacacana tiko na nodra koro se nodra i tikotiko. (E rawa ni vakayagataki tale nai taba ni koro ka sa vakaraitaki oti)

Oqo eso na kena i vakaraitaki:

Me soli e dua na gauna ni taro kei na veitalanoa, me ra veiwaseitaka tina na veika eso e rawa ni vakacacana , kei na veika e rawa ni vaka bulabulataka na veika bula kei na vanua era bula kina

Nai Vakaraitaki ni dua na koro ena baravi ka sa vakacacani na kenai yaubula

I Vakamacala Vei dauniVeituberi

Me na laurai kece na veiulutaga bibi e na i wasewase ni vuli oqo:

- ◊ Kevaka e laurai ni levu ka bulabula na i vurevure ni veika bula, e vakaraitaki ni levu tiko na i wiliwili e bula tiko e na gauna oqo.
- ◊ Na baravi kei na waitui ka laurai ni vakacacani, e na sega ni yaga vei ira na lewe ni vanua, ka ni sa toso sobu tiko ga na veika e rawati mai kina me na yacova na kedra yali yani vakadua.
- ◊ Ni bera ni tuvani na i tuvatuva ni kena maroroi na i vurevure ni veika bula, e na yaga me da na kila nai tuvaki ni veika bula oqo.
- ◊ E na laurai na vatuka ni noda vakavakayagataki e na i rairai ni veika bula tu wapoliti keda. Ni da vakayagataki vakasivia na ika mai waitui, se na noda vakarusa na nodra i tikotiko na veika bula, e na vakamalumalumutaki ira, ka vaka leqa talega na nodra veimaliwai vakai ira kei na vanua era bula kina.
- ◊ Na kena vakacacani na vanua, kei na veika e ra bula kina, e na vakamalumalumutaka talega na bula ni tamata kei na bula vakailavo ni dua nai tikotiko.
- ◊ Oqo na vuni kena gadrevi na noda cakacaka vata vakoro se i tikotiko, me da tuvalaka kina e so na i tuvatuva ni noda vakayagataka vakamatau, ka maroroya na noda i yau bula.

Na Vulici ni Mapetaki ni Vanua

Veika me qaravi

E na loma ga ni nodra i wasewase lalai, e na gadrevi me ra na droinitaka e dua na mape ni koro, ka me vakaraitaki mai na veika e yaga vei ira. Me ra na tekivu mada e na:

- ◇ Veivale kei na valeni soqo/lotu.
- ◇ Uciwai, na tolo ni wai lalai kei na vurevure ni wai tale eso
- ◇ Teitei kei na bai ni manumanu

Oqo e so na taro ka rawa ni soli vei ira na lewe ni vuli me ra sauma ka veivosakitaka vakai ira. Ni oti sa na qai droinitaki talega e na mape.

FISHERIES

1. Na Vanua cava e dau laki kau mai kina na ika kei na vivili me baleta na kakana ni vuvale?
2. Na vanua cava e dau kau mai kina na sasalu (e.g. me vaka na sucuwalu, qari, kei na ika)
3. Na vanua cava e dau kau mai kina na kau ni waitui (me vaka na dogo)?
4. E tiko e so na i yau bula ka kau mai waitui (me vaka na nuku kei na lase)?
5. E vakayacori tiko beka na susu ika ni waitui/ika ni waidroka? Ke io, evei na vanua e caka tiko kina?
6. E tiko beka esona i yaragi ni qoli ka o ni dau vakayagataka ena vanua duidui eso o ni dau qoli kina?
7. E vakagauna beka na nomu dau qoliva e so na mataqali ika se sasalu ni waitui?
8. E tiko beka e so na cakau ka ra dau vakayagataka na dauqoli mai tuba?
9. E vacava na yawa ni vanua ko dau laki qoli kina. Na mataqali ika cava ko dau qoliva?
10. E tiko beka e dua na i vakaso ni wai, se drano ka dau kau mai kina na kuta?

NA VEIKA BULA KEI NA NODRA I TIKOTIKO

11. Na cava so na veimataqali vanua e ra dau bula kina na veikabula, ko bau kila?
12. E tiko beka eso na mataqali kabula ka ra laurai ga e na dua na vanua?
13. E tiko beka eso na ka bula, ka ra laurai vakadua ga e nadua na yabaki?
14. Na cava soti na veimataqali vanua ko kila ni ra dau bula kina na veika bula?
15. E ra dau vakasucu beka na vonu e na vei nuku ena nomui tikotiko?
16. E tiko beka eso na vanua ka ra da utu vaka levu kina na manumanu vuka ni waitui?

NA VEIQARAVI

17. E tiko beka eso na ika se sasalu ka tabu tiko me baleta e dua na ka vakavanua?
18. E tiko beka eso na vanua ka vakatabui tiko ena gauna qo?
19. E tiko beka eso na vanua ka sa vakatabui oti
20. E tiko beka e so na vanua maroroi?
21. E tiko beka eso na vanua ka sa lisitaki tu me vakayagataka tale e na so na ka (me vaka na saravanua, susu ika)

I Vakamacala Vua na Dauniveituberi

Na kena vakatovototaki na vakayagataka ni mape e vukei keda me da wasei na noda kila vei ira na so tale. Mo dikeva vinaka na veika e kau cake mai ena i wasewase ni vuli sa oti (Vanua bulabula, lewe ni vanua bulabula) ka sme laurai kevaka e yaco tiko oqo ena noda vei tikotiko.

Na Vuli ni Tatadra kei na Veika Me Rawati

Veika me Qaravi

E na gauna era dau sikovi kina na veikoro, e yaga me ra dau tarogi na lewenivanua e na veika era vinakati me ra na yacova se na i rairai ni veika era na taukena ni yaco na veika era vinakati.

NA TATADRA VAKA TAMATA YADUA

“Mo vakaraitayaloylotaka mada na tini na yabaki mai oqo. Na veika kece e tu e na vanua e veidonui tu kei na veika ko vinakati. Oqo ena vakamarautaki iko...”

Me ra na kerei na lewe ni vuli me bobo na matadra, ka ra qai sarava na vanua oqo ena loma ni dua na miniti.

Ni ko wavokita na vanua oqo, na cava sara mada ko raica rawa? Na cava ko rawa ni raica e veikau? Na cava ko rawa ni raica e wasawasa? Na cava e ra sa cakava tiko na lewe ni koro?

ME RA NA VEIWASEITAKA NA NODRA DUI TATADRA YADUAKA RA BULIA VATA E DUA NA TATADRA RABAILEVU

Me ra wasei vakarau, enarua na i wasewase, kame ra na qai tarogi secava e ra bau raica rawa.

‘Mo na tukuna mai e dua na ka ko raica.

Me ra na kerei ko ira na lewe ni vuli me ra vakamacalataka na nodra “Tatadra e na vuku ni Vanua”, e na I-3na yatuvoa.

Era na veiwaseitaka na nodra tatadra ne vei wasewase lalai, ka ra na wilika mai, ka qi kabi yani e lalaga.

NA I NAKI NI VEIQARAVI

E na vei wasewase vata tiko ga oya, me ra na tarogi se na cava na veika era gadrevi me ra na rawatamai nai tuvatuva ni veiqaravi.

Na cava ko vinakati me na rawati mai na veiqaravi oqo?

Me na soli vei ira na gauna, me ra vakasamataka vakamalua kina vakayadua. Me ra na qai kerei me ra wasei na nodra nanuma, ka me ra vakayagataka me yavu ni nodra vakamatalalaitaka

I Vakamacala Vua Na Dauniveituberi

Mo vakamacalataaka vei ira ni nodra i tuvatuva ni veiqaravi, ena tovolea me vukei ira ena nodra volekata yani na nodra tatadra. Era na vakaitavi kece na lewe ni koro e na cakacaka oqo, ka ra na veiwaseitaki ka kau vata mai na vei tatadra kece, me buli cake kina e dua ga na tatadra e nai matai ni vuli oqo.

Na Vuli ni Digitaki ni Mata mai na Veikoro

Veika Me Qaravi

Me na laurai na kena matataki mai vakawasoma na veikoro. E gadrevi me tautauvata tiko ga na mata mai veikoro) kina vuli ni I Tuvatuva ni veiqaravi

Me ra kerei na lewenivanua, me ra digitaka mai na nodra mata me dau tiko e na veigauna kece ni vuli. E na rawa ni okati eke:

- ◇ E rua na turaga (dua na qase ni koro kei na turaga ni koro)
- ◇ Dua na mata ni marama
- ◇ Dua na mata ni tabagone
- ◇ 2 na turaga (Dua vei rau me Turaga ni Koro)
- ◇ Dua na mata ni marama
- ◇ Dua na mata ni tabagone

Ni da okati ira kece na marama, turaga kei na i tabagone me ra tiki ni i tuvatuva ni veiqaravi, ena vukea na kena wasei vakavinaka na veika era nanuma kei na vakatutu era via kauta cake mai. Ena yaga talega me da na vakasamataka na noda kauti ira mai na i liuliu ni vanua, liuliu ni lotu kei na qasenivuli, ka rawa ni ra na mai veitokonitaka na cakacaka yaga oqo.

Me na tuvani vakamatau na nodra I tavi na mata main a veikoro me vaka:

- ◇ Na nodra tiko e na vuli kei na nodra laki tukutuku lesu tale ki na veikoro (na veisoqosoqo duidui, bose vakoro, bose vanua, soqosoqo ni marama, soqosoqo ni tabagone kei na vei koro vagalala)
- ◇ Na nodra vakaitavi e na vuli kei na veivakararamataki, me rawa ni wasea kina na veika era vulica mai vei ira na lewe ni koro.
- ◇ Na nodra veivakasalataki vei ira na lewe ni koro se I tikotiko
- ◇ Na nodra dau kauta main a vei vakatutu main a koro kin a vanua ni vuli.

E ra vakasalataki na mata ni veikoro me ra kila vinaka na veitalanoa ka rawarawa na nodra dau veimaliwai, kei na nodra rawa ni sauma na taro eso ka dau tarogi yani. Me tamata nuitaki ena loma ni koro, kei na kena maroroi na vanua kei na i yau bula.

Era na dau gadreva na mata na veitokoni, kei na vuli me rawati vinaka kina na nodra i tavi. Na vei yaya ni vuli ena dau vakarautaki ga ena gauna ni vuli. Na tuvatuva ni veiqaravi ni tikina, e na namaki talega me na tiko kina o ira na mata ni veikoro.

I Vakamacala Vua na DauniVeituberi

Me ra na yadua nai lavelave ni draunipepa oqo na veikoro kece, me veivuke ena kena digitaki mai na nodra mata.

Na Vuli ni Vakasavu i Tukutuku (Mata ni Veikoro)

YAYA NI VULI

Flipchart paper, markers

Na i naki ni Message tol oya me na raica rawa na veitukutuku eso ka yaga vei ira na lewenivanua: Na cava e yaga vei ira, na cava e ra vinakati dina me ra kila. Me ra na kai vakasalataki na lewenivuli me ra vakaotia na message box me vaka oqo:

NA I VAKAMACALA TAUMADA

Me vaka ni ra sa tuberi tiko na lewenivanua me ra kila na veika e bula wavoliti ira, kei na kena i vakarau kecega ka ra kila na vuku kei ira na dau vakadidike, e na dodonu taslega me ra tuberi ena bula ni veimaliwai kei na nodra rawa ni doudou e na cakava na i tavi era lesi kina. E kena balebale oqo me ra na rawa ni veitalanoa, ka wasei na veika era sa vulica rawa mai na veikoro kei na i tikotiko. E dua na i walewale ni veituberi ka ratou tauyavutaka na Seaweb, na "Message Box" se na "Kato ni i tukutuku", ka rawa ni na vukei ira na lewenivanua me ra tuvana vinaka kina na nodra vakasama se na veika era nanuma. E na rawa ni vakayagataki me vakasavui kina nai tukutuku, volai na i vola ni kerekere, se tuvani kina na i tukutuku ni bose.

1. Mo raica na leqa.
2. Mo raica talega seko cei o gadrevi me vakasavui kina na nomu i tukutuku.
3. Na cava so na leqa e okati vata kei na leqa ka koto qori e cake.
4. Na caava na yaga ni i tukutuku oqo vua na tamata ka vakarogoci au tiko?
5. Na cava e so na i wali ni leqa oqo
6. Na cava au na rawata kevaka au walia rawa na leqa oqo.

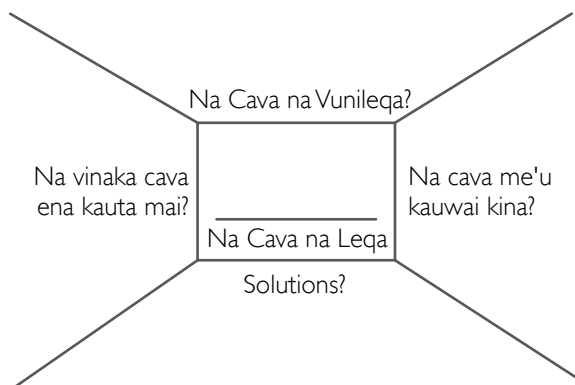
VEIKA ME QARAVI

Me volai e dua nai vakamacala lekaleka, me baleta na yaga ni kena buli e dua na i tukutuku ka rawa ni dreta na vakasama ni lewenivanua. E na yaga me na wasei vaka i wasewase lalai, ka me na qai veitalanoataki ena dua na i wasewase na dredre ka sotavi tiko ena loma ni koro, me vakayagataki eka na Message Box. Me na caka oqo, e na yaga me droinitaki e dua na message box ena dua na pepa. (Raica na i yaloyalo 4.1).

Me ratou na vakalesuya tale mai na nodratou i tukutuku o ratou na i wasewase lalai, ki na lewe ni vuli taucoko, me rawa ni laurai kina na nodra nanuma na lewenivuli. me na dikevi vinaka na veika me vaka na i tukutuku yaga, na kena ka sega ni yaga, kei na i vukivuki ni nona rawa ni vosa ena mata ni lewe levu. Kevaka e dredre na kena laurai na veika vakaoqo, e na gadrevi na nodra veivuke na dauveitokoni. E na rawa ni kau cake mai na vei ulutaga me vaka na i Tuvatuva ni Veiqaravi nikenā maroro i na veika bula (EBM Plan), na qoli vakasausa, na teitei vakasauasa, na benuca, kei na veika tale eso. Ena rawa ni taketetaki na Bose vanua, Bose vakoro, Soqosoqo ni marama, Kei na Soqosoqo ni tabagone, me vakasavui kina nai tukutuku. Na vakatovotovo e gaunisala vinaka ni nodra vukei na lewenivuli ena nodra dau vakasavu i tukutuku.

Na Kato ni Tukutuku

Ko ira na vakarorogo:

Na Vakatotovotaki ni Vaksavu I Tukutuku

Me soli e dua na i vakamacala ni veika e na veivosakitaki ena ulutaga ni veitalanoa kei na vakasavu i tukutuku.

Me ra digitaka na veiwasewase lalai e dua na mata bose me vaka na:

- ◇ Bose vanua
- ◇ Bose vakoro
- ◇ Bose ni marama
- ◇ Bose ni tabagone
- ◇ Vei koro vagalala

Me na digitaki e dua nai ulutaaga bibi me vaka na:

- ◇ Na kena gadrevi e dua na I Tuvatuva ni Veiqaravi me Baleta e dua na Tikina
- ◇ Na kena gadrevi me veivosakitaki na qoli vakasausa.
- ◇ Na kena gadrevi me veivosakitaki na teitei vakaveitalia
- ◇ Na kena gadrevi me maroroi na benu e na loma ni koro

Me ra veitalanoataki vaka I wasewase lalai na nodra na laki vakadewataka na I tukutuku vei ira na lewe ni bose ena nodra koro, ka me na vakayagataki kina na "Message Box tool".

Me ratou na saga na lewe ni wasewase me qaravi vinaka na vakatotovotaki ni vakasavu I tukutuku oqo.

Me ra na sarava ka rogoca vinaka na kena vo na vakatotovoto oqori, ka me ra qai solia na veika era nanuma ni sa oti na vakatotovoto. (Okati tale ga kina na dauniveituberi)

Na vakadikevi ni Kaukauwa, Malumalumu, tarai cake ni bula kei na Ririko (SWOT Analysis)

Veika me Qaravi

Me dau veiweiseitaki na kila ni bula vakavanua ka yavutaki e na nodra kila na dauveitokoni duidui eso.

Ni da saga me da tuvana e dua na I tuvatuva, e dau kena I vakarau tu me da na sotava e so na dredre. Na SWOT Analysis, e dua nai walewale ni noda rawa ni raica vakatitobu na Kaukauwa (Strength) e tiko vei keda, na noda malumalumu (Weakness), na mata ni katuba (Opportunity) kei na ririko (Threat) e so ka da dau sotava.

Oqo e dau yaga vaakalevu e na I tekitekivu ni kena tuvani na I tuvatuva, ka dau vukei keda me da rawa ni raica se dikeva vata kina na veika oqo, me tarai cake kina na noda wasea na veika eda kila ena noda dui I tikotiko se vanua eda lako mai kina. E uasivi me na vaakatovototaki na caakacaaka oqo e na wasewase lalai (8-10/wasewase). E na arawa ni vakayacori kina e dua na veitalanoa vinaaka, ka okati kina na vei vakatutu se nanuma duidui eso.

Na I matai ni kalawa me na vakayacora na dau ni veituri oya me na vkatatataka na I naki ni cakacaka oqo. E dua na kena I vaakaraitaki oya na nodra kerei na lewe ni vuli me ra vakaraica na kena qaravi tiko na nodra vanua kei na veikabula era tu kina, ka me ran a qai vakamacaalataaka se cava na kedratou I balebale na vosa e v aka ratou toka oqo.

S = Strength: Na kaukauwa: na veika e tu vei ira na lewe ni vaanua ka rawa ni vuke na kena maroro se vakayagataki vakamatau nai yau bula

W = Weakness: na malumalumu: Oqo na veika ka dau I tatao ni noda saga me maroro na I yau bula.

O = Opportunity: Na matani katuba ka rawa ni dolavi vei keda me rawa ni tarai cake kina na noda bula, se na veika eda qarava

T = Threat: Na ririko eso ka dau I tatao ni noda saga me da tuvana e so na I tuvatuva me baleta na vanua eda tiko kina.

NA VEIKA E DA KAUKAUWA SE MALUMALUMU KINA

Oqo e so n aka me vakasamataki:

- ◇ Na tamata/ lewenivanua
- ◇ Na veika e tu waveliti keda
- ◇ Na I vurevure ni I lavo
- ◇ Na vei tuvatuva ka cicivaka na koro se lewenivanua
- ◇ Na veika sa yaco oti- na noda vuli mai na veika sa yaco oti.

Kevaka e dredre na kena laurai na veika eda kaukauwa kina, tekivu ga e na nomu vakavola e sona ka ka kilai tani kina na nomu koro me vaka oqo: "E vanua lailai ga, ia e sema voleka sara ki na Yavusa". Oqo e rawa ni okati me Kaukauwa ka tiko e na koro oqo.

NA VEIKA E RAWA NI TARAI CAKE KINA NA BULA KEI NA RIRIKO E SO

E so na ka me vakasamataki

- ◇ na veika e waraki keda mai liu (na i vurevure ni i yau bula kei nai tovo vakavanua)
- ◇ Na bula vakailavo e na veikoro, e na matanitu kei na vanua tani.
- ◇ Na toso ni yabaki, i tutu, veika vakavanua (E tiko e so kara bula e na taudaku ni koro?)
- ◇ Na veika tu waveliti keda- Na cava so na veisau e sa yaco. Na cava so na leqa e dau sotavi?
- ◇ E na vakarawarawataka beka na veiqaravi na veilawa vovou e ra buli mai?
- ◇ Na veika e tara tiko na veikoro, matanitu kei na vuravura raraba.

VEIKA E GADREVI

Tiki ni Pepa Lelevu, Peni, sticky Tape.

I Kuri ni I Tukutuku 4

Me ra na vakavola na veika era nanuma me vaka na i tuvatuva ka koto e ra, ni bera ni vakaraitaki lesu ki na lewe ni vuli.

Kaukauwa

- ◇ Na cava na vinaka ni i tuvatuva?

Malumalumu

- ◇ Na cava eda rawa ni vakavinakataki.
- ◇ Na cava e na rawa ni vaakaleqa na kena yavutaki na i tuvatuva ni veiqaravi?

Na katuba ki na veika vinaka

- ◇ Na cava e sona katuba ka rawa ni dolavi vei keda mai na i Tuvatuva ni Veiqaravi oqo?
- ◇ E tiko tale beka e so na ka, ka rawa ni veivuke vei keda?

Na ririko

- ◇ Na cava so na ririko e tiko ka rawa ni vakadredretaka na veiqaravi?

I Vakamacala

Ni oti na nodra vakasavu i tukutuku na vei wasewase eso, e rawa ni vakavola na dau ni veituberi na ka e raica rawa, ka me qai kerea me vakamatatataki e so na ulutaga ka rawa ni vakaleqa na kena tuvani na i tuvatuva ni veiqaravi.

Na Nodra Wasewasei na Dauveitokoni

Veika me Qaravi

Me ra laurai na Dauveitokoni duidui eso, ka dikevi na gaunisala eso e ra rawa ni vakaitavi kina e na kena tuvani na i tuvatuva ni veiqaravi.

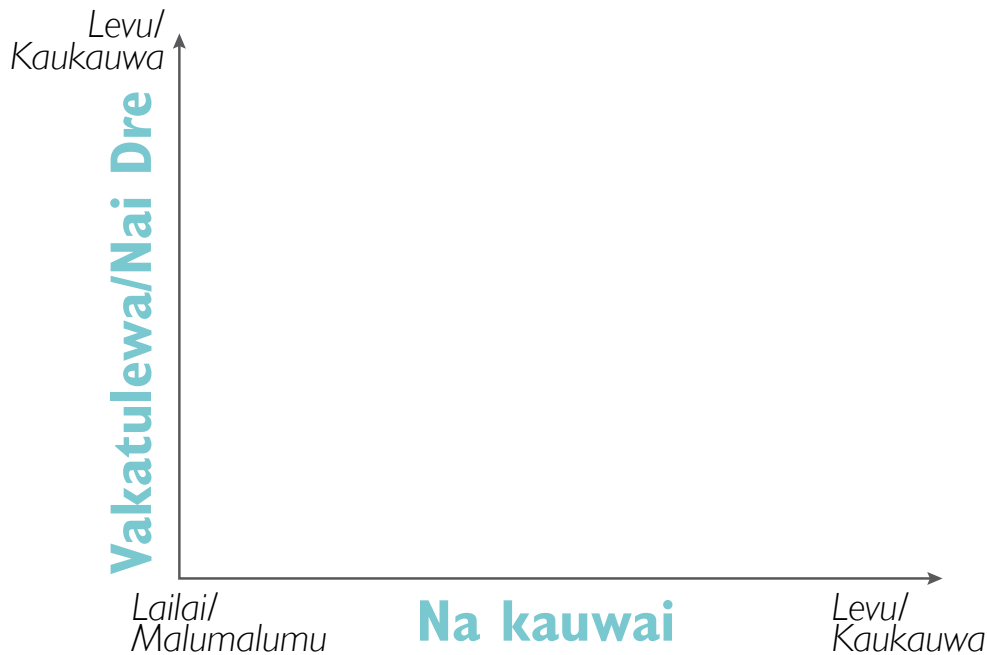
Na cakacaka ni nodra wasei na dauveitokoni e rawa ni taurivaki vata kei na dua na i soqosoqo ka qaravi tiko na veivakatoroicaketaki, se vata kei ira na lewe ni vanua ka ra tiki ni vuli ka qaravi tiko.

Mo na vakamacalataaka mada ni ko ira na dauveitokoni era lewenivanua, i soqosoqo, kei na veitaba ni veiqaravi, ka ra okata me dua na ka bibi na i tavi ko qaravi tiko. Mo na vakamatatataka ni tuvatuva ni veiqaravi e vakavotukana, e dua na i tuvatuva ka qaravi vata, ka gadrevi kina na nodra nanuma na dauveitokoni oqo.

1. Me ra na vakadikevi ira na dauveitokoni duidui eso ko ira na lewe ni vuli (me volai na yacadra na dauveitokoni e na pepa)
2. Ni oti na nodra veivosakitaka na tikina oqo, me na qai soqoni kece na pepa ka ra tiko kina na yacadra na dauveitokoni, ka kacivaki vakayadudua yani. Ke tiko e so na yaca e kacivaki vakarua, me na biu vakatikitiki.

Me vakamacalataki na i balebale ni i tuvatuva ka koto e ra ka vakaraitaka na kaukauwa kei na gagadre ni tamata:

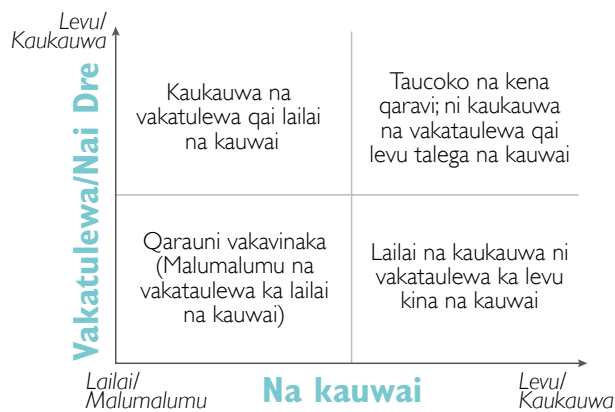
- ◇ Kaukauwa : Na kaukauwa e tiko vua e dua me rawa ni veisautaka kina na rai ni tamata me baleta na kena maroroi na veika bula
- ◇ Gagadre : Na gagadre e tiko vua e dua me tiki ni cakacaka ni kena maroroi na veika bula.

3. Me soli vei ira e dua na gauna me ra vakasamataka kina na vanua me ra dui biubiu kina ko ira na dau ni veitokoni e nai yaloyalo ka toka e cake. Me ra na qai biuta na tiki ni pepa ka tiko kina na yaca ni dauveitokoni e na vanua era nanuma me biu kina. Me na vakaraica matua na dauniveituberi na vakasama duidui eso, ka me ra na raici vakatautauvata na leweni vuli kei na vakasama ra kauta mai.
4. Ni ra sa biu na dauveitokoni ena vanua ka nanuma me ra biu kina, me na qai droinitaki e va na laini me wasei ira.
5. Me ra qai tarogi na lewe ni vuli kevaka era sa duavata e na veivanua era dui biubiu kina na dauveitokoni.

Me na qai dikevi talega na veika era nanuma na lewe ni vanua, ka me qai veitalanoataki. Me na veivosakitaki talega na nodra vakaitavi na dauveitokoni, ka vakatabikidua na nodra na vakaitavitaki ko ira e ra okati ena i wasewase ni "Keep satisfied"

Me na veivosakitaki talega nagaunisaala e rawa ni ra veitosoyaki kina na dauveitokoni kina veiwasewase ka toka ena i yaloyalo. E dua na kena i vakaraitaki oya na i wasewase kara biu kina na Turaga nivanua. E okati me tiko vei ira na kaukauwa kei na lewa, ia e laurai ni sega ni tiko na kauwai. Oqo e na rawa ni veitalanoataki na gaunisala ni kena vakalevutaki na kauwai mai vei ira na turaga ni vanua, me rawa ni tosoi cake kina na i vakarau ni kauwai, ka ra sa na qai vakaitavitaki.

Me na qai vakamacalataki na gaunisala ni nodra rawa ni vakaitavi e na kena tuvani nai tuvatuva ni veiqaravi.

I Vakamacala Vua Na Dauniveituberi

Na cakacaka ni nodra wasei na dauveitokoni e na rawa ni vukea na nodra laurai ko ira na dauveitokoni ka ra rawa ni veivuke e na tadolavi eso na gaunisala ni kena rawati vakavinaka na i tuvatuva, kei ira talega e ra rawa ni vakaleqa nai tuvatuva ni veiqaravi.

Na i Tuvatuva ni Vakarauteaki ni Vuli

Veika me Qaravi

Me vakarauteaki vakavinaka na i tuvatuva ni vuli me rawa ni rawati kina na veika eda namaka.

MATAI NI BOISE NI VAAKAVAKARAU

Me vakasamataki na i naki ni vuli ka vakarau vakayacori

Gauna Ni vakavakarau: 4 na macawa ni bera na vuli

1. Vakarauteaki na ka e gadrevi me rawati ni cava na vuli
2. Vakataroga ana nodra nanuma na dauveitokoni me basleta na i naki ni vuli
3. Taro i vakasala me baleta na vanua kei na tikinisiga me vakayacori kina na vuli

Veika E rawa: Vakadeitaki na vuli, na kena i naki, na vanua kei na tikini siga me caka kina.

Karua ni boise ni Vakavakarau

Gauna ni Vakavakarau: 3 na macawa ni bera na vuli

Tarai ira rawa ko kila ni rawa ni ra na mai tiko

1. Tuvatuva Ni Vuli na vei wasewase kece ni vuli,
 - » Me veivosakitaki na i naki ni vuli
 - » Veitalanoataka na veika ena lewe ni vuli keina i tuvatuva mena qaravi kina
 - » Veitalanoataka na gaunisala ena vakadewataki kina (vakamacala, veiwasei, cakacaka vakai wasewase)
 - » Digitaki o koya mena liutaka nai wasewase ni vuli koya
 - » Vakasamataka nai lavo me na vakayagataki ena vuli

VEIKA E RAWATI: Tuvatuva Vakaturu ni Vuli

2. Participants/Lewe ni vuli

- » veitalanoataka o cei me ra tiko ena vuli-lewenivuli kei ira na dauniveituberi
- » Volai na yacadra keina sala era rawa ni tarai kina

VEIKA E RAWATI: Participants list/Yacadra na lewe ni vuli

3. Veika me qaravi – na veika me qaravi tarava, o cei me qaravi ena gauna cava.

VEIKA E RAWATI: Vakarauteaki rawa na veika me qaravi kei ira na vakaitavi

4. vakarauteaki nai lavo ni veiqaravi me baleta na vuli

Ka tolu Ni Bose ni Vakavakarau

Gauna ni Vakavakarau: 1-2 na macawa ni bera na vuli

1. Mo vakaraica vakamalua na i wasewase kece ni vuli kei na kena matailalai. Me tuvani vinaka na i walewale ni kena vakayacori ka wasei nai tavi me ra kila na gauna me ra curu mai kina.
2. Vakamura tiko ni ra sa qaravi tiko na nodra i tavi yadua
3. Vakadeitaka ni sa vakarau vakavinaka tu na ka kece
4. Solia yani na i yaya ni vuli vei koya na dauniveituberi ka na liutaka na vuli oqo.
5. Vakamuri na cakacaka me vakadeitaka na kena vakacavari kei na vakayacori na ituvatuva ni veiqaravi taucoko
6. Vakadeitaki na tuvatuva sa vakacavari
7. Veisoliyaki na ilaveilave ni veituberi

VEIKA E RAWATI: Me sa vakarau tu vaka vinaka na timi ni bera ni golevi yani na vuli.

NI BERA NI TEKIVU NA VULI

1. Me na cabori e dua na i sevusevu kina vanua, ka dua kina vale ni volaola ni Yasana
2. Me vakayacori e dua na bose totolo me vakadeitaki ga kina na lewe ni timi kei na i tavi kece sa vakarau me qaravi, ka me ra na solia na nodra dina taucoko ena kena qaravi na vuli. Ena rawa ni tiko talega me ra veivuke na mata mai na BYMST, na Roko, Roko Veivuke kei na so na lewenivanua.
3. Me laurai vinaka na kena tuvani na vanua ni vuli, kei na vei yaya lalai ena dau gadrevi mai vei ira na lewe ni vuli me vaka na sovu kei na pepa ni valeni vakacegu.

E NA GAUNA NI VULI

1. Vakarauteki iko vakavinaka ena vei wasewase kece ni vuli
2. Tara na yacadra kece na tiko e na vuli kei na nodra naba ni talevoni
3. Taura e so na i taba (Kedra i taba na lewe ni vuli ni ra cakacaka vata tiko)
4. Me ra dau veitalanoa na dauniveituberi e na gauna ni vakasigalevu kei na gauna ni suka ni vuli ena yakavi
5. Me vakaleweni na fomu me baleta na nodra nanuma e na vuli sa qaravi oti
6. Soli na gauna ni veitalanoa, veimaliwai, veivakararamataki kei na kena tovolea me vakamatatataki na veika sa mai vulici e na dua na siga.

VEIKA E RAWATI: sa mai vakayacori vakavinaka sara na vuli, ka sa vakaivolataki talega

NI MAI CAVA NA VULI

Na gauna yalataki: e dodonu me vakacavari e na loma rua na macawa ni oti na vuli

Me na vakarauteki e dua na ripote ni Vuli, ka me tikokina na yacadra na lewe ni vuli, na veika e a mai rawati kei na veika me qaravi tarava.

1. Menadua na nodratou bose na lewe ni timi, ka rawa ni vakayagataki ga na meli livaliva kevaka edua e sega ni rawa ni tiko
2. Me na qai vakau na ripote ni vuli kina vale ni volavola ni yasana, vei ira na lewe ni vuli, kei ira na dauveitokoni.
3. Me na qai maroroi na i taba eso ni vuli.

VEIKA E RAWATI: Tabaki ka Veisoliyaki yani na Ripote ni Vuli.

Na i Tuvatuva Ni Kena Qaravi nai matai Ni Vuli ni I Yaubula e na loma ni Tikina

Veika Me Qaravi

- ◇ Me ra soqoni vata mai na lewenivanua duidui kei ira na dauveitokoni me tarai cake na kena veiwaseitaki na nanuma eso ka me tuvani talega e so na i tuvatuva.
- ◇ Tarai cake nai vakarau ni qaravi i tavi me baleta na nodra cakacaka vata na lewe ni vanua.

Ko Ira na mai Vakaitavi mata ni veikoro, Vakaillesilesi vakamatanitu, (Tabana ni Qoliqoli, Veikau, Qele, Teitei, veika vakavolivoliti keda, Qele vakaitaukei kei na Veitarogi vanua), Vakaillesilesimai na Valenivolavola ni Yasana, vakaillesilesi ka qarava na maroro ni yaubula, mata mai na FLMMA, kei na soqoso ena taudaku ni matanitu:

E vakaraitaki toka e ra e dua na I tuvatuva ni ulutaga ni bose ka na rawa ni na vakamuri e na tuvatuva e na tikina se na veianuyanu

MATAI NI SIGA: ULUTAGA: VEIVAKARARAMATAKI ENA VULI

Gauna	Ulutaga	Veiliutaki	Veika Tale Eso
<i>MATAI NI WASEWASE</i>			
08.30	Dolavi na Vuli	Valeni Volavola Ni Yasana	Tau e dua na vosa me ra tavaki kina na lewe ni vuli ka vakamacalataki kina na i naki ni vuli
08.45	I Vakamacala ni i Tuvatuva Ni Veiqaravi	Valeni volavola ni Yasana/ Timi ni Veiqaravi ni Yaubula	Vakamacalataka na i tuvatuva ni veiqaravi kei na nodra nanamaki na lewenivanua kei ira na dauveitokoni, kei na kena okati me tiki ni i tuvatuva e na loma ni koro kei na yasana,
09.00	Vakamacalataki ko ira na lewenivuli kei ira na vakaitavi ena veituberi		Me ra vaakamacalataki ira kei na veika era namaka e na vuli oqo.
09.30	I Vaakaamacala ni I tuvatuva ni veiqaravi me baleta na vanua kei na veika bula.	Dauniveituberi	Na vakasama ni kena qaravi na vanua kei na veika bula, kei na lalawataki ni veisemati ni veikabula oqo ki na vanua (tikina/yanuyanu)
10.00	Vakanamata kina Veivakatoroicaketaki Ena dua na yasana	Liuliu ni Veivakatoroicaketaki ni Yasana (PA)	Vakaraitaki na lalawa ani tuvatuva ni veivakatoroicaketaki kei na veiqaravi.
10.30	Refreshment Break		
<i>KARUA NI WASEWASE</i>			
10.50	Vakaitavi na Matanitu e na i vakamacala ni veimataqali vanua era bula kina na veika bula.	Tabana ni qoliqoli	Sustainable fisheries, income generation projects and marine protected areas
11.25		Tabana ni veikau	Na bibi ni veikau kei na kena tauyavutaki eso na veikau maroro
11.55		Tabana ni teitei	Tauyavutaki ni teitei ka maroroya na veika bula kei na vanua era bulakina, ka rawa talega ni i vurevure ni lavo tudei.
12.25		Tabana ni veika bula tu wapoliti keda.	Na lawa ka vauca na veika bula tu vakavolivoliti keda (EMA) kei na Vakadidike me qaravi taumada ni bera e dua na veivakatoroicaketaki (EIA)
1.00	Gauna ni vakasigalevu		

Gauna	Ulutaga	Veiliutaki	Veika Tale Eso
<i>KATOLU NI WASEWASE</i>			
2.00	Vakatovotovotaki na Tatadra	Dauniveituberi	Vakaraitaki na tatadra ka tauyavutaki e nai matai ni lakolako. Wasei vaka i wasewase lalai ka dou veivosakitaka e so na veivosa bibi, se ulutaga bibi.
3.30	Na i naki ni veiqaravi	Dauniveituberi	Ni laurai na tatadra kei na i naki ni veiqaravi, me ra na tarogi na lewenivuli se na cava era na vinakati me ra rawata. E na rawa vakacava me ra na rawata na veiveisau eso ka gadrevi.
4.30	Review of Day 1 railesuvi na i matai ni siga ni vuli.		Tuvana na i tuvatuva ni karua ni siga.
5.00	Lotu ni sogo na Vuli e na i matai ni siga.		

KARUA NI SIGA: MEDA KILA NA BULA NI VANUA KA QAI QARAVI NA TUVATUVA KA

Gauna	Ulutaga	Veiliutaki	Veika Tale Eso
<i>MATAI NI WASEWASE</i>			
8.30	Railesuvi na Veiqaravi e na i matai ni siga. Tuvani na i karua ni siga	PO	Ciqoma na vei taro e lako mai vei ira na lewe ni vuli, ka yaco e na i matai ni siga. Vakasavuya na veiqaravi ni karua ni siga.
9.00	Na Vulici mapetaki ni Vanua	Dauniveituberi	Me na laurai main a mape sa vakayagataki oti ena i matai ni veisiko, ka me na qai biu vata kei na ka vou. Me na dikevi e na mape oqori na veika e yaga vei ira na lewenivuli. (Veikau, vanua maroroi, cakau, vanua ni qoli) Me ra na dikeva na mape, ka me era na raica mai eso na ka era nanuma ni yaga.
11.00	Gauna Ni Vakacagigagi		

KARUA NI WASEWASE

11.15	Vuli ni "I Yaloyalo ni Vakasama Veisemati"	Dauniveituberi	Me ra wasei vaka va, Veikau, Uciwai, Veidogo,
1.30	Gauna ni vakasigalevu		
<i>KATOLU NI WASEWASE</i>			
2.30	Vuli ni "I Yaloyalo ni Vakasama Veisemati"		Dikevi na takete, ririko, na vuni ririko kei na i wali ni ririko. (Raica na kena i vakamacala e na i Kuri ni tukutuku 13)
4.30	Railesuvi na i karua ni siga ni vuli	PO	Vakaraica na veika sa bau rawa me vaka na tatadra, mape kei na "i Yaloyalo ni Vakasama Veisemati"
5.00	Railesu, Lotu, Sogo na Vuli E na i Karua ni siga		

DAY 3: ENGAGING COMMUNITIES

Gauna	Ulutaga	Veiliutaki	Veika Tale Eso
<i>MATAI NI WASEWASE</i>			
8.30	Raici Iesu na i karua ni siga, Tuvani na i katolu ni siga	Dauniveituberi	Dikevi na taro ka curu mai me baleta na i karua ni siga ni vuli Tualaka na veika me na vakayacori ena i katolu ni siga (veitalanoa, cakacaka vata, etc)
9.00	Vuli ni nodra vakaitavi na lewe ni vanua	Dauniveituberi	Vakamacalataki na vuli ni nodra vakayagataki na lewenivanua
11.00	Gauna ni vakacagicagi		
<i>KARUA NI WASEWASE</i>			
11.20	Dua na vakatovotovo ni nodra Vakaitavitaki na lewenivanua	Dauniveituberi	Vakatovotovotaki na kena vakasavui Iesu tale nai tukutuku vei ira na lewenikoro, kei na nodra i tavi vaka mata ni koro. Ke rawa ni tomani ni oti na i vakasigalevu.
1.00	Vakasigalevu		
2.00	Railesu ka tualaki na veika me tarava.	Dauniveituberi	<i>Railesuvi tale na veiwasewase kece ni vuli e na tolu na siga me ran a kerei me ra vakadonuya vata na veika tarava, oka kina na vei cakacaka me na laki caka mai na veikoro.</i>
3.30	Dua na Lotu, sogo na vuli.		

 Veika me kila na dauniveituberi

Na cakacaka ena vakayacori ena matai ni rua na siga e vakayagataki me tarai cake kina veika sa rawati mai na veisiko e vakayacori. Na kena vakaruataki tale Na veisiko ena veikorokoro me rawa ni ra kila vinaka kina na ituvatua. Ena kena raici ena loma ni vei tikotiko na leqa, e dodonu tale me raica vaka Tikina se yanuanu, me na tarogi se “yaco tiko I vei na leqa?” kei “e dua beka na kena revurevu vei ira vei tikotiko?” Oqo ena vukei ira na dauni veitokoni me ra kila na mataqali kila ka kei na kila sa tiko rawa, me rawa ni vakarautaka e dua na yavu ni veitokoni ena kena tuvani ka vakayacori veiqaravi.

Na Vuli ni Revurevu Ni Draki Veisau

Na i wasewase ni vuli oqo ena vakayagataka tiko na CRiSTAL (Community-based Risk Screening Tool – Adaptation and Livelihoods) me gaunisala ni Kena Laurai Veika E Kauta mai Draki Veisau,ka me da na raica rawa tale kina na veika e rawa ni da levea kina na kena revurevu.

E tauyavutaka na CRiSTAL na i soqosoqo ni IUCN, kei na Institute for Sustainable Development (IISD), Hevets kei na Stokholm Environment.E rawa ni na Laurai ena <https://www.iisd.org/cristaltool/>.

Me tekivutaki na veitalanoa e na kena vakamacalataki na i balebale ni draki veisau kei na kena revurevu

.E rawa ni taroga na dauniveituberi eso na taro me vakavure veitalanoa ka veiwaseitaki kina na veika era sa bau sotava mai.Oqo e so na taro me na tarogi:

E tiko beka e so na koro se i tikotiko ka ra lako curuma tiko na leqa oqo?

E rawa ni ko vakamacalataka mada mai na veika ko sotava tiko e na nomu koro? E tiko tale beka eso na koroka ra lakocuruma tiko na dredreço?

Mo solia Na gauna ni Taro kei na Saumi Taro.

Vakamacalataki na (CRiSTAL)

Me Vakamacalataka na i liuliu ni Veituberi ni inaki ni wasewase ni vuli oqo ,oya na kena veivosakitaki na revurevu ni draki veisau ka tara tiko na vei vanua, na veika bula e sa vakacacana, na nodra saga tiko na lewe ni vanua me ra sotava na vei revurevu oqo,kei na veika eso e na gadrevi me laurai kina e so na gaunisala tudei ni kena sotavi na revurevu ni draki veisau.

Mo raica e dua na kena i vakaraitaki (I vakamacala vei dauniveituberi)

Me wasei na i wasewase lalai me rawa ni ra veivosakitaka na revurevu ni draki veisau

Me tekivu na nodra veitalanoa ena veika era raica ni yaco tiko, kei na veika talega era vakila e na nodra i tikotiko.

Me ra na qai vakadikeva ka veivosakitaka vaka titobu na ka era vakila tioko oqo.

Na veivakasama kece oqori me na volai mai vakamatata. Me ra na qai raica talega se na cava na ririko bibi duadua.Na gauna e dau yaco kina (e rawa ni dau yaco ni oti e rua na yabaki, se 20 na yabaki),na vakatagedegede ni vakacaca e dau yaco (me vaka na mate, vakacacani ni veivale kei na teitei, se na luvu ni gaunisala ka vakavuna na nodra sega ni vuli na gone?)

Ni da tiko ga e na veitalanoa ka caka tiko vakaiwasewase, me ra na digitaka na koro yadua e rua na ririko ka veiwekani kei na draki veisau.

Me ra sa raica sara yani na vei wasewase lalai na i walewale ni kena vakayagataki na CRiSTAL.

I Vakamacala Vua na Dauniverituberi

E na veigauna kece ni cakacaka vaka i wasewase, e dodonu me ra na dau tiki tiko ni cakacaka oqo ko ira na dauniveituberi, me rawa ni ra vukea na nodra kila na lewenivuli na ka era cakava tiko, ka me rawa ni tekivutaki talega kina na veivosaki.

Mo na dau vakarautaki iko mo rogoca e so na vakatutu ka sega ni veiwekani kei na draki veisau. Ni Yaco oqo, mo qai vakaraica se cava na vuna, ka mo qai raica talega kevaka ni sa tiki tiko ni i yaloyalo ni vakasama veisemati. Kevaka ni se bera, mo vakamacalataka ni rawa ni na vakayacori. Na kena vakayagataki na CRISTAL e toka e na draunipepa ka tarava.

Na i Dusidusi ni kena Vakayagataki na CRISTAL me dikevi kina na Revurevu ni Draki Veisau kei na gaunisala E rawa ni Sotavi kina.

CRISTAL definition: Community-based Risk Screening Tool: Adaptation and Livelihood.

Nai Balebale ni CRISTAL: Community-based Risk Screening Tool: Adaptation and Livelihood. E dua na vakasama se i yaragi ni cakacaka ka rawa ni da vakayagataka na lewe ni vanua me da raica kina na ririko e rawa ni da sotava kei na gaunisala e rawani da vakamatautaki keda kina veiririko oqo, me rawati kina na tiko vinaka.

E vakayagataki na CRISTAL me vukei ira na lewe ni vanua me vakarabailevutaki na nodra kila me baleta na veisemati ni ririko ka kauta mai na draki veisau kei na bula ni tamata. E na gadrevi eke na noda vakatututaka mai na veigaunisala eso e da rawani sotava kina na ririko oqo, ka me da na tokona vata taslega vaka lewenikoro, se leweni tikotiko.

E toka oqo e ra e dua na i tuvatuva ka rawa ni vakayagataki kinana CRISTAL, ena gauna ni vuli, ka me vakaveiwekanitaki kei na draki veisau, na bula ni tamata, na ka e rawa ni na ciqomi e loma ni koro kei ira na duveikoni.

E Vakayagataki vakacava na CRISTAL

1. Mo na raica na leqa ka sotava tiko na i tikotiko se vanua, ka revurevu ni draki veisau (Oqo na veileqa me vaka na draki batabata, draki katakata, na cagilaba, ualuvu, na uca tau vakabalavu, dausiga, kei na veika tale eso)
2. Mo na vakaraica na i vurevure ni bula ena nomu koro ka tuvana e na vei tagede oqo:
 - ◇ Nai Vurevure ni Veika Bula - Na veika bula me vaka na vunikau, wai, cagi savasava ka vakararavi kina na tamata me baleta na (kakana, i lavo, wainimate) se na veika e ra vakaitavi kina me vaka na tatarovi ni waluvu, tatarovi ni cava).
 - ◇ Na i vurevure ni kaukauwa tu wavoliti keda – na veika e vakarautaki me vakarawarawataka na bula, me vaka na i vurevure ni kaukauwa, veivale lelevu, maroroi ni wai, ka vakalivaliva kei na gaunisala ni veivosaki (me vaka na na gaunisala, tani ni wai kei na yaya ni cakacaka).
 - ◇ Na i vurevure ni i Lavo – na i lavo maroroi kei na veitosoyaki ni lavo ka vakavuna me tiko vinaka kina (me vaka na ilavo bula, lavo maroroi, kei na i lavo vakau mai vanua tani).
 - ◇ Na i vurevure ni kaukauwa ka tiko ena tamata – na veika ko kena dau kina, na vuku, na kilaka kei na bula vinaka e bibi me rawati kina na tiko vinaka (me vaka na kila vakavanua, talitali, kei na vulika).
 - ◇ Na vurevure ni bula ni Veimaliwai vakaveiwekani, se vaka i soqosoqo – na veimaliwai vakaveiwekani ka sa kilai oti tu, se na veiwekani e da bulia (me vaka e na loma ni soqosoqo lotu, soqosoqo ni teitei se soqosoqo vakapolitiki).
3. Na gaunisala cava e rawa ni vakaleqa kina na ririko ka koto ena (#1), na i vurevure ni bula ka tivani koto ena (#2)
4. Mo tuvana na veigaunisala eso ko sa vakayacora tiko mo sotava kina na vei leqa ka koto oqori e cake. (#3)
5. Mo vakamacalataka se na gaunisala ni nomu sotava na veileqa oqo (#4), era tudei se sega?
6. Mo tuvana e so tale na veigaunisala tudei ko rawa ni sotava kina na veileqa oqori. (Raica na Vakasama ni Tuvatuva ni Veiqaravi Yavutaki e na Veika Bula kei na Vanua era Bula Kina)

NA KENAI VAKARAITAKI : I

O Matu, e dua na koro ka toka e na baravi ni dua na yanuyanu e na tokalau kei Viti. E i vurevure ni i lavo ena koro oqo na qoli, niu, na masi kei na tali ibe. E 150 taucoko na iwiliwili ni lewenivanua e Matu, ka dua na ka vakamareqeti vei ira na lewe ni koro oya na i vurevure ni medra wai. E dau yaco ga mai vaka dua na waqa ena koro oqo, ka dau usana mai na i yaya ni sitoa, ka vakavodoka talega na veika me laki volitaki ena makete levu e Suva.

Me vaka ni yawa mai na veivakatoroicaketaki na koro oqo, era vakararavi tu ga vakalevu na lewenikoro e na i vurevure ni bula ka tu tikivi ira. Ia, e ra sa vakila tiko na lewe ni koro mai Matu na kena sa veitaravi tiko ga na tarai ira tikoni cagilaba, kei na kena yacovi ira tiko yani na ualelevu ka laki vakavuna tikona luvu ni vanua lolovira eso.

E so na vuvala ena loma ni koro era taura tiko na nodra i lavo ni vakacegu se peniseni, nai lavo vakau mai vanua tani, kei na i lavo ka vakau yani vei ira na wekadra ka ra tu e na veivanua ni cakacaka se na veitauni.

Mo na vakayagataka na i tukutuku me baleta na koro ko Matu, ka volai toka e cake, ka mo qai vakavola nai i vurevure ni bula, kei na leqa ka sotava tiko na koro oqo.

Na Leqa

Na Cagilaba veitaravi

Na Ua lelevu (Ua Loka)

Nai Vurevure ni Veika Bula:

Na ika kei na sasalu ni waitui (Ika, sasalu, sici, lairo, lumi, nama, kaikoso, vasua, lairo, urau kei na so tale)

Voivoi

Masi

Kakana Dina

Vua ni kau kei kakana Draudrau

Wai ni Gunu

Na i vurevure ni kaukauwa tu wavoliti keda

Ka da taukena.

Waqa

Draya ni Niu

Yaya ni Teitei

Na i Vurevure ni i lavo

I lavo cakacakataki

I Lavo maroroi

I Lavo vakau mai vanua tani

I Lavo ni vakacegu (Peniseni)

Na Na i vurevure ni kaukauwa ka tiko ena tamata yadua:

Dauqoli

Dauteitei

Dau tali ibe, caka masi

Dau bisinisi Niu

Kila ka Vaakavuli

Kilaka Vakavanua

Na bula ni Veimaliwai vakaveiwekani, se vaka i soqosoqo

Soqosoqovakamarama

SoqosoqoniTuraga

Soqosoqo ni Tabagone

Youth group

Komiti ni Veivakatoroicaketaki e loma ni koro

Soqosoqo lotu

Mai vei ratou nai vurevure ni bula oqo, mo raica e 3 nai vurevure ni bula e na veitagede kece ka na rawa ni vakaleqai vakalevu ena revurevu ni draki veisau ka mo qai vakamuri yani na veitaravi ni ka me vakayacori. (Raica na draunipepa ka tarava)

Yaca ni Koro ka Vakaleqa:

Matu

I vakamacala ni vanua:

150 na lewenivanua - toka e na dua na baravi ena na tokalau kei viti.

Nodra i vurevure ni i yau se I lavo na voltaki ni sasalu, niu, ibe kei na masi.

Leqa e sotavi tiko:

1. Veitaravi ni Cagi laba 2. Tubu cake ni ualelevu

Cagilaba Veitaravi

Gaunisala

Na i Na veika e cakava na
Vurevure ni cagilaba ki na i vurevure ni Sotavi na
Bula bula.

Na i Na veika e cakava
Vurevure na cagilaba ki na i
ni Bula vurevure ni bula.

Na veika e
cakava na
cagilaba ki
na i vurevure
ni bula.

Na i Na i
Vurevure ni Gaunisala ni kena Sotavi na
Bula leqa

Gaunisala ni kena Sotavi na leqa

Ika, sasalu, Vakacacani na lase, na kau
sici, lairo, ni waitui, vakavuna na ua
lumi, nama, lelevu, lailai na ika kei na
kaikoso, sasalu, ka sa revurevu tu ni
vasua, lairo, qoli vakasausa.
urau.

Me tauyavutaki e dua
na Vanua maroroi e
waitui se baravi me
rawa ni dua ni ra
maroroi kina na ika
kei na vei sasalu ni
waitui tale esome
rawa ni tude e na dua
na gauna balavu.

Vakacacani na lase, na kau ni
waitui, vakavuna na ua lelevu,
lailai na ika kei na sasalu, ka sa
revurevu tu ni qoli vakasausa.

Sega

Me tauyavutaki na vanua tabu
me rawa ni ra vakarurugi kina
na veika bula e waitui, ka me
vakaukauwataka talega kina na
vanua kei na nodra veimaliwai na
veika bula.

Sega

I Yabula

Niu Vakacacani na vuni niu, kei
na vuana, Leqa tu na niu me
vica na vula, vei ira na vuni
niu ka ra duri tu. Vei ira ka
sa bale, e sega ni dua na niu
e vakayagataki rawa.

Sega

E sega tale ni dua na
ka e na rawa ni caka.
Na niu e kilai ni dua
na kau kaukauwa ka
rawa ni dau vorata na
veidraki kecega.

Sega

E vakaleqa na veinuu ka ra
tubu e na bati ni baravi,
ka vakarawarawataka na
yacomai ua e na veinuku,
laki vakavuna na kena sisi na
qelegei na nukuu. Mate talega
na niu ni sivia na waitui.

Tei niu e

loma ni
vanua
me
gaunisala
tudei

Sega

Me maroroi na veidogo e tubu
e nai yalayala ni u aka vakatabui
na mata ni koro. Na veidogo e
maroroya na koro ka taqomaka na
kena yacovi keda mai na ua lelevu.
Na tabu e na vakatubura cake na
levu ni lase e na veicakau. Ni yaco
mai na ua lelevu ki na cakau, e na
vakamalumutaka na kaukauwa ni
ua, ka na sega kina ni na yacovi
keda mai.

Cagilaba Veitaravi

<i>Na i</i>	<i>Na veika e cakava na vurevure ni cagilaba ki na i vurevure ni bula.</i>	<i>Na i</i>	<i>Na veika e cakava na cagilaba ki na i vurevure ni bula.</i>	<i>Na i</i>	<i>Na veika e cakava na cagilaba ki na i vurevure ni bula.</i>
<i>Na i</i>	<i>Na veika e cakava na vurevure ni cagilaba ki na i vurevure ni bula.</i>	<i>Na i</i>	<i>Na veika e cakava na cagilaba ki na i vurevure ni bula.</i>	<i>Na i</i>	<i>Na veika e cakava na cagilaba ki na i vurevure ni bula.</i>

<i>Masi</i>	<i>Vakarusai na vuni masi, vakaleqai na drauna, ka vakaleqai talega na kena caka na masi me voltitaki.</i>	<i>Sega</i>	<i>E sega tale ni dua na ka e na rawa ni caka.</i>	<i>Sega</i>	<i>Vakaleqai na masi ka ra tubutu e na bati ni baravi</i>
-------------	--	-------------	--	-------------	---

<i>Voivoi</i>	<i>Vakacacana na vuni voivoi, vakabibi ka kena ka se bera sara ga ni tau. Vakaleqai talega na kena tali naibe me voltitaki.</i>	<i>Sega</i>	<i>Me dau musu na drau ni voivoi ni rogoci na tukutuku ni cagilaba.</i>	<i>Sega</i>	<i>E na rawa ni vakamalumutaka na cagi ke tu vakavinaka tu na veikau. Me vakatovototaki na Tei kau wavolita na vei teitei se na vanua era bula kina na kau malmalumumu.</i>
---------------	---	-------------	---	-------------	---

<i>Voivoi</i>	<i>Me ra maroro'i na veidogo ka ra tubutu e na i yalayala ni ua, me vakatabui na qoli e na mata ni koro. Na veidogo e i tatao ni ua lelevu kei na cagi kaukauwa, kei na tabu e rawa ni vukeya na vakalevutaki tale mai ni lase ka ra sayali.</i>	<i>To some extent</i>	<i>Tokitaki na loga ni voivoi ki na loma ni vanua.</i>
---------------	--	-----------------------	--

I Yaubula

<i>Kakana Dina</i>	<i>Vakacacani na kakana dina me vaka na tavioka kei na dalo.</i>	<i>Me dau musu na drau ni tavioka</i>	<i>Io</i>	<i>Me teivaki na veimataqali kakana dina vaka viti, ka rawa ni taura na draki kecega, totolo na kedra matua ka balavu na kedra rawa ni maroro'i tu.</i>	<i>Move pandanus plantation inland</i>	<i>E rawa ni vaka-tokai ni gaunisala tude t</i>	<i>.Me na teivaki e levu na veimataqali kakana dina ka rawa ni ra taura na aukauwa ni draki veisau, ka rawa talega ni ra maroro'i tu vakabalavu. (me vaka na kawaikei na uvi)</i>
--------------------	--	---------------------------------------	-----------	---	--	---	---

<i>Vuanikau</i>	<i>Vakarusai na Vunikau dau vua, vuani kau kei na senikau.</i>	<i>sega</i>	<i>sega</i>	<i>Sega</i>	<i>Vakaleqa na kena vua na maqo ena kena gauna, kei na vuanikau tale eso.</i>	<i>Sega</i>	<i>teivaki na veimataqali kau dau vua kei na painapiu .me tei na vunikau wavolita na i teitei. (Agroforestry)</i>
-----------------	--	-------------	-------------	-------------	---	-------------	---

<i>Kakana draudrau</i>	<i>Vakaleqai na kakana draudrau.</i>	<i>sega</i>	<i>sega</i>	<i>Sega</i>	<i>Vakacacani na kakana draudrau ka ra tubutu e na bati ni baravi.</i>	<i>Sega</i>	<i>Me caka na tei kakana draudrau e na loma ni vanua.</i>
------------------------	--------------------------------------	-------------	-------------	-------------	--	-------------	---

Na i Tuvatuva ni “I Yaloyalo ni Vakasama Veisemati”

Veika me na Qaravi

- ◇ Me tarai cake na vakamatailalai kei na veiwaseitaki ni veika e tara tiko na vanua (oka kina na ririko e tiko ena vanua kei na veika era bula kina.
- ◇ Na vaakatutu eso me qaravi kina na takete
- ◇ Na tauyavutaki ni Takete

Me ra lesu tale ena nodra i wasewase lalai:

- ◇ Vanua ni bula e vanua mamaca (vanua mamaca kei na veikau);
- ◇ Vanua ni Bula e Uciwai (Waidroka) (vakasoniwai, uciwai);
- ◇ Vanua ni Bula e Baravi kei na Veidogo (veidogo, gusuniwai, baravi, veinuku);
- ◇ Vanua ni Bula E Waitui (cakau ka ra bula kina na ika ni cakau kei na veimataqali ka bula tale eso)

I Vakamacala vua na Dauniveituberi

Me na vakasamataki na kena wase na i wasewase lalai oqo. E laurai ni dau rawarawa na nodra veitalanoa na marama kevaka era biu vata ga ena dua na i wasewase, ka vaka kina ko ira na i tabagone. E alaurai talega ni ra daucakacaka vakalevu na marama e na veibararavi, ka ra dau siwa, ka vivili voli kina.

Na vei tagede kece ni “I Yaloyalo ni Vakasama Veisemati” e vakamura ga na kena i lakolako, ka buli mai me vakkalevutaka na nodra nanuma na tamata yadua, ka me na rogoci na domodra e ra dau malumalumu, vakavure veivosaki ka vakabibi na kena vakadonui vata me sa duavata ga na nodra vakasama.

1. Mo vakamacalataka se na cava ko taketetaka tiko? Na takete, sa i koya na veika eda vinakati meda maroroia kei na gaunisala eda rawa ni vakarautaki kina na veika eda rawata.
2. Me ra veitalanoataka na lewenivuli yadua na nodra vakasama ka me volai e na tiki ni pepa. Dua na vakasama, me dua na kena tiki ni pepa.
3. Mo wasei na nodra nanuma yadua e na kenawiliki mai mai vei tikinipepa kece, ka ra qai kabi yani e lalaga.
4. Tuvana na tiki ni pepa, ka raica me ra veiwekani na nanuma era tiki kina.
5. Me ra railesuva ka vakadonuya vata na veika era nanuma na lewenivuli.

Me ra vakadonuya kece na lewe ni vuli ni veika oni sa cakava vata, kei nai “Yaloyalo ni Vakasama Veisemati” dou sabiuta vata e i vakaraitaki ni nomuni vakadonuya vata vaka i wasewase.

Na i walewale ni kena veiwaseitaki na vakasama vakaoqo, e rawa ni vakanuinitaki ka ni rawa ni maroroia kina na noda nanuma, ka na sega talega ni vakavu veiba se na noda sega ni duavata kei na vakasama e soli yani. E na gadrevi kina na kena cicivaki vakavinaka na veiwaseitaki ni nanuma, ka sega ni dua nai walewale ni veiwasei e beci kina na nanuma ni dua tale na tamata.

Na Matailalai ni kena dikevi na takete, ririko kei na i wali ni ririko e tiko e na drauni pepa ka tarava.

TAUYAVUTAKI NI TAKETE

Mo Vakamacalataka na i balebale ni Takete.

Na veika eda digitaka me da raica vakatabakidua, vakabibi e na vakasama ni tuvatuva kei na kena vakarautaki na yaga ni veika e tuvalaki. Vaakamacalataka ni oqo na veika:

- ◇ Eda vinakati me da maroroya
- ◇ Na veika eda rawa ni yadrava me da raica kevaka e dua na tubu ni ka eda cakava tiko.

Species work well as targets because we can record their abundance.

Gauna ni Veiwasei (Vaka tamata yadua)

- ◇ E na yaga me da taura me noda takete e dua na mataqali ka bula, me rawa ni da taura na kedra i wiliwili. Ni da vakaraica tale na noda tatadra, me ra na taogi na lewenivuli me ra digitaka mai e dua na nodra takete ena vanua era bula kina na veika bula.
- ◇ Na gaunisala rawarawa ni kena tarogi oqo: Na cava ko vinakati mo maroroya se taqomaka?
- ◇ Solia e dua na miniti ka me ra na qai vola na nodra takete e na dua na tiki ni pepa.

Wasei ka dikevi na nanuma eso.

- ◇ E bibi na kena veitalanoataki na takete me rawa ni rawarawa kina na nodra kila na lewenivuli na kenai balebale.
- ◇ Me ra veitalanoataki yadudua na takete oqori. Me qai tarogi na taro oqo:
 - » Na cava ko digitaka kina na takete oqo?
 - » E vacava tu na kena i tuvaki?
 - » Na veisau cava ko na via raica?
 - » E da na vakarautaki vakacava na tubu ni veika e da rawa.?

- ◇ Me ra na biubiu vata na takete ka ra tautauvata me vaka(na vei vunika, na veikau, na kau vakai-taukei, ena rawa ni okati oqo me dua ga na takete na kau i taukei, ka me na tarogi se na vuvale ni kau cava e vinakati me laurai e na veigauna sa tu e matada?).
- ◇ Biuta vakatikitiki na veika ko raica ni sega ni dodonu me takete, ka rawa ni okati me ririko. Oqo e na bulia tale e dua na i tuvatuva vou ni takete.
- ◇ Me veitalanoataki na gaunisala ni kena rawa ni vakarautaki na takete oqo,(me vaka na duna/ura/ika, e rawa ni da vakarautaki ira e na levu ni gauna eda raici ira kina se gauna ni qoli.)

Me na veitalanoataki se na takete cava e yaga duadua, keina takete cava e rawarawa na kena vakarautaki. E rawa ni vakayagataki oqo me laurai kina na takete bibi duadua.

E dua tale na kena i walewale oya na kena soli ena digidigi me ra digi kina na lewenivuli. E rawa ni vakayagataki na peni me makataki ga kina na takete era nanuma ni bibi duadua.

E na yaga me laurai na bibi ni 3-6 na takete.

NA KENA LAURAI NA RIRIKO KEI NA VEIKA E VAKAVUNA

Mo vakamacalataka ni ririko sa i koya na veika e vakaleqa na i tuvaki ni nomu takete,ka vakaleqa vakakina nanomu rawa ni yacova yani na veika konamaka(Tatadra).

Brainstorm (as individuals first)

Me ra tarogi na lewenivuli me ra vakasamataka na veika e vakaleqa tiko na bula ni veika bula era taketetaka. (Veitalanoa- I na ririko, I na tiki nipepa)

Veitalanoa, wasewasea.

E yaga me na veitalanoataki na ririko me rawa ni ra kila na lewenivuli na kena i balebale dina, ka rawarawa talega kina na noda kila se cava era via tukuna tiko mai. Mewiliki mai na ririko yadudua ka me qai tarogi “ Na cava ko okata kina oqo me ririko”

Biuta vakamataqali vata na ririko eso ka tukuni mai. (ma vaka oqo: na duva ni ni ika kei na qolibogi e okati vaka qoli vakasausa.

Mo tuvana na ririko oqori ena yasa ni takete ka vakaleqa tiko.

Na veika Me Vakabibitaki. (Veitalanoa ka digidigi mo Tuvana Rawa kina na Ririko)

Veitalanoataki na ririko lelevu- oya na ririko ka vakacaca vakalevu,se o koya e gadrevi vakatotolo kina na veiqaravi.

Ni ko gadrevi mo walia e dua na ririko, e na yaga mo na kila na vuna e yaco tiko kina. Na “root cause analysis” se na kena dikevi na waka ni leqa, e dua na iwalewale ka vakarautaki me laurai kina na vuni kena yaco tiko na ririko. Mo tekivu e na nomudou raica vata na vuni ririko. Digitaka e dua na ririko ka sa laurai oti mai, ka vola e na ulu pepa vakarautaki .

Veitalanoa (Vaka tamata yadua)

Kerea na lewenivuli me ra vakasamataka na vuni kena yaco tiko na ririko, kei na vuni kena yaco tiko. (e rawa ni vu mai na veika e da cakava na tamata, se na noda veimaliwaika veisemati, se na veika e tu waveliti keda, se na ka vakailavo). Me ra na volai ena tikinipepa na veivakasama oqori. (Dua na tamata, dua nona nanuma)

Veitalanoa ka wasewasea.

Dikeva vinaka na i balebale ni veika sa toqai tu oqori e na tiki ni pepa,ka cobara yani ki na “I yaloyaloni Vakasama Veisemati”e lalaga, ena ruku ni ulutaga ni ririko. Me biu tani eso na ririko ka sa volai vakarua.

Mo taroga eso na taro, me rawarawa na nomu tara yani na vuni ririko.(“Lailai ni i tukutuku e vakasokumuni” e na tarogi vaqo: Na cava elailai kina na i tukutuku e vakasokumuni?)

Ni toso sobu tiko na veika ko cakava, mo taroga tikoga, “Na cava na vuni kena yaco tiko na ka oqo?”, vei ira kece na vuni ririko ko raica rawa tiko. Na gauna ko raica kina e dua na vuni ririko vou, vola e na dua na pepa, ka vakabira yani ki na lalaga.

Mo cakava tiko qo me yacova ni sa sega ni qai rawa tale ni ko wasea na leqa oqo.Na gauna talega oqo, sa dodonu mo na raica rawa kina na waka ni ririko ko vaqara tiko.

Veivakadeitaki

Mo vakaraica tale mai vakamalua nai tekivu ni veisemati ni vakasama oqo. Mo dikeva na vei ulutaga kece ka tubu mai, ka buli vou tikonatiki ni pepa. Ni oti,mo sa qai semati ira na tiki ni pepa, ka mo nanuma me kabi vaka vinaka na tiki ni pepa oqori e na lalaga.

Mo cakava oqo vei ira kece na ririko ka ra kau cake mai e na cakacaka sa qaravi oti.

NA VAKATUTUTAKI NI I WALI NI RIRIKO

Mo vakamacalataka ni vinakati e so na vakatutu me wali kina na ririko (se na vuni ririko), me rawati kina na takete. E rawa ni na caka oqo e na noda raica e so na cakacaka vinaka., ka rawa ni vakamacalataki me "veika eda vakadinadinataka ni na rawa ni taurivaki, ka da rawa ni vuli mai kina".

Me kabi e dua na pepa levu ni volavola e lalaga, me ra yadua na i wasewase lalai, ka vakacurumi kina na ulutaga kei na i vakaraitaki, me vaka ka koto oqo e ra.

Put paper on the wall for each breakout group, with headings and examples as show below:

Me ra veivosakitaka na lewenivuli eso tale na i vakaraitaki ni cakacaka vinaka ka ra rawa ni kila (ka me volai e na tiki ni pepa) Me nanuma tiko ni so era sa vakamacalataki oti mai. O ira oqo me ra biu e na yasai mawi ni pepa ka kabi toka qori e lalaga.

Oqo me na qai vakacurumi e na yasani pepa i matau, kevaka e sega ni kilai na vuni kena okati me cakacaka vinaka, me qai veitalanoataki vata kevaka e sega ni dua e rawa ni tukuna mai e dua na vuna, me na qai biu tani na cakacaka vinaka oya.

Mo vakatakilakilataka na vei cakacaka vinaka kece ka ra sa bau kila oka na lewenivuli.

Na cakacaka vinaka

Na vuni kena caka

Na veikau kei na vanua ni bula ena vanua mamaca

Mo kakua ni vakamakama me gaunisala ni nomu samaka na vanua ko via teitei kina.

Na vakamakama e vakalutuma sobu na bulabula ni qele, vakavuna na sisi ni qele, ka vakavuna na kena vakacacani na wai e uciwai.

Na uciwai kei na vanua ni bula e waidroka

Me teivaki na kau i taukei kei na kau lalai e bati ni uciwai.

Na veikau e vakalailaitaka na sisi ni qele ka vakarautaki na kakana kei na ivakaruru vei ira na kabula ka ra tu e uciwai.

Na vanua ni bula e na veibaravi kei na gusu ni wai

Vakalailaitaki na musu dogo me maroroi kina na veidogo.

Na veidogo e vanua ni nodra vakasucu na ika, vanua ni nodra kana kei na vanua talega ni nodra bula.

Na vanua ni bula e waitui

Taqomaka na Vanua Tabu me 5 na yabaki, ni bera ni vakatarai na qoli.

Na tabu e taura na gauna me qai laurai na kena vakavotukana. Lima na yabaki na i yalayala e ra, ka rawa ni da na raica ka vakarautaki kina eso na veisau.

 I Vakamacala vua na Dauniveituberi

Na i tuvatuva ni "cakacaka vinaka", e na rawa ni raica ga na dauviveituberi. (Raica na I Kuri ni tukutuku: 14). Me na vakayagataki oqo me rawa ni kauta mai kina na nodra vakanananu ki na cakacaka oq, oti me sa na qai vakacurumi tale yani e na pepa ka kabi toka e lalaga, e na gauna e caka tiko kina na vaitalanoavaka i wasewase. (vakabibi kevaka e dua na levnivuli e tukuna cake mai.)

Ni da tiko ga e na veitalanoa ni ririko kei na vuni ririko, me ra na kerei na lewe ni vuli me ra veitalanoataka i wali ni ririko oqo. Me ra na yadua na card, dua na i wali ni ririko).

Mena qai wilika mainai vei i wali oqori (ka me vakatikitikitaki na veika eso e sa wilika vakarua). Me na qai vakabiri yani e na "I yaloyalo ni vakasama veisemati", volekata na ririko eso ka sa kabi oti tu kei na veika e vakavuna na veiririko oqori.

Me ra na tarogi na lewenivuli se na i wali cava e bibi duadua me vaka:

- ◊ Na kena rawa ni vakayacori- na i wali cava erawa ni ra na vakayacora ga na lewe ni vanua, kei na i wali cava e na gadrevi kina na veivuke.
- ◊ Nai wali cava e na rawa ni sotava na ririko rerevaki duadua.

Me qai vakamacalataki ni sa laurai rawa na vei i wali eso. Ena bibi na nodra na vakaitavi na lewenivanua ena kena digitaki na i wali ni ririko me vakayagataki, baleta na kena cakacakataki na i tuvatuva ni veiqaravi era na vakaitavi kina na lewenivanua. Oqo ena vukea na kena laurai nai wali ni leqa e veiganiti, rawarawa na kena kilai ka vakadonui mai vei ira na lewenivanua.

Na kena vakadeitaki na vei i wali ni ririko oqori, ena qai vakayacori vakamalua, ke me ra na qai tiko talega kina na lewenivanua. Mo vakamatatataka ni ko ira na lewenivuli era na liutaka nai tuvatuva oqo baleta:

- ◊ Me na veivosakitaki kina kei ira na lewenivanua na gagdre ni mamaroroi (Marama, Tabagone, Gone)
- ◊ Me ra na vakaramataki me baleta na ririko e basika kei na gaunisala e rawa ni laurai kina. Mo vakavola na veika era nanuma na lewenivanua me baleta na ririko.
 - » Kevaka ni ra a sa kila na ririko e tiko?
 - » Na cava na vuni kena yaco mai na ririko?
 - » Na veika era sa dau cakava me ra walia kina
- ◊ Mo vakaivolataka na veika era nanuma na lewenivanua me baleta nai wali ni ririko eda sa raica rawa.
 - » E na yaga beka na i wali oqo?
 - » O cei me na vakaitavi ena veikauyaki ni i tukutuku?
 - » E rawa ni ko vakasamataka tale esonai wali ni ririko?
 - » Na cava e ra na rawani cakava na lewenivanua yadudua, vuvale kei na yavusa?
 - » E vei na vanua ko nanuma me na tauyavu kina na vanua tabu?

 I Vakamacala vua na Dauniveituberi

Me ra kauata cakemai ka veitalanoataka e so na ririko kei na vuni ririko ena veivanua ni bula duidui. Me veitalanoataka na veika e rawa ni caka me sotavi kina na ririko ena veivanua ni bula duidui eso. Me ra na duavata na lewe ni vuli e na vakasama ni vei "I Yaloyalo ni Vakasama Veisemati" kece emai rawati, e i vakaraitaki ni veika dina era veiwaseitaka.

Me na tauri eso na i Taba.

Na Cakacaka Vinaka Duadua

Na “cakacaka vinaka” e yavutaki mai na vakasama vinaka ka tu vei keda, kei na noda rawa ni vulica ga e na gauna eda cakava kina. (Vuli Tara)

Na noda maroroya na bulabula, kaukauwa kei na vuavuai ni vanua ni nodra bula na veika bula, e na gadrevi kina na vei cakacaka oqo:

Na vakatutu

Na vuna

Teitei

Mo kaku ni vakamakama me gaunisala ni nomu samaka na vanua ko via teitei kina.

Na vakamakama e vakalutuka sobu na bulabula ni qele, vakavuna na sisi ni qele, ka vakavuna na kena vakacacani na wai e uciwai.

Mo kaku ni vakamakama se teitei e na loma ni 50 na mita mai na uciwai.

Na veikau tubu e na bati ni uciwai e vakalailaitaka na sisi ni qele ka maroroya na savasava ni wai.

Mo kaku ni vakadonuya me vakayacori na vakamakama, teitei se vesu manumanu e na i vurevure ni wai ni gunu.

Na musu kau, vakamakama, teitei kei na vesu manumanu e vakacacana se vakadukara na wai ni gunu.

Mo dau vakayagakaga na i vakabulabula ni qelekei na wainimate ni co kevaka e gadrevi. Mo dau vakamuraia nai vakasala mai vei ira na bulia na wainimate.

Na i vakabulabula ni qele kei na wainimate ni co ca e dau vakavuna na tubu sivia ni lumilumi kei na wainimate ena loma ni wai. E levu na i vakamate ni co kei na i vakabulabula ni qele e rawa ni vakavu tauvimate vei keda na tamata kei na manumanu.

Mo kaku ni dau teitei e na vanua delana se vanua vakatutu.

Na teitei e na vanua delana e rawa ni dau vakavuna vakalevu na sisi ni qele, ka rawa ni vakaleqa talega na savasava ni wai.

Veikau kei nai vakasoniwai

Mo kaku ni vakatara na musu kau, vakamakama, kei na vesu manumanu ena veikau makawa.

Na veikau makawa e i tikotiko ni veimataqali veika bula duidui, ka rawa ni taura e dua na gauna balavu me vakalesu tale ena kane i tutu makawa.

Mo kaku ni vakatara me samaki, vakamakama, musu kau kei na vesu manumanu e na lomanibai ni 100 na mita mai na veikau makawa.

Na musukau kei na vesu manumanu e na yasa ni veikau makawa e vakatubura cake na i wiliwili ni kau vulagi e na loma ni veikau.

Mo kaku ni vakatara na musukau e na lomanibai ni 100 na mita mai na uciwai.

Na rabailevu ni veikau ka tubu e na bati ni uciwai e na tarova na sisi ni qele ka vakasavasavataka na wai.

Mo kaku ni vakatara na musukau volekata na i vakasoniwai.

Na musu kau vakaveitalia e vacacana ka vakamaca na i vurevure ni wai ni gunu.

Mo na yadrava na musu ka e caka tiko ka mo vakaraitaki kevaka e dua na lawa ni musukau (Logging Code of Practice e voroki).

Na nodra yadrayadravi na lewenivanua e na vakadeitaka na kena na muri na lawa kei na kena maroroi na vanu kei na veika bula.

Me Teivaki tale na vanua sa musu oti kina na kau e na so na kau taukei.

Na vakaisosomitaki ni veikau ni oti na musukau, e na maroroya na bulabula ni vakasoniwai, kei na veika era bula e wai kei na veikau.

Na uciwai keina batiniveiuciwai

Me teivaki na kau i taukei kei na kau lalai e na bati ni uciwai me rawa ni vakalesuya mai na i rairai ni uciwai kei na veikau e batiniuciwai.

Na kau tubu e na batiniuciwai e vakalailaitaaka na sisi ni qele ka vakarautaka na kedra kakana kei na i tikotiko ni veika bula e uciwai.

Mo kaku ni tara na kawakawa, na wavu, kalavati e na uciwai ka ni na tarova na na veitosoyaki ni ika kei na veika bula tale eso.

Na nodra veitosoyaki na ika e tiki bibi ni nodra bula ka oka kina na kedra kakana.

Na vakatutu**Na vuna***Manumanu vulagi*

Mo kakua ni vakatara me kau mai na manumanu kei na kau vulagi.

Na veika bula vulagi e vakaleqa na vuavuai kei na vakalewe ni teitei, ka vakaleqa talega na bula ni kau kei na manumanu taukei.

Na veiqaravi e baravi kei na gusunuwai

Me kakua ni vakawasoma na kena musu na dogo ka rawa ni laki vakavu na yali ni dua na veidogo.

E levu na veimataqali ka bula era okata na veidogo me nodra vanua ni bula, kana kei na vakaluvuni.

Me na maroroi na dogo ka ra sai vovo ni vakacaca, kame vakamatautaki na kena dau tei tale na dogo me vaakaisomitaki kina na kena ka sa musu.

Na Veidogo e vakalailaitaka na kena sisi na qlekei na nuku e baravi, ka dau i tatao talega ni vei ua lelevu.

Kevaka e sa mani vakadonui me tara na tabu, me kakua ni vakatarai me vakayagataki na lawa ni qoli ka lailai mai na 75mm na ka lalai ni matana, ka me vakalailaitaki talega na levu ni ka e qolivi mai.

Na veitaravi ni qolivi ni dua na tabu e rawa ni laki vakaleqa na veimataqali ka bula era tu kina. E rawa ni vakalutuma sobu na i wiliwili ni ikaka ra basika mai na gauna e tabu tiko kina.

Me kakua ni caka na tara vale se dua na veivakatoroicaketaki me vaka na wavu, ena loma ni 30m ni yalayala ni ua levu kevaka e sega ni se caka na vakadidike ni veika e rawa ni vakacacana. (Environment Impact Assessment)

Na tara vale , kei na kena vakatoroicaketaki na veibaravi e na rawa ni vakavuna na sisi ni qele kei na nuku e baravi, ka rawa sara talega ni laki vakavuna na duka se vakacacani ni waitui.

Na kena vakaduri na veivanua ni bisinisi lelevu se na kena vakatoroicaketaki na veivanua, e vakatabui, ka vakavo ga kevaka ni sa vakayacori oti e dua na Vakadidike ni veika e rawa ni vakacacana. (Environment Impact Assessment).

E levu na leqa ka dau tara na vanua kei na veika bula e dau vu sara ga mai e na veivakatoroicaketaki. Oqo na leqa me vaka na sisi ni qele, kei na vakacacani ni vanua, me vaka na veidogo, ka ra dau bula kina na ika kei na veika bula tale eso.

Na Veiqaravi e na i Qoliqoli

Me maroroi na vanua maroroi/tabu e waitui me rauta ni 5 na yabaki.

.Ena rawa ni laurai na vakavotukana ni Tab uni oti e 5 na yabaki. Oqo na gauna e na rawa ni da raica kina na sautu kei na vinaka ni noda vakayagataka vakamatau na noda i yaubula.

Me kakua ni vakawasoma na kena musu na dogo ka rawa ni laki vakavu na yali ni dua na veidogo.

E levu na veimataqali ka bula era okata na veidogo me nodra vanua ni bula, kana kei na vakaluvuni.

Me na maroroi na dogo ka ra sai vovo ni vakacaca, ka me vakamatautaki na kena dau tei tale na dogo me vaakaisomitaki kina na kena ka sa musu.

Na Veidogo e vakalailaitaka na kena sisi na qele na nuku e baravi, ka dau i tatao talega ni vei ua lelevu.

Kevaka e sa mani vakadonui me tara na tabu, me kakua ni vakatarai me vakayagataki na lawa ni qoli ka lailai mai na 75mm na ka lalai ni matana, ka me vakalailaitaki talega na levu ni ka e qolivi mai.

Na veitaravi ni qolivi ni dua na tabu e rawa ni laki vakaleqa na veimataqali ka bula era tu kina. E rawa ni vakalutuma sobu na i wiliwili ni ikaka ra basika mai na gauna e tabu tiko kina.

Me kakua ni caka na tara vale se dua na veivakatoroicaketaki me vaka na wavu, ena loma ni 30m ni yalayala ni ua levu kevaka e sega ni se caka na vakadidike ni veika e rawa ni vakacacana. (Environment Impact Assessment)

Na tara vale , kei na kena vakatoroicaketaki na veibaravi e na rawa ni vakavuna na sisi ni qele kei na nuku e baravi, ka rawa sara talega ni laki vakavuna na duka se vakacacani ni waitui.

Veiqaravi eso me baleta na vakayagataki vakamatau ni qoliqoli

Na kenai naki

Me vakalevutaka na kilaka me baleta nai qoliqoli, ka, vukea nai tukutuku ni kena vakayagataki vakamatau nai qoliqoli.

Ko ira na vakaitavi: Lewenivanua, Ovisa ni Qoliqoli, Dauqoli.

Dauniveituberi: Soqosoqo taudaku ni matanitu, Tabana ni Qoliqoli, Vakalesilesi ni Yaubula ni Yasana

Vola lavelave ni Dauniveituberi

Eso na veika me qaravi era lavetaki mai na nodratou i vola lavelave na SPC ka veiwekani kina vakayagataki vakamatau ni qoliqoli keina veika era bula kina. E rawa ni da lavetaka mai ena kenai sema era: (<http://www.spc.int/coastfish/component/content/article/58-a-community-based-ecosystem-approach-to-fisheries-management-guidelines-for-pacific-island-countries.html>) keina kena ka ratou vakarautaka na. nai dusidusi ni kena vakarautaki edua na vanua maroroi ka levu na kenai naki ka vaka kina na vakayagataki vakamatau ni nodai qoliqoli. E rawa ni ko wilika ena kenai sema era: http://www.coraltriangleinitiative.org/sites/default/files/resources/12_Designing%20MPA%20Networks_A%20Practitioner%20Guide.pdf)

VAKAMACALATAKA NA KENA VAKAYAGATAKI VAKAMATAU NAI QOLIQOLI

Ena gauna era veiwaseyaki kina na lewe ni vuli kina duidui ni vanua era bula kina nai yaubula, (raica nai wasewase 9), era na segata me vakavinakataki, ka vakalevutaki nai yaubula ena baravi (Qari, Sasalu, Sici, Ika kakana). Ni raici vata na ririko ka rawa ni vakaleqa na veika bula oqori, ena dodonu mera na tekivu na lewenivuli enai rairai ni vanua ka gadrevi me vakayagataki, o ira era vakayagataka na vanua oqori keina veika era bula kina. Edau vakavuqa ni vanua ka gadrevi me vakatatabutaki e tiko enai qoliqoli vakayavusa ni dua na Yavusa, se, kinai qoliqoli ni Tikina ena dua na Tikina.

Cakacaka Vakaiwasewase – Mapetaki ni dua nai Qoliqoli

Mera wasei na lewenivuli ena nodra dui wasewase, ka ra droinitaki na nodrai qoliqoli. Ena bibi na nodra vakatakila na veivanua duidui eso ka ra bula kina nai yaubula me vaka na, Veivutia, Vidogo keina Veicakau. Ena daumaka talega kevaka era rawa ni vakatakila na kui ni wai; keina veika tale eso ka dusia na matata ni nodra kila na nodrai qoliqoli.

E rua na ka e dodonu mera okata na lewenivuli kina nodra mape se droini:

- ◇ Era kila na veiyala ni vanua vakatatabutaki kei na vanua era bula kina nai yaubula?
- ◇ Edua na kenai vakaraitaki, na Veidogo, Veivutia se na Cakau e rawa nira levu cake mai na vanua ni vakatatabu se, baleta ni ra vanua levu, e Sivia nai yalayala ni vanua ni vakatatabu na vanua era tiko kina. Na veika eda dau vakayacora ena mataqali vanua va qo, me vaka na Veivakatorocaketaki keina Qoli e rawa ni vakaleqa na kena toso lesu mai na luve ni ika kinai Qoliqoli.
- ◇ Vakacava na nodrai kanakana na lewenivanua, e vakaleqa na veika e yaco ena vanua ni vakatatabu?
- ◇ Edua na kenai vakaraitaki, na Cakau keina Lase ena rawa ni vakaleqai mai na wai ka drodro mai ena veiuwai. Oqo ni semati vata tiko mai na uciwai na revurevu ca ni Musukau, Kelikeli, Teitei keina Vakayagataki qele ka vakalevutaka na deni qele, ka drodro mai Vanua kina Uciwai keina kena Veibaravi.

Na nodra vakasamataka na lewenivuli na veimataqali taro ka toka e cake ena rawa ni vukea na kena raici vata eso nai wali ni leqa ka vakakina ko ira na veitabana duidui era rawa ni vukea na kena cakacakataki nai wali ni leqa; mai na taudaku ni vanua ni vakatatabu.

Ena gauna e dikevi tiko kina na rabailevu ni veiqaravi enai qoliqoli, me ra raica lesu na lewenivuli ke rawa ni wali vakadua ga na leqa e sotava tiko nai qoliqoli, se, mera na wasewasei kina veika e okati kina qoli, veika e sega ni vauca na qoli keina veika erawa ni vukea kina na vanua vakatatabutaki.

NA VEIKA EDAU VAKATAUTAKA NA BULABULA, LEVU, KEINA KAUKAUWA NI YAUBULA E WAITUI

Na duidui ni veimataqali manumanu era gadreva na vanua bulabula mera kana, sucu, tubu ka bula voli kina (Yaloyalo x). Na kena Vakacacani edua na vanua ni bula vaka koya erawa ni na vakalailaitaka na mataqali yaubula era dau kune kina.

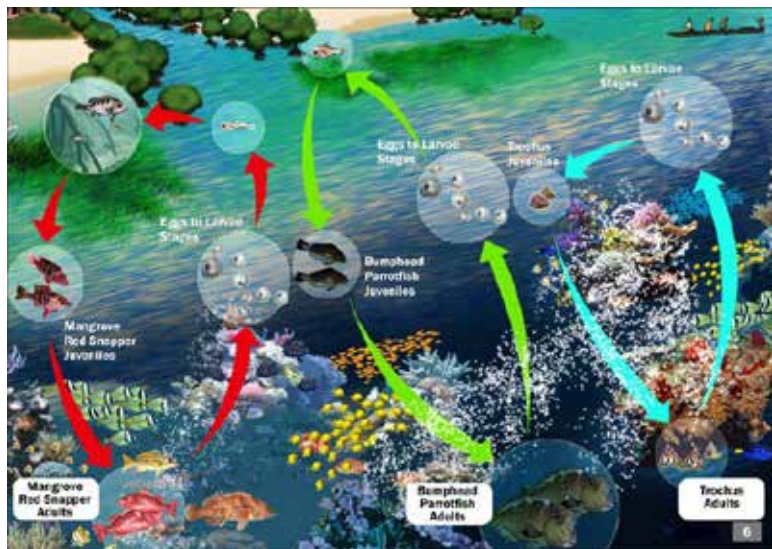
E duidui na nodra veitosoyaki na manumanu ena gauna era bula voli kina; sa bibi kina na noda segata meda maroroya na veivanua kece era bula kina nai yaubula kevaka eda via maroroi ira taucoko. Edua na kenai vakaraitaki koya na Damu, era tubu cake mai ena veidogo ena gauna ni nodra gone, ka ra qai lai bula yani ena veicakau ena gauna era sa lelevu kina.

I Yaloyalo 17. Different species use different habitats. For example, some bivalves, crabs and sea cucumbers use river mouths, estuaries, mangroves and seagrass beds (1, 2, 3 and 5), while some fish use sandy bottoms (4), seagrasses (6) and coral reefs (7 and 8).

Cakacaka Vaka-i-wasewase – Kena mapetaki na Vanua era dau kana kina, qeleni me vakasucu keina vanua era dau tubu mai kina.

Mai na mape ka ra makataka taumada na lewenivuli, era sa vakatakila tiko kina na vanua era dau kana kina na ika keina vanua era dau qeleqeleni vata kina me vakasucu? E tiko tale ga kina na vanua era tubu cake kina na luvena ika lalai, vakauasivi na ika kakana?

I Yaloyalo 18. Some species use different habitats at different times in their lives.

Veitalanoataka mada na na ririko eso ka rawa ni vakaleqa na veivanua bibi oqori.

Cakacaka Vaka-i-wasewase – Kena tuvalaki na ririko ena veivanua bibi eso.

Na raici lesu ni leqa keina Vunileqa, sa sala ni kena dikevi na veika ka vakavuna tiko na kena vakaleqai nai yaubula e waitui. Na cakacaka ena vakarau qaravi qo ena vukea na noda tuvalaka na leqa ka raica na kena ka dodonu me qaravi taumada.

Me na dau soli edua nai soqoni kina vei leqa kece e laurai se dikevi rawa mai, ka yavutaki na sosoqoni ena revurevu ni leqa ni vakaweikanitaki keina noda bula ena veisiga. Nai soqoni me tekivu mai na 0 kina 5. 0 (sega ni dua na kena revurevu); 1 (Vakilai toka na kena revurevu); 2 (Toso Cake vakalailai na kena revurevu), 3 (Vakailai vakalevu na kena revurevu); 4 (Lauari levu na kena revurevu); 5 (Sega ni taqei rawa na kena revurevu)

Oqo eso na taro ka na dodonu mera tarogi ira kina na lewenivuli ena gauna era biuta kina na nodrai soqoni:

- ◇ Na levu ni vanua e basika kina na ririko

E vakacava na levu ni vanua ka tara na revurevu ni veika e vakayacori?

E dua ga na vanua e basika mai kina na revurevu ni vakacava se levu na vuna mai baravi?

- ◇ Na Balavu ni gauna

E vakacava na dede ni kena vakaleqai nai yaubula e baravi keinai qoliqoli?

Na vakacava ka dikevi rawa, e tara edua na gauna lekaleka (dua na macawa) se dua na gauna Balavu (dua na yabaki)?

- ◇ Na Revurevu ni vakacava

E vakacava na revurevu rerevaki ni vakacava? E rawa ni vakagaga nai yaubula e waitui? Kevaka e gaga, era rawa ni qaqia ga vakaira nai yaubula na veika gaga oqori se rawa ni vakaleqai kina na tamata?

- ◇ Na kena revurevu vei ira na lewenivanua

E vakacava nai vakatagedegede ni vakacava?

Era vakaleqai vakalevu na lewenivanua mai na nodra vakayagataka nai qoliqoli?

Tuvatuvu 5. Nai vakaraitaki ni kena tuvalaki na leqa keina kenai soqoni

Revurevu ni veika e yaco

0 (sega), 1 (Lailai), 2 (Tubu), 3 (Levu cake), 4 (Sivia), 5 (Sega ni qaravi rawa)

Veika e vakavuna	Levu ni Vanua	Balavu ni gauna	Kena kaukauwa	Revurevu vei ira na lewenivanua	Kenai soqoni
Deni qele/ kelikeli	1	3	1	4	9
Deni Qele/Sisi					
Veika tale eso					

NA VAKARAUTAKI NI LAWATU NI QOLIQLI

Nai qoliqoli vakatatabutaki e dua na vanua vakarautaki ka sega ni vakatarai meda vakayagatak ena dua na ka. Na vanua vakatabui vakadua e sega ni rawa kina na siwa, qoli, kelikeli, sasalu keina veika tale eso. Na vanua oqo era rawa ni okati vakavanua tabu vakadua ke sega ni rawa ni vakayacori kina edua na ka.

Ni maroroi vakavinaka na veisemati ni vanua vakatabui ena vukea na kena vakacokotaki koya edua nai qoliqoli ni lailai na gauna e qolivi kina. Na vanua vakatabui enai qoliqoli ena mana ka vuavuai vakalevu kevaka ena semati talega kina cakacaka ni mamaroroi mai vanua baleta ni na vakalailaitaka na ririko edau yaco mai.

Nai dusidusi ni kena vakarautaki edua na vanua ni vakatatabu

E so na ika era gadreva edua na vanua levu ni vakatatabu kevaka mera vakacokotaki ira vakavinaka. Na ika lelevu me vaka na Kalia era rawa ni 10km na nodra veitosoyaki me vaqara kakana, ka rawa ni ra qolivi ena taudaku ni vanua vakatabui kevaka e vanua lailai. Eso tale na mataqali ika keina sasalu era sega ni dau veitosoyaki vakalevu, ka rauta ni 0.5km na vanua era veitosoyaki kina.

Sa ka bibi kina na kena vakarautaki edua na vanua levu mera maroroi ka taqomaki vakavinaka kina nai yaubula e wasawasa; ena sega wale ga ni gadrevi me vanua levu, ia, ena gadrevi talega mera na okati kece kina na duidui ni vanua era bula kina nai yaubula. Kevaka e rawa segata me vakatabui na veivanua eso era bula kina nai yaubula ena loma ni vanua ni vakatatabu.

Noda Vakaitavi Vata - Na kena digitaki eso nai walewale ni vakatatabu me vukea na veimataqali ika

- ◇ Na nodra vakaitavi na lewenivuli ena kena laurai na leqa eso ka okata nai qoliqoli keina veika e rawa ni vakayacori me vukea na leqa.
- ◇ Me vakayagataki na kilaka vakavanua ena kena digitaki na vanua vinaka eso me vakatabui. Nai yaloyalalo e ra e vakatakila na nodra veitosoyaki na ika ni laurai vata na levu ni vanua ni vakatatabu.
- ◇ Dikeva mada kevaka edua na vanua ni vakatatabu sa tiko rawa; e sa rawa beka ni ra maroroi kece kina nai yaubula e wasawasa

Tukutuku ni Dauniveituberi

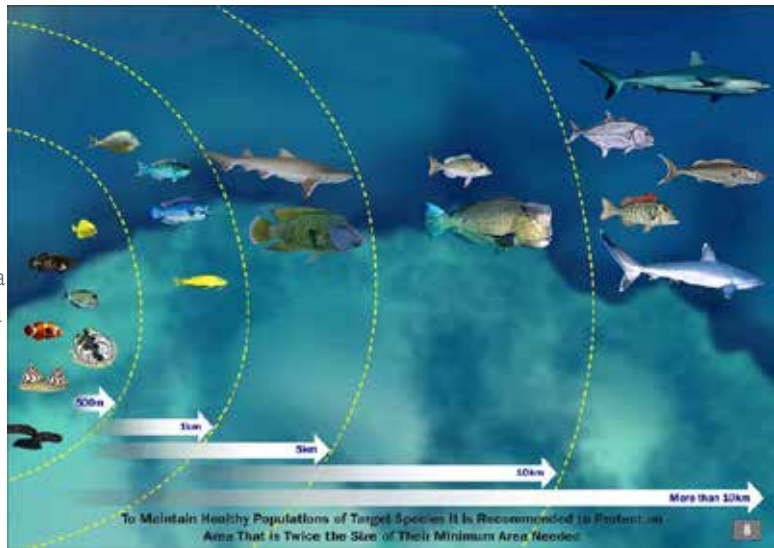
Na matata ni rairai ni dua na vanua ni vakatatabu vei iko ena vukea na nomu vakarautaki iko kina leu ni vanua ena gadrevi me vakatabui. Me tiko vei iko nai vakarau ni dua na vanua ni vakatatabu.

Ni dikevi na veiyawaki ni vanua ni vakatatabu, na vakadidike vakavuku ka qaravi e vakaraitaka ni levu na yaloka ni ika era lutu ena loma ni 10km mai na vanua e kunekunetaki kina. E nanumi kina ni na daumaka me 15km na veiyawaki ni vanua ni vakatatabu lelevu, ka veivolekati na vanua ni vakatatabu lalai.

Veika me dau nanumi ena gauna e qolivi kina edua na vanua vakatabui

E dau matau e Viti keina veivanuanu ena Pasifika mera dau dolavi na vanua ni vakatatabu ena gauna e vakayacori kina edua na soqo se kevaka era gadreva na lewenivanua. Era dau vakataroga vakalevu nai taukei ni qoliqoli vakatabui na balavu ni gauna me na qai dola kina edua na vanua vakatatabutaki.

Nai sau ni taro koya ena vakatau enai vakarau ni nodra bula na ika keina sasalu keina walewale ni vakatatabu era gadreva na lewenivanua mera vakayagataka. Eso na Ika (Nuqa, Ulavi keina Varivoce)era tubu levu ka rawa ni vakaluveni ni ra se gone ga. Eso tale me vaka na Donu, era tubu berabera ka taura talega edua na gauna balavu mera matua kina ni bera ni ra vakaluveni. Kevaka era sa qolivi ni bera na gauna mera vakaluveni kina, ena rawa ni lutu na kedrai wiliwili ena tikina oqo.

I Yaloyal 19. Nai vakaraitaki ni veivanua era veitosoyaki kina na ika ena dua nai qoliqoli.

Noda Vakaitavi Vata – Na Veimataqali Malumalumu ena Gauna ni Tara

- ◇ Veitalanoataka na nodrai vakarau ni bula na veimataqali ika. Era dau vakaluveni vakalevu me vaka na Nuqa se vakalailai ga me vaka na Qio? Era vakaluveni ni se gone ga se taura edua na gauna balavu me vakaluveni kina?

Veika me nanuma na Dauniveituberi

E rawa ni ko vakarautaki iko mai ena nomu vakasokumuni eso nai tukutuku me baleta na nodrai vakarau ni bula eso na ika. E rawa tale ga ni na laurai enai sema kina misini mona livaliva na Fishbase.org ka vaka kina na 145 na veimataqali lase.

- ◇ Dikeva na veimataqali yaragi ni qoli era dauvakayagataki ena gauna e qolivi kina edua na vanua vakatabui; ka vaka kina na kena raici eso nai walewale vinaka me vakayagataki ena gauna ni tara me vukei ira na ika malumalumu ka rawarawa ni ra mate.

Tuvatava 6. Na kena vakayagataki eso nai vakarau ni qoli me vukei ira na ika rawarawa ni qolivi.

Ika	Rawarawa ni kena qolivi	Yaragi	Veika e rawa ni vakayacori
Dridri	Lailai na kena qolivi	Moto, Lawa	Dau rawa ga ni qolivi ea gauna ni tara
Ta	Levu e dau qolivi	Moto, Nunu Bogi	Kua na nunu bogi ena gauna ni tara
Donu	Gadrevi vakalevu	Moto, Siwa	Kua ni qolivi na kena e levu mai na 50cm, mera biu tale e wai

Nai walewale vinaka ena gauna edau qolivi kina edua na vanua ni vakatatabu:

- ◇ Me kua ni qolivi kece mai na veika ena vanua vakatabui ka maroroi eso mera vakatubu kawa tale;
- ◇ Kakua ni qolivi kece na ika lelevu;
- ◇ Me kakua ni Vakacacani vakalevu na vanua vakatabui ena gauna ni tara;
- ◇ Na vinaka ni vakatatabu ena rawati kevaka e tara ni oti e rua (2) na yabaki; ka tarai ga vaka rauta;
- ◇ Na vanua tabu ka dau dolavi va gauna ena vuavuai kevaka e veisemati keina so tale na vanua vakatabui vakadua ka lailai na dauqoli era la'ki qoliva.

Noda Vakaitavi vata – Tukutuku ni kena tarai edua na vanua vakatabui

Vakarautaka edua nai vola tukutuku ni gauna ka talanoataka kina na gauna e tarai kina edua na vanua tabu keina veika e vakayacori kina me vukea na kena dolavi tale edua na gauna mai muri. Vakalewena ena dua nai vola lavelave na yaca ni vanua vakatabui keina na gauna e tekivu vakatabui kina. Vakatakila na veigauna sa oti ka dolavi kina na vanua tabu. Ena gauna kece ni tara mo vola na:

- ◇ Gauna keina balavu ni kena dolavi
- ◇ Nai naki e dola kina
- ◇ Kevaka e rawati na takete ka nanumi taumada ni bera ni dola
- ◇ Na mataqali yaragi ni qoli vakayagataki
- ◇ Na Mataqali ika era qolivi
- ◇ Na cava e vakayacori kina ika qolivi; laukana e vale se volitaki

Ni oti nai vola tukutuku ni kena dola edua na vanua vakatabui, vakayagataka na balavu ni gauna e tabu tu kina me sala ni kena rawati na vua vinaka ni vakatatabu. E dredre beka vei ira na lewenivanua mera rawata nai naki

se takete ka dolavi kina e dua na vanua tabu? Kevaka e vaka kina, e vakatakila koya ni sa rui vakawasoma na kena qolivi na vanua vakatabui, ka levu na qoli e vakayacori ena taudaku ni vanua vakatabui.

Eso tale nai walewale vinaka ni veiqaravi

Na veisemati ni vanua vakatabui vakadua keina kena era dau dola ena dua nai naki e rawa ni ra vakayagataki me maroroya na veivanua bibi era bula kina nai yaubula, ia era na sega ni vakalailaitaka nai gu ni qoli enai qoliqoli. Kevaka e okati me dua na leqa na qoli vakasivia, ena dodonu vei ira na lewenivanua mera qarauna nai gu ni nodra qoli. Ena rawa ogo kevaka:

- ◇ vakalailaitaki nai wiliwili ni laiseni ni qoli ena dua nai qoliqoli
- ◇ Tarovi na waqa lelevu ni qoli enai qoliqoli;
- ◇ Vakavinakataki na yadravi ni qoliqoli me vakalailaitaka na qoli butako
- ◇ Kena yalani nai wiliwili ni siga erawa ni qoli kina edua na dauqoli

Eso tale nai walewale ni vakatatabu era sa vakayagataki tu enai qoliqoli vakatabui e Viti. Ogo me vaka na:

- ◇ Vakaivakarau na ika keina sasalu era qolivi mai
- ◇ Kena vakatabui eso na mataqali ika
- ◇ Vakatabui eso nai yaragi ni qoli
- ◇ Nodra vakatabui eso na ika ena gauna ni nodra vakalaveni

Veitalanoataka kei ira na lewenivuli nai walewale vinaka era na rawa ni vakayagataki. E vakadinadinataki ni dredre me vakamuri vakarawarawa na kena lewai vakamatau na lelevu ni ika mera qolivi mai ena noda tiko vakavanua.

Mera dau nanuma na lewenivuli na talei ni kena semati kina vanua mamaca na vakanananu era sa biuta vata baleta me vukea nai vakatagedegede ni wai, keina taucoko ni vanua era bula kina nai yaubula.

Tauyavutaki Na i wali ni leqa, ka laurai na i wali e Bibi

Veika Me Qaravi

Soqoni mai na nanuma ni lewenivanua, tauyavutaki e so na gaunisala veiganiti, me wali kina na ririko

1. Vakasavu ni i tukutu

Ma vakananumi na veika e a vakayacori e na i matai ni Vuli ni Tuvatua ni Veiqaravi

- ◇ Tauyavutaki na tatadra ni vanua
- ◇ Laurai na takete (na cava e vinakati me na maroro)
- ◇ Laurai na ririko (na aveika e rawa ni na vakaleqa na takete)
- ◇ Laurai na veika e vakavuna tikona ririko (Vuni leqa)
- ◇ Vakaturutaka mai na veigaunisala eso e rawa ni wali kina na ririko, ka veivuke ena kena yacovi yani na tatadra.

Me na vakasamataki tale na IYaloyaloni Vakasama Veisemati, ka me vakamacalataki ni oqo e dua na gaunisala ni kena veiwaseitaki na noda kila na vanua eda tiko kina, me rawa ni raica matua kina na i tuvatuva ni veiqaravi

Me na vakamacalataka na dauniveituberi ni IYaloyaloni Vakasama veisemati, e dua ga na gaunisala e rawa ni da wasei kina na noda kila me baleta e dua na ulutaga ka veivosakitaki tiko e na loma ni noda i tikotiko, me rawa talega ni vakanamata na i tuvatuva ni veiqaravi e na so na ka bibi e loma ni koro

2. Me ra na biu vakaiwasewase

Me 4 nai wasewase:

- ◇ Waitui
- ◇ Baravi
- ◇ Waidroka
- ◇ Vanua Mamaca

Mo na vakamacalataki i ratou na veivanua ni bula oqo: (Waitui, baravi, waidroka, vanua mamaca). Me na laurai tale na mape ka tiko kina na ririko. Me ra veitalanoataka na veiririko oqo kei na so tale na ka era nanuma.

I Vakamacala vua na Dauniveituberi

Me soli e dua na gauna , me vakamacalataki kina noda na vaqara eso na gaunisala ni kena vakalailaitaki na ririko se i wali ni leqa, rawati na takete kei na tatadra. Ena railesuvi talega na "IYaloyaloni Vakasama Veisemati, ka vakamatatataki na veisemati yadudua, kei na kena vakaveiwekanitaki e dua na vakasamaki na dua tale. takete-----ririko-----vuni ririko/vuni leqa-----i wali ni leqa

Me ra raica mai na lewenivuli na i wali ni ririko/leqa ka tiko ena i yaloyaloni vakasama veisemati. Na cava na nodra nanuma na lewenivanua me baleta na tikina oqo? Na cava tale eso na i wali ni leqa era rawa ni kila?

Me ra na qai vakavolai na vakasama eso , ka vakasavui yani. E na gadrevi talega e so na i vakamacala, ka mena qai laurai na vanua me vakacurumi kina e na IYaloyaloni Vakasama Veisemati oqo.

3. Na tuvalaki Ni I Wali ni Leqa

Na Tuvalaki ni i wali ni leqa e na vakatau ena:

- ◇ Sivia kei na totolo ni revurevu ni ririko
- ◇ Na veika e rawa ni wali kina
- ◇ Na veika e rawata (ke rawa eso na ka ena gauna e sega kina na veivuke)

I Vakamacala vua na Dauniveituberi

Na tuvani ni i wali ni leqa e rawa ni levu na kena i cakacaka, ia ena vinaka me na kakua ni vakaogai ira sara vakalevu na lewe ni vuli kei na dauniveituberi. E dua na inaki levu ni kena vakayagataki na i walewale ni tuvatuva oqo, oya na kena vakarawarawataki na veitalanoa, kei na kena dau vakatauvatani na veinanuma eso me rawa ni dau laurai kina na kedra bibi na kena yacovi yani oqo, e vakaraitaki ni da sa yacova na uto ni veika eda cakacakataki tiko. E rawa ni dau tatao na veiqaravi kevaka e sa dau vakabitaki vakasivia na veika e tuvalaki.

4. Macala Ni Veitalanoa

Me ra vakamacala lesu mai na veiwasewase lalai, me baleta na nodra i yaloyalo ni vakasama veisemati, kei na kena vakamatatataki na gaunisala e rawa ni veivuke kina na vakatutu e so, me da raica kina na i wali ni ririko, kei na vu ni ririko.

I Vakamacala

E dua na i wali ni ririko ka dau veivosakitaki vakalevu, oya na vuli ni veivakararamataki. Oqo ena gadrevi me vakamacalataki vinaka sara me vaka oqo:

- ◇ Na Veivakararamataki ni cava?
- ◇ O cei era taketetaki?
- ◇ Na cava eda saga tiko meda yacova? (me vaka na veisau ni i tovokei na i vakarau)
- ◇ Na cava na gaunisala vinakaduadua ni veiwaseitaki ni i tukutuku.

5. Na Uto ni I Tukutuku

Me na raici lesu ga vakatotolo, vakalekaleka na vatuka ni veika e sa mai vulici rawa e na i wasewase oqo. Me na veitalanoataki tale na vakatutu eso, ka me ra na vakamatatataki ni ra oka e na vei ulutaga e ra:

- ◇ Vuli ni veivakararamataki
- ◇ Lawani Veiqaravi (Lawa ni vanua kei na vaqacacotaki ni veilawa tale eso)
- ◇ Vanua vakatabui se vanua maroroi (waitui, baravi, uciwai, veikau)
- ◇ Veika tale eso erawa ni ra qaravi na lewenikoro. N(Tei dogo, bucini ni kau)

Me na vakamacalataki ni veikulutaga oqo e na qai veitalanoataki tale kei ira na veikoro ni bera ni mai vakacavari na i Tuvatuva ni Veiqaravi. Me ra na tarogi talega e na gaunisala ni nodra na vakasoqoni ira vata mai na lewenivanua, me ra veivosakitaka na veika oqo.

- ◇ Na cava era na rawa nicakava ke ra sega ni gadrevi kina na veivuke?
- ◇ Na vanua cava e nanuma me davo kina na vanua tabu/vanua maroroi? Me droinitaki e na mape.
- ◇ Ena vaqacacotaki vakacava na lawa ni veiqaravi?
- ◇ O cei e nuitaki ni ra na kauta cake na i wali ni leqa oqori?
- ◇ E tiko tale eso na ka e nanuma?
- ◇ Na cava e na rawa ni caka me yaga kina nai wali ni leqa oqo?

Na Raici Lesu ni Vuli

Yaca:

Tiki ni siga:

Tikina:

Koro:

Kerea mo toqa na nomu yabaki:

Marama yabaki 30 se sivia

Marama lailaimainayabaki 30

Turagayabaki 30 se sivia

Turagalaailaimainayabaki 30

Ko a bau Vulica beka e so na ka main a vuli oqo?

io

sega

Ke nomu is au ni taro na io, na cava eso na ka ko bau vulica?

Na vuli cava sotisaramadakovinakata me vakaikuritakienavulikatarava?

Ko taleitaka na nomu vakaitavi ena vuli oqo?

io

sega

Na cava ko vinakati me na vakavinakataki e na vuli ka tarava?

Na wasewase ni vuli cava ko taleitaka vaklevu?

Na wasewase cava ko sega soti sara ni marautaka?

E tiko beka e so na nomuni vakanananu me baleta na vuli ka tarava?

**Na cava sara mada na nomuni nanuma me baleta na vuli oqo?
Kerea mona wiriga na nomu sau ni taro.?**

Daumaka

Vinaka

Gadrevi me vakavinakataki

Na cava ko nanuma be baleta na kakana e vakarautaki? Kerea mo na wiriga na nomu is au ni taro.

Daumaka

Vinaka

Gadrevi me vakavinakataki

E so tale beka na nomuni vakanananu?

Vinaka Vakalevu

Na i vakaraitaki ni Kena Cakacakataki na i Tuvatuva

Tabaki e na nodratou
Veivakadonui na komiti ni
Maroroi ni i yaubula E Kubulau.

Leqa	Cakacaka vakatututaki	Ko ira na Qarava	Veiliutaki	I walewale ni veiqaravi/ gauna	Progress report	Leqa
<i>Na Sasamaki, Vakamakama kei na Teitei</i>						
Na luluqa ni vakalawataki ni kena maroroi na i vurevure ni wai	Vakatabui na sasamaki, vakamakama kei na teitei e na vanua volekata na i vurevure ni wai	KRMC Bose Vanua Komiti ni Maroroi ni i yaubula e kubulau, Bose vanua c	KRMC village reps Komiti ni Maroroi ni i yaubula e kubulau	1. Vakasokumuna mai e so na i vola, i taba , kei na veika tale eso e rawa ni ra vakaraitaka na revurevu ni vakamakama, sasamaki kei na teitei vakaveitalia. (Jan 2014) 2. Me ratou veitalanoa na Communication Sub Committee, ka kerei me vakatabui na sasamaki, vakamakama kei na teitei vakaveitalia, volekata na i vurevure ni wai ni gunu. (Mar 2014) 3. Me ratou na Vakayaco bose vakoro na Communication sub-Committee (Jun 2012)		
Na samaki ni vanua volekata na i vurevure ni wai kei na veikau e bati ni uciwai	Vakayacori na vuli ni teivaki na vei kau i taukei me veisosomitaki.	KRMC Department of Forestry EBM partners	KRMC village reps	1. Me laurai mai eso na i lavelave ka vakadewataki ena vosavakaviti ni I vola oqo: "Guide to Planting Local Tree Species for Forest Restoration" kei na "Use of Vetiver Grass in Extremely Degraded Areas" (Jan 2014) 2. Me vakarautaki e dua na vuli ni kena teivaki tale na veikau ka ra sa vakacacani. (Sept 2014)		
Na samaki ni vanua volekata na i vurevure ni wai kei na veikau e bati ni uciwai	tauyavu e dua na vanua ni bucini kau.	KRMC Vanua Kubulau EBM partners	KRMC village reps	1. Me dua na i lavelave, vakadewataki e na vosa vakaviti ni " Community Nursery Manual" (Jan 2014) 2. Me vakarautaki e dua na i lakolako kin a vanua ni bucini kau e Wailevu (May 2014) 3. Me kumuni mai eso na sore ni kau ka rawa ni vakayagataki e na tei kau. 4. Me vakarautaki na vei yaya eso ka gadrevi e na kena tara e dua na vanua ni bucibucini. 5. Me tauyavutaki ka maroroi na vanua ni bucibucini e loma ni koro.		

Leqa	Cakacaka vakatututaki	Ko ira na Qarava	Veiliutaki	I walewale ni veiqaravi/ gauna	Progress report	Leqa
<i>Na Sasamaki, Vakamakama kei na Teitei</i>						
Na samaki ni vanua volekata na i vurevure ni wai kei na veikau e bati ni uciwai	Vakalesui mai na veikau ka ra dau tubu e batiniwai kei na vanua volekata na i vurevure ni wai.	KRMC Vanua Kubulau Department of Forestry	Communications sub-committee	1. Me na laurai na veivanua e gadrevi vakatotolo kina na teivaki ni kau, e na bati ni uciwai, kei na i vurevure ni wai. 2. Me laurai vinaka na mataqali kau e na dodonu me tei e na veivanua oqo, ka me vakatau kina veika e vakarautaki e na i vola. 3. Me na kau mai na vei yaya eso ena gadrevi me vakayagataki ena tei kau, me vaka na sore ni kau mai na Forestry dept. 4. Me na teivaki na kau i taukei ena vei vanua sa vakaleqai vakalevu, ka me ra na maroroi vakavinaka.		
Na leqa ni veivakararamataki ni iwalewale ni teitei ka rawa ni maroroya na vanua kei na ka bula e tu kina	Vuli me baleta na i walewale ni teitei ka rawa ni maroroya na vanua kei na bula e tu kina.	EBM partners	KRMC Mata ni koro	1. Vakarautaki eso na i yaya ni vuli me baleta na i walewale ni teitei tudei 2. Me na vakarautaki e dua na gauna ni veitalanoa kei ira na lewe ni vanua me baleta nai walewale ni teitei e tudei. 3. Me vakarautaki e dua na veisiko kina i teitei e Wailevu.		
Na luluqa ni lawa ni vakayagataki qele e na vei tikotiko	Me na vaqacacotaki na lawa ni vakayagataki qele ka vauca na i vurevure ni wai kei na veikau e bati ni wai.	KRMC Land Use Department	Turaga-ni-koro ni veikoro yadua	1. Vakayagataki na i yaya ni vuli ka rawa ni laurai kina na iwalewale ni teitei me na taurivaki. 2. Me na vakarautaki eso na gauna ni veitalanoa kei ira na lewenivanua 3. Sikovi na i teitei ena tikina ko Wailevu		
Na luluqa ni lawa ni vakayagataki qele e na vei tikotiko	Me na vakarautaki na vuli e na veikoro me baleta na vakayagataki qele, oka kina na kena mapetaki.	KRMC Land Use Department EBM partners	KRMC mata ni veikoro	1. Me tuvani e so na gauna ni vuli me rawa ni veitalanoataki kina na lawa ni vakayagataki qeleena noda vanua (Sep 2014) 2. KRMC, me raou na dikeva na lawa ni vakayagataki qele kei na lawa ni tuvatuva ni veiqaravi ni yaubula. me na laurai na veisau e rawa ni caka, e na i tuvatuva, me veiganiti kaya na lawa ni matanitu ka sa davo oti tu. (Okosita, 3. me na vakadonuya na veiveisau oqo na Bose Vanua		

Leqa	Cakacaka vakatututaki	Ko ira na Qarava	Veiliutaki	I walewale ni veiqaravi/ gauna	Progress report	Leqa
<i>Na Sasamaki, Vakamakama kei na Teitei</i>						
Vakaleqai na veikae teivaki ena vuku ni dausiga	Tauyavutaki na vanua ni bucini ni i tei ka rawa ni bula e na gauna ni draki mamaca.	KBDC SPC RMC Mata ni veikoro Turaga-ni-koro ni veioro yadua	KBDC	1. Veitaratara kei iratou na tabana ni qele kei na Dauveitokoni ni EBM, me kerei e dua na vuli me baleta na vakayagataki ni qele e na veikoro. (vakarautaki na i yaya ni vuli, mape ni vakayagataki qele) 2. tuvani na i tuvatuva ni vuli ni vakayagataki qele. (Okotova 14)		
Vakaleqai na veikae teivaki ena vuku ni dausiga	Tauyavutaki e so na i teitei me vakaraitaki kina nai i walewale ni teitei na "Organic Farming kei na Permaculture"	KRMC EBM partners	KRMC village reps	1. Me au veitalanoana KBDC kei na SPC e na kena vakarautaki eso na i tei ka rawa ni bula e na gauna ni draki mamaca. 2. Me kerei kevaka e rawa ni vakau yani ki kubulau, vata kei na dua na i vola dusidusi ni kena teivaki na i tei oqo. (DISMAC) 3. Me ra tauyavutaka ka maroroya na Turaganikoro kei na KRMC na vanua ni bucini ni i tei. (Dec 2014)		
<i>Musu kau Vakasausa</i>						
Na kena sega ni vakamuri na lawa ni musukau	Na nodra tuberi na i taukei ni qele ena kena yadravi ka vakamuri na lawa ni musukau	Department of Forestry EBM partners Kubulau Forest Wardens	KRMC village reps	1. Laurai ko ira me ra na yadrava na veikau e Kubulau. (Mar 2014) 2. Me ra vakararamataki e na vuku ni lawa ni musukau. 3. Me i tuvatuva ni vuli oqo na kena tauyavutaki e dua na i tuvatuva ni kena yadravi na veikau kei na veilawa eso ka vauca.		
Na kena sega ni vakamuri na lawa ni musukau	Me na yadravi ka ripotetaki na lawa ni musukau ka voroki.	KRMC, Department of Forestry, NLTB, Kubulau Forest Wardens	Qoliqoli and District Management Sub-committee	1. Me na cakacakataki nai Tuvatuva ni Veiqaravi ka raica na kena musu vakamata na kau. (Sep 2014)		

Na Gaunisala ni Kena kilai Na Kila se kaukauwa Ka tiko Ena Tamata Yadua. (Skills and Training Needs Analysis Tool)

E tauyavutaka nai yaragi ni veituberi oqo na WCS me rawa ni dikeva kina na veituberi e gadrevi mai vei ira na komiti ka qarava nai Yaubula e na loma ni tikina. E vakamatatataki na i walewale ni veituberi oqo ena i tuvatuva ka toka ena draunipepa ka tarava. Oqo nai vakamacala ni kena laurai na kila kei na taledi se kaukauwa e tiko vei ira na lewe ni vuli, me rawa ni ra qarava kina na i tavi era kila vakavinaka.

- ◇ Me ratou veitalanoataka ka dikeva na Komiti ni Yaubula na vei taledi se kaukauwa e tiko e na i wasewase yadudua, kei na nodratou i tuvatuva ni veiqaravi.

Oqo e rawa ni veiwaseitaki e na dua na pepa ka qai dikevi vakavinaka me laurai na veika e dodonu me vakabibitaki. (Na taledi se kaukauwa ka gadrevi mai vei dua na i wasewase). Oqo e dodonu me veika e rawa ni okati me ulutaga bibi me vaka na kila ni nomu rawa ni qarava e dua na veivakatoroicaketaki.

- ◇ E ra na dui solia ga na kedra maka (score), ka dau laurai ni ra duidui na vei maka e soli.

Me qarauni me vakamacalataki vinaka na i walewale ni cakacaka oqo, me ra kila kece na lewenivuli. E sega ni namaki me na soli kece na kedra maka na lewe ni wasewase yadudua. (E so e na levu cake na kedra maka main a so tale), ia ena gadrevi ga me ra tovolea me makataki taucoko na vei taledi ka ra tuvani tu.

- ◇ Ena volai na maka e na "Flipchart" me ra raica kece na lewe ni vuli
- ◇ E sega ni dodonu me dua e kila na maka e soli, baleta ni vinakati me laurai eke na kaukauwa/taledi ni dua nai wasewase, ka sega ni kani tamata yadua.
- ◇ Me sana qai soqoni vata kece na maka ka ra davo vakababa (row), me rawa ni cakacakataki kina na i soqoni ni maka e na dua na taledi.

- ◇ Na cava e tukuna vei keda na maka oqo?
- ◇ Sa na dodonu me laurai na kaukauwa kei na malumalumu e tiko vei ira na lewe ni vuli. Ni levu na malumalumu, e vakaraitaka oya ni gadrevi vakalevu na vuli ni vakasavu i tukutuku kei na kena vakayagataki vakamataua na i lavo.
- ◇ Mo taroga kevaka ni oqo e dua na gaunisala ni kena vakavinakataki na kila vaka cakacaka. Kevaka e sega, me ra tarogi se cava tale era vakabibitaka, baleta na cava?
- ◇ Me tauyavutaki e so na veidinadinati ka me qai tuvani eso na i tuvatuva ni vuli me qaravi.

Na kena tarai na maka ni vei tamata yadua, e na sega soti sara ni solia na i rairai dina ni kila e tiko vei dua na tamata. Ia, e na yaga vakalevu, kevaka eda raica se o cei e levu duadua na maka e rawata, e na dua na mataqali i tavi e soli vua. Oqo, e dau gaunisala talega ni nodra dau digitaki me ratou na i tutu eso ena veivanua era veiqaravi kina. (me vaka na i tutu vaka Dauniyau se Vunivola ni dua na i soqosoqo se vanua ni cakacaka.)

I Kuri ni I Tukutuku 15

Na Taledi/Na kila (Veiwekani kei na veika e vakabibitaki e na i tuvatuva ni veiqaravi)

	individual name	individual name	individual name	individual name	individual name	individual name	individual name	individual name	individual name	individual name	individual name	individual name	individual name	individual name	individual name	individual name	individual name	RMC sub-total	RMC averages	
1 Na veisemati ni veikabula kei navanua era bula kina e waitui kei na vakayagataki vakamatau ni I qoliqoli	7	7	7	6	8	7	6	7	6	4	8	6	6	7	6	5	3	8	114	6.3
2 Na veisemati ni veikau kei na veika era bula kina, kei na kena vakayagataki vakamatau.	5	5	3	6	4	5	1	6	2	5	5	8	8	8	7	5	6	6	95	5.3
3 Na I walewale ni teitei tudei ka maroroya na vanua kei na ka bula era tiko kina	8	7	8	5	8	6	8	5	7	3	7	6	8	9	4	3	4	8	114	6.3
3 Na kena dau volai na I vola se vakatutu.	8	7	8	5	8	6	8	5	7	3	7	6	8	9	4	3	4	8	114	6.3
4 Na bose/veivosaki kei ira na vakaillesilesi ni matanitu.	7	6	3	8	7	5	0	4	2	7	6	8	6	6	4	3	6	8	96	5.3
5 Na vakasavuitukutuku vei ira na lewenisoqosoqo	4	3	4	3	4	3	0	2	1	3	5	6	8	9		3	3	7	68	4.0
6 Na vakaitavitaki ni lewenivanua kei na kila vaka veiliutaki	7	4	5	2	5	5	0	4	2	7	6	6	7	8	6	4	5	7	90	5.0
7 Na veivuke me laveti cake kina na bula ni dua na lewenivanua	8	8	5	8	6	7	4	6	8	9	6	8	3	8	8	7	8	7	124	6.9
8 Vaqaraikeinavulicini I tavi	6	5	5	6	6	5	8	5	6	8	5	7	7	6	6	9	5	5	110	6.1
9 Na kila kaVakailavo (P&L, cashflow, variable/fixed costs, etc).	5	5	3	2	3	3	2	4	1	3	7	5	7	7	3	4	4	3	71	3.9
10 Nacivivaki/vakarautaki ni dua nabose	7	4	5	2	5	5	0	4	2	7	6	6	7	8	6	4	5	7	90	5.0
11 Na Qaravi ni dua naVeivakatoroicaketaki	8	7	5	6	7	7	0	6	5	8	7	6	7	8	5	6	6	8	112	6.2
12 Naveika e kauta mai na I soqosoqo ko lewena	6	6	5	3	6	7	4	5	4	6	6	6	5	7	5	6	5	9	101	5.6
13 Na nomu rawani oka kina na dua na isoqosoqo, kei na nomu rawa ni qarava na kena I tavi	4	7	6	5	7	7	9	7	9	7	6	7	4	5	4	7	4	5	110	6.1
14 Na kila ni veika e vakayacori ena veitabana ni matanitu	6	6	5	3	6	7	4	5	4	6	6	6	5	7	5	6	5	9	101	5.6
15 Na nomu rawa ni vakalomavinakataki ira na liuliu ni vanua.	7	6	5	8	7	6	8	8	7	8	8	7	9	3	8	6	7	7	125	6.9
16 Na vakayagataki vakavinakanigaunakeina va-kavotukananinomucakacaka	6	6	5	3	6	7	4	5	4	6	6	6	5	7	5	6	5	9	101	5.6
17 Na rabailevunikila me baletanakenaya-dravinaveikabulakeinavanua era bula kina.	7	5	6	6	6	5	5	6	6	3	7	7	8	9	7	6	4	8	111	6.2
18 Narabailevu ni kila me baleta na muri keina vaqacotaki ni lawa	8	7	8	5	8	6	8	5	7	3	7	6	8	9	4	3	4	8	114	6.3
19 Na kena vakavurei mai na vakasama kei na vakatutu.	7	5	6	6	6	5	5	6	6	3	7	7	8	9	7	6	4	8	111	6.2
Individual totals	131	116	107	98	123	114	84	105	96	109	128	130	134	149	104	102	97	145		
Individual averages	6.6	5.8	5.4	4.9	6.2	5.7	4.2	5.3	4.8	5.5	6.4	6.5	6.7	7.5	5.5	5.1	4.9	7.3		

